

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૩૦૮ કિંમત ૩-૦-૦

ગ્રંથનામ મિલન

વર્ગિક ૬૪૫૭ : ૩

સ્વ. શ્રી શરદાબાળુની પ્રશંસાને વરેલા, 'પારુ,' 'અભિમાન'
'પતિ-મંદિર' અને 'વારસદાર'ના સર્જક
શ્રી નારાયણચંદ્ર ભટ્ટાચાર્યની કલાકૃતિ

મિલન

•
: અનુવાદક :

‘મૃદુલ’

[પારુ, અભિમાન, વારસદાર. વગેરેના અનુવાદક]

•
શ્રી હરિહર પુસ્તકાલય
બુક સેલર્સ : અગિયાર
ટાવર રોડ, સુરત.

મૂલ્ય રૂા. ૩-૦-૦

ગ્રજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
ગ્રજરાતી ગ્રંથોરાઈટ-સંગ્રહ
૨૪૩૦૬

: પ્રકાશક :

શા. ન્યતિકાલ વિકુલકાસ
શ્રી હરિદ્ધર પુસ્તકાલય
અવર રોડ-સુરત.

: મુદ્રક :

નટવરલાલ મુ. વીમાવાળા
ગાંધી મુદ્રણાલય,
હવાડિયા ચક્રો, સુરત

પ્રસ્તાવના

બંગસાહિત્યમાં ‘ભવ્ય કથાશિલ્પી અને પદ્મિ-ચિત્રનિપૂણ-કલાકાર’ની પદવી પામેલા શ્રી નારાયણચંદ્ર ભટ્ટાચાર્યની એક વધુ કૃતિ ગુજરાતના વાંચકવર્ગ સમક્ષ રજુ કરતાં આનંદ અનુભવું છું.

આજ પહેલાં એમની ‘પારુ’, ‘અભિમાન’, ‘વારસદાર’, ‘પતિમંદિર’, ‘સુરમા’, ‘અપહર્ષા’ ઇત્યાદિ કૃતિઓ પ્રકટ થઈ ચૂકી છે અને ગુજરાતની કથારસિક જનતાએ એ કૃતિઓનો ભાવભર્યો સત્કાર પણ કર્યો છે જ. એમાં આ એક વધુ કૃતિ-‘મિલન’-નો ઉમેરો થાય છે.

શ્રી નારાયણબાબુથી હવે ગુજરાતનો વાંચક-વર્ગ અન્નરૂપો નથી. એમની કૃતિઓની પ્રજ્ઞાંસા બંગસાહિત્યના નવલસમ્રાટ સ્વ. શ્રી ચંદ્ર-

બાપુએ પણ કરેલી છે. ઉપરાંત સ્વ. મહર્ષિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને સ્વ. જલધર સેન રાયબહાદુર જેવા સાહિત્યસ્વામીઓની અમીદૃષ્ટિનો લાભ પણ તેમને મળ્યો છે.

એમના અવસાન બાદ સ્વ. શરદબાપુએ તો કહ્યું હતું—

“ એમના વિયોગથી આપણાં ગામડાંનાં દર્દીઓનાં ચિત્તદર્શનો હંમેશ માટે બંધ થાય છે. ”

‘મિલન’ ગામડાંગામમાં વસતા બે માડી-જાયાઓની કહાણી છે. અત્રે એના વિસ્તૃત વિવરણમાં ઉતરવું મને યોગ્ય નથી લાગતું. વાંચકો જ આપમેળે એની પિછાન મેળવે એ યોગ્ય નથી શું?

ગુજરાતે-ગુજરાતના વાંચકવર્ગે શ્રી નારાયણબાપુની કૃતિઓને સત્કારી છે. તે જ પ્રમાણે, મને આશ્ના છે કે તેઓ ‘મિલન’ને પણ સત્કારશે જ.

[૧]

મરલી હાજરાનો ભાઈ ગણેશ હાજરા ગેઝેટમાં મેટ્રીક પાસ થયેલા-
ઓની નામાવલિમાં પોતાનું નામ ન જોતાં જે દિવસે હતાશ
હૈયે અને ભાંગેલા મન સાથે ઘેર આવ્યો, તે દિવસે મોટી વહુ
નિસ્તારિણીના ઘોંઘાટ અને યૂમખરાડાથી આખું મકાન ગાળુ ઊઠ્યું. માત્ર
એકલા ઘોંઘાટ અને યૂમખરાડાથી જ ન પત્યું, પરંતુ કાઠારમાં ચોખ્ખાની
માટલી ભાંગી માખણ ખાવા જતાં છોકરાએ માર ખાધો, રાખાલ મમરા
માગવા આવ્યો પણ ગાળો ખાઈને ગયો, ગાયો પણ ગોશાળામાં ઊભી ઊભી
ભાંભરવા માંડી; વિધવા નણુંદ માતાંગિનીએ આવીને કહ્યું: “ભાભી, તમે આ
બધું શું માંડ્યું છે? શું બધા છોકરાઓ પહેલે જ વર્ષે મેટ્રીક પાસ થઈ
જતા હશે? આ વર્ષે નહિ તો આવતે વર્ષે પાસ થશે.”

મોટી વહુનો કોધાગ્નિ અત્યાર સુધી ઈંધણુ મેળવી શક્યો નહોતો તે
માતાંગિની મળતાં એ અગ્નિ બમણા જોરથી ભભૂકી ઊઠ્યો. મોટી વહુએ
મોટેથી બરાડા પાડતાં કહ્યું: “હા હા. આવતે વર્ષે તો પાસ થશે જ ને! પણ
એક વરસના અભ્યાસનો ખર્ચો કોણ આપશે, એ તો કહો?”

માતાંગિનીએ કહ્યું: “અત્યાર સુધી જે આપે છે તે જ આપશે.”

મોટી વહુએ જરા મોઢું મચકોડી ડાખે હાથ ઉછાળતાં ઉછાળતાં
કહ્યું: “તે જ આપશે! એ કંઈ રાજ રજવાડું નથી; અને પૈસા પણ કંઈ
ઝાડનાં ફળ નથી કે જૂડી મારીઊં કે ખંખેરીને મેળવી શકાય.”

માતાંગિનીએ જરા રોષથી કહ્યું: “હા, ખંખેરીને મેળવી શકાય છે.
આ કંઈ બ્રાહ્મણ-કાયસ્થનો છોકરો નથી કે અભ્યાસ નહિ કરે તો ચાલશે
નહિ! ખેડૂતનો છોકરો છે, બણુશે નહિ તો હળ ચલાવીને પણ પેટ ભરશે.”

મોટી વહુએ ગર્જના કરતાં કહ્યું: “હાય રે, મરું રે મરું, કેવી ઉભડ

વાત કરો છો બહેન !”

“એમાં ઉભડ વાત શેની ? ખેડૂતનો દિકરો તો ખરો જ ને ?”

મોટી વહુએ માતંગિની પ્રત્યે તર્જની આંગળી દેખાડતાં રોષભર્યા અવાજે કહ્યું: “જુઓ બહેન, લાડ લડાવી લડાવીને તમે જ ભાઈનું માથું ખાઈ રહ્યાં છો...”

“જૂહું ન બોલશો ભાભી, લાડ હું કરાવું છું કે તમે ?”

મોટી વહુએ રોષથી ધૂનતાં ધૂનતાં કહ્યું: “હું લાડ કરાવું છું ! હું તો લાડને ઝાડુ મારું છું; રાતદિવસ દાંત વચ્ચે દબાવી રાખું છું તોય હું લાડ કરાવું છું, કેમ ? આ તો મારા જ કરમના ભોગ છે ! હજાર કામ સારાં કરું તો ય દોષનો ટોપલો તો મારા જ માથા પર. મને તો હવે મોત આવે તો સારું.”

મોટી વહુનો અવાજ ધીરે ધીરે સાવ નીચે આવી ગયો. છેલ્લો સૂર આવે તો એ આંસુમાં પલટાઈ જવાની બીકે માતંગિની સરકી ગઈ. મોટી વહુ પોતાના મન સાથે બોલતી પોતાના ભાગ્યને ધિક્કારવા લાગી.

અપોરે મુરલી દુકાનેથી જમવા આવ્યો અને જમતાં જમતાં બોલ્યો: “હું તો જાણતો જ હતો, ઇ છોકરાથી કશું થવાનું નથી.”

નિસ્તારિણીએ કહ્યું: “જો જાણતા જ હતા તો નકામા પૈસા પાણીમાં શા માટે નાખ્યા ?”

“જાણુવા છતાં યે એક વાર પ્રયત્ન તો કરવો જ જોઈએ ને ?”

“પ્રયત્ન કરીએ તો બધું થયું.”

“ન થયું તો કંઈ નહિ. હું બીજું શું કરું ? કહે...”

ઘડીક ચૂપ રહીને નિસ્તારિણીએ પૂછ્યું: “તો પછી હવે શું કરશો ?”

થોડા ભાતમાં દાળ મેળવતાં મેળવતાં મુરલી બોલ્યો: “બીજું શું કરવું ! દુકાનનું કામકાજ સોંપીશ, હું પણ એકલો પહાંચી વળી શકતો નથી. ખેતી અને દુકાન...અને કામ શું એકલા પડે સંભાળી શકાય ?”

નિસ્તારિણીએ મોઢું ભારમાં રાખીને કહ્યું: “આટલા દિવસ સુધી ભણીને શું છેવટે દુકાનદારી કરવી ?”

હાથમાં ભાતનો કોળિયો લઈ સ્ત્રી સામે જોઈને મુરલી બોલ્યોઃ
“કેમ, દુકાનદારી શું એટલી ખરાબ છે ?”

“ખરાબ નથી, પણ લોકો તો એને ‘મોદી’ કહીને જ બોલાવશે ને !”

ધીમું હાસ્ય હસીને મુરલી બોલ્યોઃ “મને પણ લોકો એમ જ કહે છે.”

નિસ્તારિણીએ પણ હસતાં હસતાં કહ્યુંઃ “તમને કહે છે, ને હવે એને પણ કહેશે; ભાઈ પણ ભાઈને બરોબર મળતો છે.”

મુરલીએ આછા હાસ્યપૂર્વક જમવામાં ચિત્ત પરોવ્યું.

જમીને મુરલી બહાર ગયો. ગણેશે આવીને સાદ કર્યોઃ “ભાભી !”

નિસ્તારિણી બોળામાં બાળકને સુવાડી રહી હતીઃ એટલે ધીમા અવાજે બોલીઃ “કેમ ?”

ગણેશે નીચું માથું રાખી ગરદન પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યુંઃ
“મારા ભાઈએ શું કહ્યું ?”

નિસ્તારિણીએ બોળામાં સુવાડેલા પુત્ર સામે નજર રાખી ઢીંચણ હીલોળતાં હીલોળતાં કહ્યુંઃ “બીજું શું કહે; દુકાનનું કામકાજ સંભાળવું પડશે.”

મોઢું ભારમાં રાખી ગણેશ બોલ્યોઃ “મારાથી એ નહિ થઈ શકે.”

“તે તમારા ભાઈને કહે; એમાં મને શું ?”

ભાભીના મોઢેથી નવી વાત સાંભળીને ગણેશ વિસ્મયપૂર્વક ભાભીના ચહેરા સામે જોઈ રહ્યો. આજ સુધી કોઈ પણ કામ માટે એને મોટા ભાઈ પાસે જવું પડતું નહિ.

ગણેશને ચૂપચાપ ઊભો રહેલો જોઈને નિસ્તારિણી જરા બરછટ અવાજે બોલીઃ “હું હવે તમારી કોઈ વાતમાં નથી. મેં જ લાડ કરી તમારું માથું ખાધું છે, મારા જ આદરથી તમે પાસ થઈ શક્યા નથી. એવા આદરની શી જરૂર છે ! તમારા ભાઈ છે, બહેન છે, એમની પાસે જાઓ.”

બાળક ઊંઘી શક્યું નહિ, એણે રડવા માંડ્યું; નિસ્તારિણીએ એની પીઠ પર એક થપાટ લગાવી અને બડબડતી બડબડતી બાળકને પોતાના ઘરમાં લઈ ગઈ. ગણેશ નમેલા ચહેરા અને હતાશ ભાવે ધીરે ધીરે ચાલ્યો ગયો.

[૨]

૧૧૧ ત નિસ્તારિણીએ સ્વામીને પૂછ્યું: “ શું સાચે જ તમે ગણેશભાઈને દુકાનના કામમાં રોકવા માગો છો ? ”

“સાચું નહિ તો શું ખોટું કહું છું ?” મુરલીએ કહ્યું.

“પરંતુ લોકો શું કહેશે ?”

“લોકો કહેશે, ભાઈને ભણાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરિણામ ન આવ્યું, એટલે નદ્દટકે પેટનું કામ કરતાં શીખવે છે.”

“કેમ એવું નહિ કહે.”

“ત્યારે શું કહેશે ?”

“કહેશે, કે ઓરમાન ભાઈ હતો એટલે એક વરસ વધુ ન ભણાવ્યો.”

મુરલીએ જરા હસીને કહ્યું: “ભલેને એમ કહે ! લોકોની વાતોનો શો અર્થ ?”

નિસ્તારિણીએ ગાલ પર હાથ મૂકી સ્મિત કરતાં કહ્યું: “ એાય મા, તમે કહો છો શું ! લોકનિંદા એ તે શું નજીવી બાબત છે ? ”

હસીને મુરલી બોલ્યો: “ના, એ તો અત્યંત ભારે વસ્તુ છે. પણ તું મને કહેવા શું માગે છે ? ”

નિસ્તારિણીએ આંગળીઓના ટચાકડા ફેાડતાં કહ્યું: “મારે વળી શું કહેવાનું હોય ! તમને જે યોગ્ય લાગે તે કરો. પણ લોકો દોષ ન દે અને ગણેશભાઈને મન દુઃખ ન થાય તેનો વિચાર કરજો.”

“ ગણેશને મન દુઃખ શા માટે થાય ? ”

“અબ્યાસ બંધ થાય એટલે શું દુઃખ ન થાય ? એના મનમાં એમ તો થાય જ ને કે માજણ્યો ભાઈ હોત તો ! ”

મુરલીએ જરા તીવ્ર અવાજે કહ્યું: “શું હું એને પરાયો લેખું છું?”
નિસ્તારિણીએ શરમાતાં શરમાતાં કહ્યું: “તમે તો નથી ગણતા; પણ
ખીજ લોકો થોડા જ સમજી શકે છે? તેથી જ કહું છું...”

જરા બેદરકારી બતાવતાં મુરલી બોલ્યો: “તું જે કહેવા ઇચ્છતી હોય
તે ચોખ્ખેચોખ્ખું કહી દે ને.”

ખીજે વખત હોત તો આટલી વિરક્તિથી પણ નિસ્તારિણીના હૈયે
અભિમાન જગ્યું હોત, પણ આજ તે અભિમાન દર્શાવવા આવી નથી;
કામ સાધવા આવી છે. એટલે સ્વામીની બેદરકારીને ન ગણકારતાં મંદ હાસ્ય
સહિત તે બોલી: “રોષ શા માટે કરો છો? મારું કહ્યું કરશો?”

“કરવાનું પછી, પહેલાં તારી વાત તો કહે.”

“મારી ઇચ્છા એવી છે કે હજી એકાદ વર્ષ રાહ જોવી.”

જરા વિચારીને મુરલી બોલ્યો: “જો આટલી મુશ્કેલી અને તંગી ન
હોત તો હું રાહ જુઓ; તને ખબર છે, કે આ વર્ષે એક મુઠ્ઠી ધાન પણ
પાક્યું નથી, એ સિવાય નાના મોટા ખરચા! વળી નાની દુકાન પણ મહા-
જનને ત્યાં દેણદાર થઈ ગઈ છે.”

“અભ્યાસના ખર્ચ પર કાપ મૂકવાથી શું દેવું ચૂકવી શકાશે?”

“માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આ વખતે તો બધા ખર્ચમાં કાપ
મૂકવો પડશે.”

“અભ્યાસનો ખર્ચ કેટલો આવે છે?”

મુરલીએ હિસાબ કહેવા માંડ્યો: “સ્કૂલનો એક વર્ષનો ખર્ચ બારતેરી
છત્રીસ રૂપિયા, નાસ્તાપાણીના રોજના એક આનાના હિસાબે ચોવીસ રૂપિયા,
ત્યારપછી લૂગડાં-લત્તાં, જોડા, પુસ્તકો વગેરે મળીને કુલ એંશી રૂપિયા
ખર્ચ થાય.”

પત્નીએ પ્રશ્ન કર્યો: “કેટલી વીસું?”

“ચાર વીસું.”

“ઓ...”

“ખર્ચ ઓછો હોત તો શું હું ન આપત?”

“વીસેક રૂપિયાનો ખર્ચ હોત તો હું પ્રયત્ન કરત.”

મુરલીએ હસીને કહ્યું: “આ તો એથી ચારગણો ખર્ચ છે.”

નિસ્તારિણી વિચારમાં પડી; મુરલીએ પૂછ્યું: “શું વિચારે છે?”

“એક કામ કરો તો ન બને?”

“શું?”

“અડધા તમે આપો અને અડધા પૈસા હું આપું.”

“પણ તારી મૂડી તો વીસ રૂપિયાની છે!”

“મારું માદળિયું ગીરો મૂકો તો વીસ રૂપિયા ન મળી શકે?”

જરા હસીને મુરલીએ કહ્યું: “મળી શકે, પણ પછી છોડાવે કોણ?”

સ્વામી ઉપર હળવો કટાક્ષ કરતી નિસ્તારિણી બોલી: “બીનું કોણ છોડાવે? તમેસ્તો.”

“મારી તંગી જોઈને તો તું આપે છે; પછી હું કેવી રીતે છોડાવી શકું?”

“ગમે તે રીતે. હંમેશ કાંઈ થોડી ખેંચ રહેવાની હતી?”

“પણ નિતુ...” મુરલીનો ચહેરો ગંભીર બની ગયો.

સ્વામીનો હાથ પોતાના હાથ વચ્ચે રાખીને નિસ્તારિણી વ્યથા અવાજે બોલી: “આ વાતમાં પણ બધું કંઈ નહિ, મારી આટલી વાત રાખવી જ પડશે.”

“એ તો રાખીશ, પણ જો હું ભવિષ્યમાં છોડાવી ન શકું તો?”

“ન છોડાવી શકો તો કાંઈ નહિ, નાનો ભાઈ માણસ તો થશે.”

ગંભીર અવાજે મુરલી બોલ્યો: “એ તો થશે. પણ એમાં મને ને તને શું?”

ફાટી આંખે સ્વામી સામે જોઈને નિસ્તારિણી બોલી: “ગણેશભાઈ માણસ થાય તો મને ને તમને કશો લાભ નથી? તમે શું પાગલ થઈ ગયા છો?”

મદ્દ હાસ્યસહ મુરલી બોલ્યો: “હું ભલે પાગલ રહ્યો, પણ તારી આશા ભલે પૂરી થતી.”

નિસ્તારિણી ઊઠીને પ્રવૃદ્ધ ચિત્તે હુકકો ભરવા બેઠી. મુરલીએ હસીને

કલ્પું: “અક્ષિસ છે ને?”

દાંત વચ્ચે હોઠ દબાવીને નિસ્તારિણીએ સ્વામીના વદન સામે હાસ્યપૂર્ણ કટાક્ષ કર્યો.

ખીજે દિવસે સવારે મુરલી બહાર ગયો, ત્યાર પછી ગણેશના સાસ-રેથી એક માણસે આવીને સમાચાર આપ્યા, કે ગણેશની સાસુની તબિયત ઘણી બગડી ગઇ છે; તેઓ જમાઇને જોવા ઝંખે છે; અત્યારે જ નહિ જાય તો કદાચ મેળાપ પણ નહિ થઈ શકે.”

ગણેશ જવા રાગ નહોતો, પણ નિસ્તારિણીએ એને પરાણે મોકલ્યો. જતી વખતે ગણેશે કલ્પું: “મારા બાઈની સલાહ લીધા વગર.....”

નિસ્તારિણીએ જરા ચિડાઈને કલ્પું: “તો પછી દુકાને જઈને પૂછી આવો.”

“કેણુ પૂછવા જાય, હું? એ નહિ બને.”

“તો પછી જેમ ઠીક લાગે તેમ કરો, હું જઈ શકીશ નહિ.”

“તો પછી તમે મારા બાઈને કહેજો.”

જરા અભિમાનભર્યા અવાજે નિસ્તારિણી બોલી: “હું કહીશ તો ચાલશે?”

“ચાલે કે ન ચાલે તે તમે જાણો.” કહીને ગણેશ ચાલ્યો ગયો.

[3]

મુરલી હાજરાના બાપ શ્રીદામ હાજરાએ એ વખત લગ્ન કર્યા હતાં. પહેલી વારની સ્ત્રી મુરલીને પાંચ વરસનો મૂકીને મરણ પામી હતી. ત્યારપછી શ્રીદામે બીજી વાર ધર કર્યું. બીજી સ્ત્રી પણ પાંચ વર્ષની પુત્રી માતાગિની અને દોઢ વર્ષના પુત્ર ગણેશને છોડીને પરલોક સિધાવી ગઈ. બીજી પત્નીના મૃત્યુથી નાનાં બાળકો વચ્ચે શ્રીદામો ભારે મૂંઝવણમાં પડી ગયો. મુરલીને પાઠશાળાનો ત્યાગ કરી નાનાં ભાઈબહેનને સાચવવામાં રોકાવું પડ્યું.

શ્રીદામાને પરચુરણ માલતી-નેસ્તીની એક નાનકડી દુકાન હતી. સામાન્ય ધરજમીન પણ હતી, એની આવકમાં સુખેદુઃખે સંસાર ચાલતો હતો. ખેડ અને દુકાનનું કામ શ્રીદામો સંભાળતો અને ભાઈબહેનને સાચવવાનું કામ મુરલી સંભાળતો.

ત્યારપછી મુરલી જ્યારે પંદર વર્ષનો થયો, ત્યારે પાંચ માણસો શ્રીદામાને કહેવા લાગ્યા: “હવે મુરલીને પરણાવવો જોઈએ. ધરમાં વહુ આવશે એટલે સૂનો સંસાર સોનાનો બની જશે.”

શ્રીદામે પણ લોકોની સલાહ સ્વીકારી. મુરલીનાં લગ્ન કરીને અગિયાર વર્ષની વહુ નિસ્તારિણીને ઘરમાં સ્થાન આપ્યું. શ્રીદામાના શૂન્ય સંસારમાં ફરી પૂર્ણતાની મીઠી છાંયડી દેખાવા લાગી. પરંતુ શ્રીદામો એ મીઠી છાંયડીનું સુખ ભોગવી શક્યો નહિ, એને કાળનો પોકાર થયો. આ પોકારથી શ્રીદામો સંસાર, નાનાં બાળકો, દુકાન, ખેતીવાડી બધું છોડીને કોઈ અજ્ઞાત અપરિચિત દેશમાં સદાને માટે ચાલ્યો ગયો. એ વખતે મુરલીની ઉમ્મર માત્ર સોળ વરસની હતી.

પિતાના મૃત્યુ વખતે મુરલી ખૂબ રડ્યો, માતાંગિની પણ રડી. બાળક ગણેશ ભાઈબહેનને રડતાં જોઈને આંસુ સારવા લાગ્યો. ત્યારે મુરલીએ પોતાનાં આંસુ લૂછી ભાઈબહેનનાં આંસુ લૂછ્યાં. ત્યારપછી બાપતુ આદ્યકાર્ય ચતાવી સંસારનો ભાર પોતાના માથા પર લીધો. આર વર્ષની પત્ની એની સહકારિણી બની. થોડા દિવસ પહેલાં નિસ્તારિણીનો ત્રણ વર્ષનો એકનો એક ભાઈ મરી ગયો હોવાથી એણે ગણેશને હૈયા સરસો લઈને મન વાળ્યું.

દુકાન નાની હોવા છતાં સારી ચાલતી હતી, ખાસ દેવું કંઈ હતું નહિ. મુરલીમાં પણ ઉત્સાહ અને ચીવટ ધણી હતી. એટલે દુકાન સારી જમી, સંસારમાં પણ ખાસ કોઈ પ્રકારની ત્રુટિ ન હતી. ગણેશ પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે હાથમાં ખડી અને પાટી આપી એને પાઠશાળામાં દાખલ કરાવ્યો.

માતાંગિની અગિયાર વર્ષની થઈ ત્યારે મુરલીએ એક સારા પાત્ર સાથે એનાં લગ્ન કર્યાં; પરંતુ માતાંગિનીના ભાગ્યમાં સુખ નહોતું. પંદર વર્ષની વયે વિધવા બનીને તે ભાઈને ઘેર પાછી ફરી. બનેલીની જે કંઈ જમીન-જગ્યા હતી તે વેચીને મુરલીએ સાડાત્રણસો રૂપિયા માતાંગિનીના હાથમાં મૂક્યા અને કહ્યું: “માતુ, આ રૂપિયા તારા છે, તું સાચવીને રાખી મૂક.”

માતાંગિનીએ વિસ્મયભરી નજરે મોટા ભાઈ સામે જોઈને કહ્યું: “તમે આ શું કહો છો, ભાઈ? હું તો સ્ત્રી છું, આટલા બધા રૂપિયા હું ક્યાં સાચવું?”

મુરલીએ હસીને કહ્યું: “ધરમાં શું પેટીપટારા નથી?”

“છે તે ભલે રહ્યા, હું રૂપિયા પૈસા સાચવી શકીશ નહિ.”

ન છૂટકે મુરલીએ પૈસા પોતાની પાસે રાખ્યા, પેટીમાં ન રાખ્યા; વેપારમાં રોક્યા. એથી વેપારની પણ વૃદ્ધિ થઈ અને કમાણી સારી થવા લાગી.

ગણેશ દસ વરસનો થયો ત્યારે નિસ્તારિણીએ એને આગળ ભણાવવા માટે આગ્રહ કર્યો. માતાંગિનીએ વિરોધ કરતાં કહ્યું: “આવી હઠ ન કરો, ભાભી! અંગ્રેજ ભણેલા છોકરાઓ માઆપને ગાંઠતા નથી.”

મોટી વહુએ હસીને કહ્યું: “એને માઆપ તો છે નહિ, પછી ભણાવવામાં શો વાધો છે?”

મુરલીની પણ ઇચ્છા હતી, કે ભાઈ માણસ બને. એટલે માતાંગિનીનો વિરોધ ટક્યો નહિ. આ ગામડામાં સ્કૂલ નહોતી; એક ગાઉ દૂર રામનગરમાં હતી. ગણેશ રામનગરની સ્કૂલમાં દાખલ થયો. ભાભીના લાડમાં રહેવા છતાં પણ ગણેશ ભણવામાં બેદરકાર નહોતો. મુરલી રાત્રે દુકાનેથી આવીને જોતો કે ગણેશ ઓરડામાં બેઠો બેઠો અભ્યાસ કરે છે. મુરલી બારણા પાસે ઊભો રહીને નાના ભાઈની ન સમજાય એવી ગોખણપટ્ટી સાંભળતો; અને સાંભળીને આનંદભર્યા હૈયે ઘરમાં જતો.

વચ્ચે વચ્ચે નિસ્તારિણી પણ ગણેશ પાસે બેસતી અને અભ્યાસ વિષે પ્રશ્નો કરતી. ગણેશ અંગ્રેજી ભાષાના ઉચ્ચારો સમજાવતો, અને એ સાંભળી ભાભીના હૈયામાં આનંદ છવાતો.

નિસ્તારિણી સ્વામી પાસે જઈને કહેતી: “ગણેશની શુદ્ધ ખૂબ સારી છે.”

“કેવી છે ? કહે જોઉં !”

“અરે ? પાણીના રેલા માફક અંગ્રેજી બોલી શકે છે ! અને મને પણ બરાબર અર્થ કરીને સમજાવે છે. ગઈ કાલે મને ‘કેટ’ એટલે બિલાડીની સમજ પાડી હતી.”

મુરલીએ હસીને કહ્યું: “મને લાગે છે કે ગણેશ એકલો જ પંડિત નહિ બને; સાથે તું પણ પંડિતા બની જશે. અને હું એકલો જ મૂરખ રહી જમશ.”

મુરલી ગાતો હોય તેમ કહેતો: “હું રહ્યો સાવ એકાકી...”

નિસ્તારિણી હસી પડતી; અને કહેતી: “તમે એકાકી નહિ રહો... તમને પણ પંડિત બનાવી લઈશ.”

પતિપત્નીના મીઠા હાસ્યધ્વનિથી મકાન ભરાઈ જતું.

ત્યારપછી નિસ્તારિણીએ જે દિવસે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો તે દિવસે મુરલીએ વિચાર્યું કે સંસાર અને સ્વર્ગ વચ્ચે હવે કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી રહ્યો.

ગણેશ બ્યારે પ્રથમ શ્રેણીમાં દાખલ થયો, ત્યારે માતાંગિનીએ નાના

ભાઈ માટે એક કન્યા શોધી કાઢી. એ પોતાની જેઠાણીના ભાઈની દીકરી હતી; ખૂબ સુંદર હતી. આ કન્યા માટે નિસ્તારિણી વિરુદ્ધ હતી, તેમ છતાં નાની બહેનના સંતોષને ખાતર મુરલીએ આ સંબંધ સ્વીકાર્યો અને ગણેશનાં લગ્ન કર્યાં. આથી નિસ્તારિણીને જરા દુઃખ થયું ને તે માતાંગિની પર ચિડાઈ.

નિસ્તારિણીનો સ્વભાવ દરેક બાબતમાં સારો હતો. પરંતુ એના મત વિરુદ્ધ કોઈ વાત કરે તો તે સહન કરી શકતી નહિ. સારું થાય કે ખરાબ થાય પણ પોતાનો જ કંકડો ખરો કરાવવા માટે તે આગ્રહ રાખતી. એ આગ્રહ વચ્ચે ગમે તે આવે તો નિસ્તારિણીને મન એ એક શૂળ થઈ પડતું.

અનેક પ્રકારની આશા અને આનંદ સાથે નિસ્તારિણી અને મુરલી દિવસો વિતાવતાં હતાં. પરંતુ ગણેશ જે દિવસે પરીક્ષામાં સફળ ન થયો, તે દિવસે આ આનંદની છાયા હળવી બની ગઈ. છતાં પણ નિસ્તારિણીએ આશા ન છોડી. સંસારમાં શું કોઈ આશાનો ત્યાગ કરી શકે છે ?

[૪]

એક અઠવાડિયા પછી ગણેશ સાસરેથી પાછો આવ્યો. નિસ્તારિણીએ પૂછ્યું: “તમારી સાસુને હવે કેમ છે?”

“સારું છે.”

“તમે તો ઘણા દિવસ રોકાયા!”

“મને આવવા દે ત્યારે ને?”

“નાની વહુને લઈ જવા માટે કહ્યું હતું?”

“ના.”

“પણ મેં તો તમને એને તેડી લાવવા માટે ખાસ કહ્યું હતું...”

ગણેશ ચૂપ રહ્યો. નિસ્તારિણીએ કહ્યું: “નાની વહુ તો હવે ખૂબ મોટી થઈ ગઈ હશે, કેમ?”

ધરતી સામે નજર ટેકવીને ગણેશ બોલ્યો: “હું નથી જાણતો.”

નિસ્તારિણીએ હસીને કહ્યું: “શું તમે એને મળ્યા નહોતા?”

ગણેશે કશો ઉત્તર ન આપ્યો; પગના અંગુઠા વડે એ તો ધરતી ખોતરતો જ રહ્યો.

“નાની વહુ કશું બોલી હતી?”

ગણેશે શરમભર્યું હાસ્ય વેર્યું. નિસ્તારિણી બોલી: “વાહ રે, આવડા મોટા થયા પણ સંસારની કંઈ વાત સમજ્યા જ નહિ! સાંભળ્યુંને માત્ર અહેન, જતી વખતે નાની વહુને સાથે લઈ આવવા માટે મેં કેટલું જ કહ્યું હતું, પણ બાપ સાહેબે ત્યાં જઈને કશું ન કહ્યું.”

રસોડામાંથી માતંગિની બોલી: “તે એ કેવી રીતે કહી શકે, બાબી?”

તમે બધાં હો અને એનાથી એવું કહી શકાય ?”

મોટી બાબીએ રોષભર્યા અવાજે કહ્યું: “કેમ ન કહી શકાય ? અમે સ્થાં તે શું થઈ ગયું ? એમના ધરતું માણસ છે, એને લઈ આવવાની વાત કહેવામાં શો દોષ ?”

માતાંગિની મોટી બાબીને ઓળખતી હતી, એટલે તેણે ધીમા અવાજે કહ્યું: “દોષ હોય કે ન હોય, હજી બાળક છે, કહેતાં શરમ તો આવે ને ?”

નિસ્તારિણીએ જરા ઉગ્ર થઈને કહ્યું: “હા, હજી બાળક છે, ધાવણું બાળક છે, કશું સમજતા નથી ! જુઓ માતૃ બહેન, તમે તમારા ભાઈને જેટલા નાના સમજો છો તેટલા નાના એ નથી.”

માતાંગિની બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય બેસી રહી. નિસ્તારિણીએ ગણેશ સામે જોઈને કહ્યું: “તમે પણ સાવ ભગા જવા છો. જવા દો; એ ઘેર આવે એટલે વાત. આવતી કાલે જ માણસ મોકલીને તેડાવી લઈશું. વળી પાછો સામે ચૈત્ર આવે છે.”

ગણેશ અત્યાર સુધી ચૂપચાપ બિભો હતો. હવે તેણે બાબી સામે જોઈને ધીરે ધીરે કહ્યું: “ના બાબી !”

“ના કેમ ?”

“હમણું નહિ.”

“શું હમણું નહિ ? નાની વહુને તેડાવવાનું ?”

“હા.”

“કારણ ?”

ગણેશ કશો ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. નિસ્તારિણીએ પ્રશ્ન કર્યો: “કેમ, એ લોકો કશું બોલ્યા છે ?”

ગણેશ ચૂપ રહ્યો. નિસ્તારિણીએ કહ્યું: “હવે તો એને ચૈદ્રમું વર્ષ બેઠું છે, તેડાવ્યા વગર ચાલે કે ?”

ગણેશ ભારમાં મોઢું રાખીને કહ્યું: “બધું ચાલશે...”

“સારું...એને નથી તેડાવવી ખરું ?”

“હા.”

“તો પછી તે ક્યાં રહેશે ?”

“જ્યાં રહે છે ત્યાં.”

“જો ત્યાં જ એને બારે દાંડા રહેવાનું હોય, તો લગ્ન શા માટે કર્યાં ?”

ગણેશે કહ્યું: “તમે લગ્ન કરાવ્યાં શા માટે ?”

નિસ્તારિણીએ નણુંદને બોલાવી કહ્યું: “સાંભળો માતુશહેન, તમારા બાળક ભાઈની વાતો સાંભળો. આપણે પરાણે એમનાં લગ્ન કર્યાં છે.”

માતંગિનીએ રસોડામાંથી બહાર આવીને કહ્યું: “આપણે એનાં લગ્ન નથી કર્યાં તો કાણે કર્યાં છે ? શું એ પોતે જઈને પરણી આવ્યો છે ?”

નિસ્તારિણીએ રોષપૂર્વક તીખા અવાજે કહ્યું: “ના રે ના, અમે એના હાથપગ બાંધી બળજબરીથી ગણામાં ફાંસો નાખ્યો છે. ઘેર કલિયુગ !”

ભાભીનો રોષ જોઈને ગણેશ ધીરે ધીરે સરકી ગયો. માતંગિનીએ કહ્યું: “કલિયુગ હોય કે દ્વાપર હોય, તમે આટલાં બધાં શા માટે ચિડાઓ છો, ભાભી ? એમાં ચિડાવા જેવી શી વાત છે ?”

નિસ્તારિણી બેઠી હતી તે બીબી થઇ ગઈ અને બોલી: “કશી નથી .....કશી નથી ! તમારો વાતમાં શું દોષ ? જે કંઈ દોષ છે તે મારી જ વાતમાં છે. તમારા મોટા ભાઈને આજે ઘેર આવવા દો, શામાટે ગણેશને પરણાવ્યા એ હું જોઇ લઇશ.”

પાણિયારા પરથી બેઠું લઇને રોષથી ધ્રુજતી નિસ્તારિણી તળાવ તરફ ચાલી ગઈ.

ઘાટ ઉપર નેત્યની મા હતી, તેણે નિસ્તારિણીના ચહેરા પરનો રોષ જોઈને પૂછ્યું: “શું થયું છે, વહુ ?”

“થાય શું મા, હું તો કાળની ગતિ જોઉં છું. સારું કરીએ તો ય ખરાબ ગણાય !”

નેત્યની માએ કહ્યું: “ઘેર કલિયુગ છે, ઘેર કલિયુગ ! શું ધરમાં કંઈ બન્યું છે ?”

ઘાટ પર બેઠું મૂકીને નિસ્તારિણીએ કહ્યું: “ના, એવું કંઈ નથી બન્યું;

થુ આ તો જોઇ સાંભળીને ભય લાગે ને !”

નેત્યની માએ મુરલીના ધરતો કલેશ-કંઠાસ સાંભળવાની આશા સાથે નિસ્તારિણી સામે જોયું હતું, પરંતુ નિસ્તારિણીની વાતથી એની એ આશા ઠાંગી ગઇ. નિરાશાભર્યા અવાજે એણે કહ્યું: “તે એમાં ભય શેનો મા ?”

જરા રહીને ફરી પ્રશ્ન કર્યો: “તારો દિયર તો આવી ગયો છે ને ?”
“હા.”

“તે નાની વહુ સાથે ન આવી ?”

“આવશે, અમે તેડવા જઇએ ત્યારે જ આવે ને !”

“મેં તો ધાર્યું હતું કે તારા દિયરની સાથે જ એ આવશે.”

નિસ્તારિણીએ એડું ભરતાં ભરતાં કહ્યું: “એવું તે કંઈ બને મા, જોશભાઈ શું સાથે લાવી શકે ? અને એ લોકો પણ એમ ને એમ કેવી બે મોકલે ?”

“એ તો ખરું છે, માથા ઉપર મોઠા ભાઈ છે, બાબી છે.....”

રાત્રે મુરલી ઘેર આવ્યો ત્યારે નિસ્તારિણીએ કહ્યું: “જુઓ, તમે હવે બની વહુની કંઈક વ્યવસ્થા કરો.”

“તું છે પછી મારે શામાટે એવી અનધિકાર ચર્ચામાં પડવું ?”

“વાહ ! લગ્ન તમે કરાવ્યાં ને વ્યવસ્થા મારે કરવી !”

શય્યા પર સરખી રીતે બેસીને મુરલી બોલ્યો: “બધી બાબતનો ચેયાર કરીને લગ્ન કરાવવાં એ પુરુષનું કાર્ય છે, ત્યાર પછીની જે વ્યવસ્થા રવાની હોય તે ધરની મુખ્ય સ્ત્રીએ સંભાળવાની છે.”

સ્વામી ઉપર હાસ્યપૂર્ણ કટાક્ષ ફેંકતાં કૃત્રિમ અભિમાનભર્યા અવાજે નિસ્તારિણી બોલી: “ઓહ, હું ભારે ધરની મુખ્ય સ્ત્રી ! મારે તો રોજ ઝાડુ ખાવું પડે છે.”

મુરલીએ હસીને કહ્યું: “તું ઝાડુ ખાય કે દાળભાત ખાય, પણ ધરતું ખવાળું તો તારા જ હાથમાં છે.”

“સારું, હું ત્યારે મુખ્ય સ્ત્રી માફક જ વ્યવસ્થા કરું છું. તમે નાની વહુને લેડાવો.”

“આ વાત તું સો વાર કહી શકે છે.”

“માત્ર કહેતી નથી, આ મહિનામાં જ નાની વહુને લઈ આવવી પડશે.”

“પણ આટલી ઉતાવળ શા માટે ?”

નિસ્તારિણીએ હાસ્ય દ્રવ્યાવીને કહ્યું: “એ વાત પૂછનાર તમે કેણુ ? તમારે તો માત્ર ઘરની મુખ્ય સ્ત્રીનો હુકમ જ યજ્ઞવવાનો છે.”

“જેવી આજ્ઞા. પણ કદાચ એ લોકો ન મોકલે તો ?”

“એ હું ન જાણું, તમારે ગમે તે રીતે વહુને લાવવાની છે.”

“ભલે.”

“જેજે હાં ?”

“જરૂર.”

નિસ્તારિણીએ કહ્યું: “સારું, હવે ઈનામમાં એક ચલમ ભરી આપીશ.”

[૫]

નિસ્તારિણીના આગ્રહથી મુરલી નાની વહુને લઈ આવ્યો. નાની વહુને તેડી લાવવામાં જરા મુશ્કેલી નહીં હતી. પહેલાં તો પત્ર લખીને માણસ મોકલ્યો હતો. પરંતુ નાની વહુના આપ શ્રીનાથ પાલ પોતાની પુત્રીને મોકલવા તૈયાર ન થયા. તેમણે કહેવરાવ્યું: “ઔરમાન ભાઈ-ભોળાઈવાળું ઘર છે; પુત્રી જરા મોટી થાય, ચાલાક-ચતુર બને અને પોતાનો સંસાર સંભાળતાં શીખે. અત્યારે પરાયા સંસારમાં જઈને એ શું કરી શકે?”

આ વાત સાંભળીને મુરલીને રોષ ચડ્યો, પરંતુ રોષ હજમ કરવાની શક્તિ એનામાં ખૂબ હતી. એટલે તે પોતે જ તેડવા ગયો, નિસ્તારિણીને કશું કહ્યું નહિ; જે માણસ ઉપરનો સંદેશો લાવ્યો હતો, તેને પણ ઘરમાં આ વાત ન કહેવાનું જણાવ્યું.

શ્રીનાથ પાલ મુરલીની આ વાતમાં સંમત ન થયા. પરંતુ કન્યાની માથી રહી શકાયું નહિ, તેમણે મુરલીનું અપમાન ન કરતાં કન્યાને મોકલી દીધી. વિદાય વખતે મુરલી વેવાણુને નમસ્કાર કર્યા વગર રહી શક્યો નહિ.

નાની વહુ મહામાયાને મેળવીને નિસ્તારિણીને ખૂબ આનંદ થયો. મહામાયા દેખાવમાં પણ નમ્રળી નહોતી. શરીરનો રંગ કાળો ન હોવા છતાં કાળો તો નહોતો જ; ગુહસ્થના ઘરને શોભે એવી હતી. સુગંધિત દેહ, ગોળ અને કોમળ હાથપગ, પાન જેવો ચહેરો, પ્રકાશભરી આંખો, માથાના

વાળ પણ ખૂબ લાંબા અને કાળા હતા. મોટી વહુને વાળનો ભારે શોખ હતો, પણ એના વાળ લાંબા નહોતા. એટલે દેરાણીનો ચોટલો જોઈને એ ખૂબ હરખાઈ અને એ ચોટલો હોળવા-ગૂંથવામાં મગ્ન બની. મહા-માયા હંમેશાં સ્નાન નહોતી કરતી; પરંતુ નિસ્તારિણી હંમેશાં સાંજે એનો ચોટલો સરખો કરીને બાંધી આપતી. ચોટલો બાંધતાં એક કલાક ચાલ્યો જતો. માથું બાંધી, મોઢું ઘોઢું, સેંઘામાં સિંદૂર પૂરીને એ કપાળમાં સૌભાગ્યચંદ્રક પણ કરી દેતી. ત્યાર પછી ધડીભર દેરાણીના ચહેરા સામે એકી નજરે જોઈ રહેતી. પછી નણુંદને બોલાવીને કહેતી: “જુઓ બહેન, જુઓ.”

માતાંગિની ઉદાસ ભાવે કહેતી: “તમે જુઓ ભાભી, હું તો એને નાનપણથી જોતી આવી છું.”

આ ઉત્તરથી જરા ચિડાઈને મોટી ભાભી કહેતી: “તમે તો લોહી માંસનાં માણસ નથી, પથ્થરનાં છો !”

નણુંદે ઉત્તર વાળ્યો: “પથ્થરના ન હોઈ તો સંસારના પડછાયા સામે ટકી શકું કેવી રીતે ?”

“ધન્ય છે તમને ! શું તમારા મનમાં જરા જેટલીયે હોંસ નથી ?”

“નથી, એથી શું કરું ? કહો. હું તો ભગવાન પાસે માથું છું કે તમારી આવી હોંસ અને તમારા મોઢાતું આવું હાસ્ય જોતી જોતી હું વિદાય લઉં.”

“બહેન, તમે તો ભારે છો !”

માતાંગિનીના હૃદયમાં હોંસ કે આશા નહોતી, એમ નહોતું. પરંતુ મોટી ભાભીની માદક એવી પ્રકૃતિ લાગણીપ્રધાન નહોતી. તે પ્રત્યેક વાતને કંઈક ગંભીરભાવે વિચારતી. તેણે જ પ્રવલ્ન કરીને ગણેશનાં લગ્ન મહામાયા સાથે કરાવ્યાં હતાં; પણ એ સમયે મહાગંગા બાવિડા હતી. આ કંઈ વધુ સમય પહેલાંનો પ્રસંગ નહોતો, લગભગ દાઢેક વર્ષ વીત્યું હશે. પરંતુ આ દોઢ વર્ષમાં તો માતાંગિનીએ મહામાયાના ચહેરા પર આશ્ચર્યકારક પરિવર્તન નિહાળ્યું. દોઢ વર્ષ પહેલાં મહામાયાના ચહેરા પર જે સરળતા જોઈને તે

મુગ્ધ બની હતી, તે સરળતા આજે અદૃશ્ય થઈ છે, એના બદલે એવી ગંભીરતા આવી વસી છે કે જાણે મહામાયાનું સુંદર વદન કંઈક વિચિત્ર બની ગયું છે. નિસ્તારિણી દેરાણીને કેવી રીતે સુંદર માની શકતી હશે ? સંસારમાં ઠોકરો ખાધા વગર કશું સમજી શકાતું નથી; તેમાંય માણસને પારખવું તો ખૂબ મુશ્કેલ છે. માતંગિનીએ ઠોકર ખાધી છે, તેથી નિસ્તારિણી કરતાં એનામાં મનુષ્ય પારખવાની શક્તિ વધારે છે.

માતંગિની ધારી ધારીને જોતી. મોટી બાબીનો હૃદયભરપૂર પ્રેમ જાણે મહામાયાને પ્રસન્ન કરી શકતો નથી. મહામાયા જાણે એ પ્રેમ સ્વીકારી શકતી નથી. મોટી બાબીની અકૃત્રિમ કુદરતી મમતાથી જાણે એના ચહેરા પર તૃપ્તિનું મધુર હાસ્ય ખીલી શકતું નથી. જાણે એ હાસ્ય ખીલતાં ખીલતાં એકાએક અલોપ થઈ જાય છે. માતંગિનીએ આ જોયું. જોઈને તે ભય પામી.

એક દિવસ તેણે એકાંતમાં મહામાયાને બોલાવીને કહ્યું: “જો નાની વહુ, મોટી બાબી તારા પર પેટની દિકરી જેવી મમતા રાખે છે, પરંતુ તું...”

મહામાયાએ વ્યસ્તભાવે કહ્યું: “કેમ બહેન, મેં શું કર્યું છે ? મોટી બાબી કશું બોલ્યાં છે ?”

માતંગિનીએ કહ્યું: “ના, તે કશું બોલ્યાં નથી, કશું કહે એવી તે આઈ જ નથી; છતાં પણ તું ખૂબ સમજી વિચારીને ચાલજે.”

મહામાયાએ જરા આકળા અવાજે કહ્યું: “હું તો ખૂબ સાવધ રહીને ચાલું છું, બહેન ! તમે શું મારી રીતભાતમાં કોઈ પ્રકારનો દોષ જોયો છે ?”

માતંગિનીએ જોયું, કે પોતાનો ભય ખોટો નથી. તે ઠાકુરમંદિરમાં માથું પછાડીને પ્રાર્થના કરવા લાગી: “હે હરિ, હે રઘુનાથ ! સંસારને સાચવજો, પ્રભુ !”

પણ નિસ્તારિણી આમ ઊંડા પાણીમાં ઊતરતી નહિ. નાની વહુને લાગે તે આમોદ-પ્રમોદમાં દિવસો વિતાવવા લાગી અને નાની વહુના કયા અંગ પર કેવાં ધરેણાં પહેરાવવાથી એની શોભા વધે, એ બાબતની ચર્ચા સ્વામી સાથે કરવા લાગી.

નાની વહુના મનોહર વાળ અને ચહેરો સુંદર. પણ વાળને શોભાવે એવાં બે ફૂલની ખામી હતી. નિસ્તારિણીએ સોનાનાં બે ફૂલ કરાવવા માટે સ્વામીને પકડ્યા. પરંતુ મુરલીએ કહ્યું: “મારી સ્થિતિ તો તું જુએ છે, માંડ માંડ સંસારનો બોજ ખેંચું છું. આવા સમયમાં હું ઘરેણુંગાંઠાં ક્યાંથી લાવું તે તું જ કહે?”

નિસ્તારિણીએ કહ્યું: “પણ બે ફૂલ વગર માથું શોભતું નથી.”

“પણ મારામાં ફૂલ કરાવવાની શક્તિ નથી. તારાથી અને તો કરાવીને આપ.”

“સારું, હું જ આપીશ, પણ તમે કશું બોલશો તો નહિ ને?”

“ના, જો કરજ નહિ ક્યું હોય તો.”

થોડા દિવસ પછી નિસ્તારિણીએ સોનાનાં બે ફૂલ સ્વામીને દેખાડ્યાં. મુરલીએ કહ્યું: “સરસ થયાં છે. પરંતુ એ કેવી રીતે કરાવ્યાં?”

મૃદુ હાસ્યસહ નિસ્તારિણી બોલી: “તમે જ કહેા જોઈ...”

“તારાં એરિંગ ભંગાવીને.”

“હાહું.”

“તો પછી માદળિયા...ના, એ તો ગીરવી મૂક્યું છે.”

“બચુના કાનની બે વાળીઓ અને ગળાનું ચકતું ભંગાવીને.”

વિસ્મયથી મુરલીની આંખો ફાટી ગઈ. તેણે ફાટી આંખે પત્ની સામે જોઈ કઠોર અવાજે કહ્યું: “નિતુ...?”

નિસ્તારિણીએ ગભરાટમાં નીચું જોઈ કહ્યું: “શું છે?”

પરંતુ મુરલી કશું બોલ્યો નહિ. નિસ્તારિણીએ સ્વામીને શંકાભર્યા અવાજે કહ્યું: “શું મારાથી કોઈ અન્યાય થઈ ગયો છે?”

મુરલી હળવું હસ્યો. સ્વામીના વદન પર હાસ્ય જોઈને મોટી વહુના દેહમાં જાણે પ્રાણ આવ્યો. તે હસતાં હસતાં બોલી: “પ્રભુની દયા! મેં તો જાણ્યું કે તમે રોષે ભરાયા છો.”

“ના.” કહીને મુરલી ચૂપ રહ્યો.

“શું વિચારો છો?” પત્નીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“વિચારું છું...ના...કશું નહિ.”

સ્વામીનો હાથ પકડી આંખ સામે આંખ ઠેરવી નિસ્તારિણી બોલી:
“મને નહિ કહે?”

હસીને મુરલી બોલ્યો: “વિચારું છું, સંસારનાં બધાં માણસો જે તારા જેવાં હોત, નિતુ...”

“તો શું થાત?”

“તો...તો સંસાર એક પાગલખાનું...અથવા એવું જ કંઈક બની જાત.”

“હૂર...” કહી સ્વામીના હાથમાંથી બંને ફલ લઈને નિસ્તારિણી ચાલી ગઈ. મુરલી પ્રધુલ નજરે એના જવાના રસ્તા સામે જોઈ રહ્યો.

ગણેશના અભ્યાસ ચાલવા લાગ્યો. બીજા વર્ષે તે મેટ્રીકમાં પાસ થયો. મુરલીએ એક સમારંભ કરીને ગ્રામદેવી વિશાલાક્ષીને પૂજા આપી. બે પાંચ સંબંધીઓને પણ જમાડ્યા. હવે પછી ગણેશે શું કરવું, એ પ્રશ્ન સૌની ચિંતાનો વિષય થઈ પડ્યો. એક વાર વાત થઈ કે ગણેશને કલકત્તામાં રાખી વધુ અભ્યાસ કરાવવો. પણ એ તો ઘણા પૈસા ખર્ચવાનું કામ. મુરલી એટલા પૈસા ક્યાંથી મેળવી શકે? ગણેશના સસરાએ આવીને વાત મૂકી: “ગણેશને મુખત્યારી ભણાવો, આજકાલ મુખત્યારીમાં ઠીક પૈસા મળે છે.”

પણ આ વાત મુરલીને ન ગમી. તેણે કહ્યું: “આટલું ભણ્યા પછી છેવટે અસત્યનો ધંધો શરુ કરવો?”

ગણેશના સસરાએ કહ્યું: “ઘરમાં બે પૈસા ભેગા કરવા હોય તો અસત્ય સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. તમે દુકાનદારી કરો છો, એમાં શું અસત્ય નથી આચરવું પડતું?”

મુરલી નિરુત્તર રહ્યો.

નિસ્તારિણીએ આ વાત સાંભળીને કહ્યું: “ગણેશના સસરા સાચું કહે છે. એમ થશે તો બે પૈસા પામી શકશે.”

મુરલીએ કહ્યું: “પણ ભણાવવા જતાં હાલ તુરત પૈસા જોઈએ તેવું શું? કાઢવા ક્યાંથી?”

“એની ચિંતા તમારે ન કરવી. હું દરદાગીના, ઠામવાસણ વેચીને પણ આપીશ.”

પરંતુ આ યોજનામાં ગણેશ સંમત ન થયો. નિસ્તારિણીએ ધણું કહ્યું; છેવટે મુરલી પણ બધાના વિચારોને મળતો થયો, પણ ગણેશે કોઈની વાત ન માની. અને પોતાની અસંમતિનું કારણ શું છે, એ પણ કોઈને ન જણાવ્યું. નિસ્તારિણી ગણેશ પર ખૂબ રોષે ભરાઈ. ગણેશ પણ ભયનો માર્યો કેટલાક દિવસ સુધી ભાભી પાસે આવ્યો નહિ. છેવટે મુરલીએ વચ્ચે પડીને સમાધાન કરાવ્યું.

એક દિવસે મહામાયાએ ગણેશને પૂછ્યું: “તમે મુખત્યારીનો અભ્યાસ કેમ નથી કરતા?”

“ભણવાના પૈસા ક્યાં છે?”

“મોટી ભાભી પૈસા આપવાનું તો કહે છે.”

“દાગીના અને ઠામ-વાસણ વેચીને ને?”

“વેચે કે રાખે, તમારે એ બધી પંચાત શા માટે કરવી જોઈએ?” મહામાયા સ્વામી સામે જોઈ રહી.

ગણેશે કહ્યું: “હું બધું સમજું છું, એ મારાં ભાભી છે.”

મોઢું ચઢાવીને મહામાયા બોલી: “ઓહ!”

ગણેશે મોઢું ફેરવી લીધું. જરા હસીને મહામાયા બોલી: “તમે જૂઠું નથી બોલતા ખરું ને?”

“મેં વળી ક્યારે જૂઠું કહ્યું છે?”

“હમણાં ન કહ્યું કે ભાભીની વસ્તુઓ વેંચાય એટલા ખાતર ભણવું નથી.”

ગણેશે તીવ્ર નજરે પત્ની સામે જોયું. મહામાયા બોલી: “કેમ, ખરોબર છે ને?”

ગણેશ ચૂપ રહ્યો. મહામાયા બોલી: “હવે હું ખરી વાત કહું?”

હળવા કુતૂહલપૂર્વક ગણેશે કહ્યું: “હા, કહે.”

મહામાયા બોલી: “ખરી વાત તો એ છે કે મારા બાપુએ આ વાત મૂકી હતી માટે જ.....”

ગણેશ બેઠો હતો તે એકદમ ઊભો થઈ ગયો અને તેણે પત્નીના મુખ

આડો હાથ મૂકી દીધો. મહામાયા જરા સરકીને મંદમંદ હસવા લાગી. એ કેવું તીવ્ર કટાક્ષભર્યું હાસ્ય હતું! ગણેશ પાછો યિજાના પર બેસી ગયો. મહામાયા બોલી: “તમે નહિ બજો તો આપુને બધી રીતે દુઃખ થશે. શું મારા આપુએ ખોટી સલાહ આપી હતી?”

“તું હજી બાળક છે, તને આવી વાતમાં ખચર ન પડે.”

મહામાયા બોલી: “હું બાળક છું તે ન સમજું, તમે તો મોટા છો ને! હવે શું કરશો?”

“જે થશે તે.”

“થશે શું બીજું, બેઠા બેઠા ભાઈના રોટલા ખાશો!”

“ભાઈના રોટલા ખાવા એ કંઈ દોષ નથી.”

“ના, એ તો બહાદૂરી છે!” મહામાયાએ વ્યંગમાં કહ્યું.

ગણેશે કહ્યું: “આવડી ઉમ્મરે તારી જીભમાં આટલું વિષ ક્યાંથી આવી વસ્યું?”

“સાચી વાત કોઈ દિવસ કોઈને મીઠી નથી લાગતી.”

ગણેશે કહ્યું: “તારી સાચી વાત તારી પાસે સાચવી રાખ, હું જાઉં છું.”

ગણેશ ઊભો થયો, મહામાયાએ તરત સ્વામીનો હાથ પકડી લીધો.

ગણેશે તીવ્ર અવાજે કહ્યું: “છોડી દે.”

ધીમું હાસ્ય હસતાં મહામાયા બોલી: “જો ન છોડું તો?”

“આંચકો મારીને છોડાવી લઈશ.”

“તો હું ભાભીને કહી દઈશ.”

“હું ભાભીથી ડરતો નથી.”

“એ તો હું જાણું છું; ભાભીને જોતાં જ પગ ધૂનવા માંડે છે.”

મહામાયાના હોઠ પર કટાક્ષભર્યું તીવ્ર હાસ્ય રમવા લાગ્યું. ગણેશ હવે વધુ વાર સહન કરી શક્યો નહિ. આંચકો મારીને એણે હાથ છોડાવી લીધો. મહામાયા આ આંચકાનો વેગ સહી શકી નહિ-ઢળી પડી. એનું કપાળ કમાડ સાથે અથડાયું. કપાળ પર હાથ દબાવીને તે બેસી રહી. પરંતુ ગણેશે એ તરફ જોયું પણ નહિ.

સ્વામી—જીની વાતો નિસ્તારિણીના કાન સુધી ન જવા છતાં ચે મહામાયાના કપાળ પરનું ઢીમણું છૂપું ન રહી શક્યું. મહામાયાએ આડકતરી રીતે નિસ્તારિણીને એ જણાવ્યું. સાંભળીને નિસ્તારિણી ક્રોધથી સળગી ઊઠી. ગણેશને બોલાવી એણે કહ્યું : “ કેમ ગણેશભાઈ, નાની વહુને મારી હતી ? ”

“ ના.”

“ તો એના કપાળમાં ઢીમણું ક્યાંથી થયું ? ”

“ કદાચ પડી ગઈ હશે.”

“ પોતાના હાથે પડી ગઈ છે કે તમે પાડી છે ? ”

ગણેશે જોયું તો થોડે દૂર ખૂણામાં ઊભી ઊભી મહામાયા હોઠ દબાવીને હસતી હતી.

ગણેશ બોલ્યો : “ હા, મેં જ ધક્કો મારીને પાડી હતી.”

“ શા માટે ? ”

“ મારી મરજી.”

નિસ્તારિણીએ ગર્જના કરતાં કહ્યું : “ શું બોલ્યા ? ”

ગણેશે જોયું તો મહામાયાના રાતા હોઠ પર નાચતા મૃદુ હાસ્ય વચ્ચે તીવ્ર જ્વાળા સળગી રહી છે. નિસ્તારિણી માફક તે પણ ચડ્યા અવાજે બોલી ઊઠ્યો : “ કહું છું, મારી મરજી.”

નિસ્તારિણીએ રોપથી ખૂમ પાડી ઊઠતાં કહ્યું : “ ગણેશ ! ”

ગણેશે તીક્ષ્ણ અવાજે કહ્યું : “ જુઓ ભાભી, હું તમને ચેતવી દઉં છું કે તમે આ બધી વાતોમાં વચ્ચે ન આવશો.”

ગણેશ ઊભો ન રહ્યો, ઉતાવળે પગલે એ ચાલ્યો ગયો. નિસ્તારિણી દબાવેલા શ્વાસે થાંભલા માફક ઊભી રહી.

ગણેશની વાત અને રીતભાતથી નિસ્તારિણી વિસ્મિત થઈ, પણ આવો વ્યવહાર દાખવવાનું કારણ શું હશે તે સમજાયું નહિ. ગણેશે પણ એ વાત સમજાવી નહિ. ઘરમાં અગ્નિ પ્રગટયો, પણ એ અગ્નિ કાણે પ્રગટાવ્યો તે નિસ્તારિણી જોઈ શકી નહિ. તે કેવળ શંકિત—સ્તબ્ધ નજરે પ્રજ્વલિત અગ્નિ સામે જોઈ રહી.

ક્રીશ હલદરે મુરલીને સંબોધન કરતાં કહ્યું: “અરે મુરલી, શું ગણેશને નોકરી મળી?”

હસીને મુરલી બોલ્યો: “હા કાકા, ગાંપુરની શાળામાં શિક્ષકની જગ્યા મળી છે.”

“પગાર કેટલો છે?”

“આપ જેવાના આશીર્વાદથી બાવીસ રૂપિયા મળે છે.”

વિશાળ ઉદર પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં હલદર મહાશય બોલ્યા: “સારું સારું; હાં, તે પગારના રૂપિયા તો તારા જ હાથમાં મૂકે છે ને?”

મુરલીએ અવાક થઈને હલદર મહાશયના મોઢા સામે જોયું. તેણે કહ્યું: “મારા હાથમાં ન આપે તો બીજા કોના હાથમાં આપે, કાકા?”

દુકાનની સામે પડેલા દેવદારના ખોખા પર આસન ઘડણ કરીને હલદર મહાશય બોલ્યા: “આપવાનાં તો ઘણાં ઠેકાણાં છે ભાઈ, ઘણાં ઠેકાણાં છે. તું સાવ ભોળા સ્વભાવનો છે એટલે આજના માણસનું મન ન પારખી શકે. આ તો ઘોર કળિયુગ છે. આ કાળમાં એક માના પેટે જન્મેલા ભાઈ પણ પોતાના નથી થતા.”

મુરલીએ આ વાત પર ધ્યાન ન આપતાં હુકો ભરવા માંડ્યો. હલદર મહાશય બોલવા લાગ્યા: “મારા જ ઘરમાં જોતે! ખવરાવી પહેરાવી માણસ બનાવ્યો, ત્યાર પછી જરા પાંખો આવી ત્યાં તો એ પોતાના રસ્તે જઈ બેઠો. અત્યારે ભાઈ કહીને સામું પણ નથી જોતો! કોઈ પણ જાતની તંગી કે મુશ્કેલી વગર ખાય-પીએ છે. છતાં ભાઈ જીવે છે કે નહિ એની પણ એ ખબર નથી રાખતો. ભલે ન રાખે, એ સુખી રહે, અને રડાવીને પણ ભલે

એ સુખી રહે. હું પણ ક્યાં અટકી બેઠો છું ! સુખે રામ દુઃખે રામ આત્મા જાય છે. જવા દે, તારાશિવસુન્દરી ! મા, તારો આશરો ખરો છે !”

હલદર મહાશયના દુઃખની કથની સાંભળીને મુરલીએ જરા પણ વેદના ન દર્શાવી; બલકે મોઢું ફેરવીને તે હસ્યો. શા માટે નહિ, તે જાણતો હતો, કે હલદર મહાશય ભાઈની વિરુદ્ધ જે કંઈ કહે છે તે મૂળ વાતથી સાવ જુદું છે, અસત્ય જ છે. નાના ભાઈ ગિરીશે એમને જરાયે દગો નથી દીધો, એમણે જ નાના ભાઈને દગો દીધો છે. આ વાત એકલો મુરલી નહિ, પણ આખું ગામ જાણતું હતું. પણ શાપ-સંપાતનભયથી કોઈ આ વાત હલદર મહાશયને કહેતું નહિ. એમની ગેરહાજરીમાં આ પ્રસંગની અનેક ચર્ચાઓ થતી.

તારિણી હલદરનું જ્યારે અવસાન થયું, ત્યારે ગિરીશ નાનો હતો. કલકત્તામાં માસીને ત્યાં રહીને એ અભ્યાસ કરતો. ગામનાં બધાં માણસો જાણતાં કે વૃદ્ધ તારિણી હલદરના હાથમાં કંઈક છે. ઘરેણુંગાંઠાં ગીરવી રાખીને લોકોને એ પૈસાની ધીરધાર કરતા હતા, પરંતુ તારિણી હલદરના મૃત્યુ પછી મોટા છોકરા હરીશે જ્યારે પિતાના અગ્નિસંસ્કાર માટે લોકો સામે હાથ પાથર્યા, ત્યારે લોકો આશ્ચર્ય પામ્યા વગર રહી શક્યા નહિ. પિતાનો અગ્નિસંસ્કાર પતાવીને હરીશે પડોશીઓની રૂબરૂમાં પૈતૃક પેટી ઉઘાડી, પેટીમાં દસ દિવસ સુધી સંસાર નભાવી શકાય એટલા પણ પૈસા નહોતા. થોડાક બિનજરૂરી કાગળો અને એકાદ રૂપિયાનું પરચુરણ હતું. પડોશીઓએ પરસ્પર વિસ્મયભરી નજરે આંખો ઠેરવી.

ગામમાં યજમાન-શિષ્યનો તોટો નહોતો. તેઓની સહાયથી શ્રાદ્ધકાર્ય પૂરું કરવામાં આવ્યું, છતાં પણ થોડું દેવું થયું. હરીશે ઘણી મુસ્કેલીએ એ દેવું ચૂકવ્યું.

ત્યાર પછી ગિરીશ જે વર્ષે મેટ્રીકની પરીક્ષા આપવા તૈયારી કરતો હતો, તે વર્ષે હરીશે નાના ભાઈની અનિચ્છા અને વિરોધ હોવા છતાં પણ પરીક્ષાના ત્રણ માસ અગાઉ એનાં લગ્ન કરી નાખ્યાં. લગ્નમાં જે કંઈ પૈસા મેળવ્યા, તેના વડે એણે પોતાની કન્યાને પરણાવી દીધી. એટલે

ગિરીશની વહુ પાસે પિયેરથી મળેલી એક જોડી હાથની બંગડીઓ સિવાય કશું રહ્યું નહિ. થોડા દિવસો પછી એ બંગડીઓ પણ ચાલી ગઈ. હરીશે એ બંગડીઓ ભંગાવીને દીકરી માટે એક કંઠી કરાવી અને ગમે તેમ કરીને કુટુંબની આબરૂ સાચવી. ગિરીશની વહુના હાથમાં કાચની બંગડીઓ આવી પડી.

પોતાના લગ્નમાં અને મોટા ભાઈની પુત્રીના લગ્નમાં લગભગ દોઢ મહિનો વીતી ગયો. એટલે પરીક્ષા આપવા છતાં પણ ગિરીશ એ વર્ષે મેટ્રીકમાં પાસ ન થઈ શક્યો. તેણે ફરી વાર અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ હરીશે સમજાવ્યું કે અમંગળ ધડીએ આવેલી નાની વહુના કારણે એ પાસ થઈ શકશે નહિ, એટલે એ આશા છોડીને પૈસા કમાવામાં મન પરોવવું જોઈએ. મોટાભાઈનો આ ઉપદેશ સાંભળીને ગિરીશ નદૂટકે શાળાનો ત્યાગ કરી એક પેઢીમાં પંદર રૂપિયાના પગારે દાખલ થઈ ગયો.

પંદર રૂપિયામાં માંડ બે પેટ ભરી શકાય. અને જ્યારે ગિરીશને ત્યાં એક બાળક અવતર્યું, ત્યારે હરીશે નાના ભાઈને બોલાવી સ્પષ્ટ અને મીઠા અવાજે કહ્યું: “ભાઈ, આટલા સમયથી હું સંસારનો ઢસરડો ખેંચતો આવ્યો છું, હવે મારું શરીર ચાલતું નથી. હવે તો સહુએ પોતપોતાનું સંભાળી લેવું જોઈએ. મારી ઉમ્મર પણ વધતી ચાલી છે.....”

નદૂટકે ગિરીશને જુદા થવું પડ્યું. લોકો કહેવા માંડ્યા: “જેયું, ગિરીશ બે પૈસા કમાતાં શીખ્યો એટલે મોટા ભાઈથી જુદો થઈ ગયો. આ શું એનો ધર્મ છે? ગિરીશે અધર્મ કરવા છતાં પણ હરીશે અધર્મ ન કર્યો. તેણે ઘરખાર, ઠામવાસણ વગેરે બધાનો અડધાઅડધ ભાગ પાડી દીધો. ત્યાર પછી યજમાનનો પ્રશ્ન બોલો થતાં હરીશે રડતાં રડતાં નાના ભાઈને કહ્યું: “ભાઈ, તારે તો નોકરીનો આશ્રય છે, પરંતુ અમે આવતી કાલે શું ખાઈશું? જે યજમાનના પણ ભાગ પાડીશ તો મારે આટલી ઉમ્મરે અપવાસ કરવા પડશે.”

મોટા ભાઈના કરુણ કથનથી ગિરીશનું હૃદય દ્રવી બીઠ્યું, તેણે યજમાન પરનો પોતાનો હક્ક છોડી દીધો.

નાની વહુએ સ્વામીને કહ્યું: “આપદાદાના યજ્ઞમાનો પણ છોડી દીધા?”

ગિરીશ પત્નીને સમજાવતાં કહ્યું: “મારે કેટલી દિશાઓ સંભાળવી? યજ્ઞમાન રાખવા જઈશ તો નોકરી નહિ રહે.”

અને હરીશ લોકો સામે કહેતો: “ગિરીશને ધર્મકર્મનું ભાન હોય તો યજ્ઞમાન રાખે ને! એને તો આચમન કરતાં પણ આવડતું નથી. હતભાગીને મેં ઘણી ચે વાર કહ્યું હતું કે ‘ભાઈ, મારી પાસે રહીને ક્રિયાકાંડ શીખી લે.’ પણ શું એ તે માણસ છે? હલકા ધરની બાયડીએ શું એને માણસના લેખામાં પણ રાખ્યો છે?”

ચાર-પાંચ વર્ષે ગિરીશનો પગાર પંદરનો વીસ થયો ખરો, પણ ત્યારે પોતાના પર આધાર રાખનારાંઓની સંખ્યામાં એત્રણનો વધારો થઈ ગયો હતો. એટલે જે રીતે દુઃખી દિવસો જતા હતા, તે રીતે જવા લાગ્યા. એનું કષ્ટ જોઈને યજ્ઞમાનો કહેતા: “ગિરીશભાઈ, માત્ર નોકરી પર ભરોસો ન રખાય; યજ્ઞમાનોને પણ સાચવવા જોઈએ.”

ગિરીશ કહેતો: “હું એ કંઈ જાણતો નથી.”

યજ્ઞમાનો કહેતા: “એમાં ન જાણવા જેવું શું છે? તમે બ્રાહ્મણના બાળક છો; એક ફૂલ મૂકી જશો તો પણ ચાલશે.”

ગિરીશ માથું નમાવી ઉત્તર આપતો: “એ કાર્ય મારાથી થઈ શકે એમ નથી.”

યજ્ઞમાનો પાસેથી ગિરીશનો આવો ઉત્તર સાંભળીને હરીશ કહેતો: “તમે પણ અજબ છો! એને શી વાતની ખોટ હતી? દર મહિને મુઠ્ઠી ભરીને રૂપિયા લઈ આવે છે, પણ કોઈ દિવસ ભાઈના હાથમાં એક પૈસો પણ પરખાવ્યો નથી. અરે, બાળકોના હાથમાં પણ કોઈ દિવસ સારી ચીજ મૂકી નથી! મારાં તો હાડેહાડ સળગી રહ્યાં છે! ભલેને મને બાળાને પણ એ સુખી થતો હોય તો! મારે તો ભગવાન એ જ પરમેશ્વર છે!”

જે હાથ જોડી આકાશ સામે જોઈને હરીશ પોતાની મનોવેદના ભગવાનના ચરણ ધરતો. ભગવાનના કાન સુધી આ મનોવેદના પહોંચતી કે નહિ, એ કહી શકાતું નથી. પરંતુ એના ઉદરનો ઘેરાવો અને ગૃહિણીના

અલંકારની સંખ્યા દિવસે દિવસે જે રીતે વધતી જતી હતી અને ગિરીશનું ઉદર જે રીતે ક્ષીણ થતું જતું હતું, તે પરથી સમજાતું કે હરીશની પ્રાર્થના નિષ્ફળ ગઈ નથી.

હલદર મહાશયની સઘળી વાતથી મુરલી વાકેફ હતો. એટલે કશું ન બોલતાં એ હુકકો ભરવા લાગ્યો. સાંભળનારનો ઉત્સાહ ન જોતાં હલદર મહાશય આપોઆપ શાંત થઈ ગયા. મુરલીએ હુકકો તૈયાર કરી હલદર મહાશયના હાથમાં મૂક્યો. હલદરે ધૂમ્રપાન કરતાં કરતાં કહ્યું: “મુરલી, સંભાળીને રહેજે, પારકાનો વિશ્વાસ કરવો સારો, પણ સગા ભાઈનો વિશ્વાસ કરવો સારો નથી.”

મુરલીએ જરા બેદરકારી દાખવતાં કહ્યું: “ગણેશ એવો નથી, કાકા!”

ધૂમાડાનો ગોટો કાઢી, જરા ઉધરસ ખાઈ હલદર મહાશય દબાયેલા અવાજે બોલ્યા: “સારું સારું, ગણેશ સારો હોય તો ભલે; પણ તું જોઈ લેજે, આ ગરીબ બ્રાહ્મણની વાત સાચી છે કે નહિ. જરા દે, તારાશિવસુંદરી, મા! તારી જેવી ઈચ્છા. લે ત્યારે કંઈ થોડું ઘાડું આપ.”

એક શેર દાળ, એક પાલી મીઠું, દોઢ પાશેર તેલ વગેરે મળી એક રૂપિયાનો માલ લઈ હલદર મહાશય ઊભા થયા અને બોલ્યા: “આ બધું ખાતામાં લખી લેજે, જે ભૂલી જતો નહિ. બધી ચઈને સાત વસ્તુઓ છે.”

મુરલીએ એના મોઢા સામે જોઈને કહ્યું: “એ તો લખી લઉં છું, પરંતુ આગલો હિસાબ ચોખ્ખો કર્યા વગર હવે નહિ ચાલે, કાકા.”

કંઈક બેદરકારીભર્યા અવાજે હલદર મહાશયે પૂછ્યું: “આગળનું શું આકી છે?”

મુરલીએ ખાતું તપાસી કહ્યું: “લગભગ દસ રૂપિયા. હું આજે સંધ્યાકાળે આવીશ, આગલો હિસાબ ચોખ્ખો કરવો પડશે.”

જરા રોષથી હલદર મહાશય બોલ્યા: “ચોખ્ખો કરવો પડશે? કેમ શું હું પૈસા આપવાની ના પાડું છું?”

“ના શા માટે પાડો? પણ હું રહ્યો સામાન્ય દુકાનદાર. મારાથી

બાટલી ઉધારી ન રાખી શકાય. અમારે પણ વ્યવહાર તો સાચવવો જ પડે ને ?”

હલદર મહાશયે મુરલીની દુકાનેથી લીધેલી વસ્તુઓનું પોટલું ખભે મૂકતાં વ્યગ્ર ભાવે કહ્યું: “સારું, હું ધરનાં ઠામવાસણ વેચીને પણ તારા પૈસા આપી દઈશ. આજકાલ તું ખૂબ લાંબીચોડી વાતો કરતાં શીખ્યો લાગે છે ! નાનો ભાઈ નોકરી કરે છે ને ! સારું, પહેલાં તારા પૈસા ફંકી દઉં; પછી બીજી વાત.”

હલદર મહાશય ક્રોધથી ધખતા ચાલ્યા ગયા. અને મુરલી ચોપડામાં ખાતું માંડવામાં ગુંથાયો.

[૮]

“જાં,

સાંભળે છે ? હું કહું છું, સાંભળે છે ?”

ઔરડામાંથી તીવ્ર અવાજનો પડધો ઊડ્યો: “સાંભળું છું, મારે કાન છે, તમારી માફક હજી બહાર મારી ગયા નથી.”

જળસભાવનું પોટલું ઔસરી પર ચૂકતાં હલદર મહાશય બોલ્યા: “એક વાર બહાર તો આવ, ઔરડામાં શું કરી રહી છે ?”

પહેલાંની માફક તીવ્ર ઝંકાર સહિત ગૃહિણી બોલી ઉઠી: “ફરાણ કરું છું, સ્કર્ધ રહી છું, બેઠી છું.”

મંદ હાસ્યસહ હલદર મહાશય બોલ્યા: “શું ત્રણે કામ એકસાથે કરી રહી છે ?”

ખભા પરનો છેડો માથા પર લેતાં લેતાં ગૃહિણીએ ઔરડામાંથી બહાર આવીને કહ્યું: “ના, હું તે શું કંઈ કામ કરું છું; હું તો દિવસ-રાત બેઠી બેઠી ખાઉં છું. એવાં નશીબ લઈને આવી છું કે, ઘડી બે ઘડી શ્વાસ લેવાનો પણ વખત નથી મળતો.”

ગૃહિણીના ચહેરા સામે જોઈને હલદર મહાશય આજી હાસ્ય સહિત બોલ્યા: “હું, આ જન્મમાં તેં શિવપૂજા, જપ, તપ વગેરે ખૂબ કરેલાં છે, એટલે આવતા જન્મમાં રાતદિવસ બેઠાં બેઠાં નિઃશ્વાસ જ નાખ્યા કરીશ.”

“લ્યો કરો વાત.” કહેતી ગૃહિણીએ પોટલું છોડવા માંડ્યું.

હલદર મહાશયે કહ્યું: “સાડાસત્તર આનાની વસ્તુઓ લાવ્યો છું, જરા સંભાળીને ચલાવજે.”

મોહું ધુરકાવીને રોષપૂર્વક ગૃહિણી બોલી: “ના, હું તો બધું ફેંકી દઈશ, કોઈને આપી દઈશ. બહુ મોટી ખરીદી છે ને! પાશેર તેલ, ચપટી મીઠું, મૂઠી દાળ : એને તે શું કરે?”

જરા ચિડાઈને હલદર મહાશય બોલ્યા: “મારું શ્રાદ્ધ!”

મોહું ફેરવીને ગૃહિણી બોલી: “ઝાહોહો! વાત તો જો, શ્રાદ્ધ થશે! શ્રાદ્ધ થઈ શકે એવું ઘરમાં રાખ્યું છે ને...”

“જે કંઈ છે, એમાંથી મારું તો શું તારું અને તારા આપતું પણ શ્રાદ્ધ થઈ શકશે.”

માથું હલાવીને ગૃહિણી બોલી: “આપ રે! કેવી રસિકતા શીખ્યા છો! જેમ જેમ મોટા થતા જાઓ છો, તેમ તેમ તો તમારી રસિકતાનું હાંડણું ઊભરાતું જ જાય છે.”

હસતાં હસતાં હલદર મહાશય બોલ્યા: “તને જોતાં વેંત આપોઆપ મારી રસિકતા ઊભરાઈ જાય છે.”

ખમે કાળિયું મૂકી હલદર મહાશય બહાર જવા તૈયાર થયા. ઝોર-ડામાં નાનો છોકરો ઊંધી ગયો હતો તે જગી ઊઠીને રડવા લાગ્યો. ગૃહિણીએ પાછળ નજર કરીને કહ્યું: “વળી પાછા ક્યાં ચાલ્યા?”

“ચૂલામાં.”

“ત્યાં જાઓ તો તમે પણ નિશ્ચિંત બનો અને હું પણ નિશ્ચિંત થાઉં. જ્યાં જવું હોય ત્યાં થોડી વાર પછી જાજો, જરા છોકરાને લ્યો.”

“ઈ કામ મારાથી નહિ બને.”

ગૃહિણી બોલી: “શાનું થાય? સારું ત્યારે; હવે ચૂલો ક્યારે સળગે છે તે જોજો.”

“મારા માટે કદાચ નહિ સળગાવે, પણ તારા માટે થોડું જ બંધ રહેવાનું છે!”

હાથમાંની વસ્તુઓ ઓસરીમાં ફેંકીને ગૃહિણીએ ગર્જના કરતાં કહ્યું: “શું હું મારા જ માટે ચૂલો સળગાવું છું? ભલે, આજથી જો હું તમારા

ધરતું પાણી પીઉં, તો હું બ્રાહ્મણની દિકરી નહિ-મને કાળીની દિકરી કહેજો.”

આટલું કહીને ગૃહિણીએ પગ લાંબા કર્યા; અને ગળગળા અવાજે બોલવા લાગી: “કાળમીઠ પહાણા જેવાં નસીબ લઈને આવી છું, તે કાઈ દિ, સુખનો છાંટો પણ જોયો નહિ. ઓય મા ! મને દુઃખમાં તરફડતી મુકીને શા માટે ચાલી ગઈ? તારી લાડકવાઈ દિકરીની ખુવારી એક વાર તો જો...”

વીર રસને બદલે અચાનક કરુણ રસનો આવિર્ભાવ થયેલો નિહાળીને હલદર મહાશય આગળ પગલું ભરી શક્યા નહિ. ઓરડામાં બાળક ચીસો પાડી પાડીને રડી રહ્યું હતું. પરંતુ બાળકની મા તો અત્યારે પોતાની સ્વર્ગસ્થ માતાને પોકારી રહી હતી. નછૂટકે હલદર મહાશયે ઓરડામાં જઈ બાળકને તેડ્યું. બહાર ઓસરીમાં આવી બાળકને છાતું રાખવા માટે તેમણે આંટા મારવા શરુ કર્યા.

એક દસ વરસની છોકરીએ ઘરમાં આવીને સાદ કર્યો: “ભાઈજી !”

હલદર મહાશયે પાછળ ફરી બાલિકાના મુખ સામે જોઈ ગંભીર સ્વરે કહ્યું: “કેમ ?”

બાલિકાએ નીચી નજરે ધીરે ધીરે કહ્યું: “શું આપ સિદ્ધ મોડલ પાસેથી મહેસૂલના પૈસા લાવ્યા છો ?”

“હા, લાવ્યો છું. તે એને શું થયું છે ?”

“માએ કહ્યું છે...”

“શું કહ્યું છે ? પૈસા હમણાં જ આપવા પડશે ?”

“અમારા ઘરમાં આજે ચોખ્ખા નથી.”

“કે દિ’ હોય છે તે આજ પણ હોય ! જન્મોજન્મ હાયહાય રહી, તે અત્યારે શું છે ?”

બાલિકાએ સજળ નયને બાઈજીના ચહેરા સામે જોઈને નજર નીચી કરી. હલદર મહાશય બોલ્યા: “આજ કંઈ નહિ બને, આજ મારા હાથમાં કશું નથી.”

બાલિકા ચૂપચાપ ઊભી રહી અને નખ વડે પોતાની ચૂડી ખોતરવા

લાગી. હલદર મહાશયે ઊંચે સાદે કહ્યું: “આજ કશું નહિ બની શકે; આજે જ, છ-સાત દિવસ પછી આવજો.”

બાલિકાએ અશ્રુથી દબાયલા અવાજે કહ્યું: “કંઈ નહિ તો માત્ર ચાર આના...”

ત્યાં તો મોટો ધાંટો પાડીને હલદર મહાશય બોલી ઊઠ્યા: “એક પૈસો પણ નહિ, હજી સાત દિવસ તો થયા નથી; પૈસા લઈને આવ્યો ત્યાં તો તગાદો શરુ થયો, કેમ જાણે હું નાસી જવાનો હતો! ગયે વર્ષે વીરુ ગોવાળ પાસેથી ત્રણ આના લઈને તારા બાપે એક મહિને વાળ્યા હતા; હું પણ ત્રણ માસ પછી આપીશ.”

બાલિકાએ હાથ વડે આંખો ચોળતાં ચોળતાં રુદનભર્યા અવાજે કહ્યું: “આજ અમારે ભૂખ્યાં રહેવું પડશે, ભાઈજી!”

રોષથી ભલુકતા ધાંટે હજાર મહાશય બોલ્યા: “તમે ભૂખ્યાં રહો તેમાં મારે શું? શું હું એક દિવસ ભૂખ્યો રહું તો તમે ખવરાવવાનાં હતાં? અભાગીનાં છોકરાં પણ અભાગિયાં છે, રોતાં રોતાં જ જીવતાં શીખ્યાં છે. જ જ, અત્યારે કશું નહિ બને.”

રડતી રડતી બાલિકા ચાલી ગઈ. બાલિકાના આગમનની સાથે જ ગૃહિણીનો માતૃશોક અલોપ થઈ ગયો હતો. હવે તે સ્વસ્થ થઈ હતી, સ્વામી પાસેથી બાળકને લઈને એ બોલી: “બાપ રે, લોકોની બળતરાથી તો હવે જીવી શકાતું નથી. આજ ભૂખ્યાં છીએ, કાલના સાંસા છે; આપણે તો કેમ જાણે રજવાડું ભોગવતાં ન હોઈએ! ભગવાન કરે ને એમ જ થાય-જેમને દુશ્મનની છાતી ફાટી જાય.”

હલદર મહાશય ચૂપચાપ ઓસરીમાં આંટા મારી રહ્યા હતા. ગૃહિણીએ એમને સંબોધન કરતાં કહ્યું: “છોકરીનો ચહેરો કેવો થઈ ગયો છે તે જોયો? હાય રે, અકર્મીનાં બધાંય વાંકાં...”

હલદર મહાશય બોલ્યા: “અને છોકરો પણ કેવો થઈ ગયો છે! હવે જાણે એનામાં રૂપ જ નથી રહ્યું! સુકાઈને દૂબજો થઈ ગયો છે!

માથ તો દાંત સાથે ચોંટી ગયા છે, આંખો પણ સાવ જોડી ઊતરી ગઈ છે, ગળાનો કાંઠો જાણે બહાર ઊછળી પડ્યો છે—જાણે મારો ધરડો દાદો થઈ ગયો છે ! શું એમ ને એમ કાંઈ આમ થાય છે, માત્ર ધૃત્વિયા ! જેના મનમાં ધૃત્વિયા હોય, પાપ હોય, એનું શું કોઈ દિ' સારું થાય ? ભગવાન છ' પ્રભેશ્વર છે..."

“અને એની વહુમાં પણ ક્યાં ઠેકાણું હતું ! બિચારાં છોકરાં પણ એવાં થઈ ગયાં છે. અભાગિયાં, ખરેખર અભાગિયાં ! શું કરું ? એ તરફ જવાનું પણ બંધ કરવું પડ્યું છે, એનું મોઢું જેતાં પણ પાપ લાગે, એનો પડ-છાયો લઈએ તો લક્ષ્મી પણ ચાલી જાય !”

જરા હસીને હલદર મહાશય બોલ્યા : “ત્યાં જવાનું બંધ કર્યું. જવા દે, આજ ખીચડી ને બટાટાનું શાક કરજે. ઘરમાં બટાટા તો છે ને ?”

ગૃહિણીએ પ્રફુલ્લ સ્વરે કહ્યું : “એ તો છે. તમે માછલી લઈ આવવાનો પ્રયત્ન કરો. માછલીના વેસણ વગર મને ખીચડી ભાવતી નથી.”

હલદર મહાશય માછલીની તપાસ માટે બહાર નીકળ્યા. ગૃહિણીએ બાળકને સુવાડી ઉત્સાહ સહિત રસોઇની તૈયારી આદરી.

ત્યારે દિવાલની પાછળના મકાનમાં ગિરીશની સ્ત્રી ઓસરીમાં પડી પડી ભગવાનને કરુણ સ્વરે પોકારી રહી હતી : “ભગવાન, તો ઉપવાસ કરીને દિવસ વિતાવીશ. રાત પણ વિતાવીશ, પરંતુ બાળકોના મોઢામાં હું શું મૂકીશ ?”

હાસ્ય અને રુદન એ જ સંસારની બે બાજુઓ છે. પૃથ્વીની એક દિશાએ પ્રકાશથી ભરેલો દિવસ હોય છે ત્યારે બીજી દિશાએ અંધકારથી છવાયેલી રાત હોય છે !!

સંસારનું પણ એવું છે, જીવનનું પણ એમ જ છે !

હાસ્ય અને રુદન !

આનંદ અને કંદન !!

[૯]

હાલદર મહાશયના ગયા પછી મુરલી દુકાનની ગાદી પર બેઠો બેઠો વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયો. વિચારમાં ને વિચારમાં એવું મન કંઈક ભારે થઈ ગયું. આમ કેમ થયું, એ મુરલી સમજી શક્યો નહિ, તેમ એના મનની અપ્રસન્નતા પણ દૂર ન થઈ. આપાદની વાદળધેરી સંધ્યા વિષાદના બોજ સાથે વ્યાપી રહી હતી, મુરલીના મન ઉપર પણ એ છાયા બળે પ્રભાવ પાડી ચૂકી હતી. એને કશું સારું ન લાગ્યું, સંધ્યા પછી તરત દુકાન બંધ કરીને તે ઘર તરફ રવાના થયો.

નિસ્તારિણી સંધ્યાદીપક પ્રકટાવીને પુત્રને સુવાડી રહી હતી. સ્વામીને બેતાં જ એ સહાસ્યવદને બોલી બીડી: “આજ આટલા વહેલા?”

હળવું હસીને મુરલી બોલ્યો: “કેમ ન અવાય?”

“કોઈ દિવસ નહિ એટલે પૂછ્યું.”

“તબિયત બરાબર નથી.”

નિસ્તારિણીએ એકદમ બિભા થઈ સ્વામીના કપાળ પર હાથ મૂક્યો. આછું હસીને મુરલી બોલ્યો: “એવું કંઈ નથી. માત્ર મન જરા બગડી ગયું છે.”

નિસ્તારિણીને નિરાંત વળી. મુરલીએ પગ ધોઈ, જરા પાણી પી શય્યામાં આડું પડ્યું કર્યું. નિસ્તારિણી હુકો લઈ આવી અને સ્વામીના પગ પાસે બેસી પગચાંપી કરવા લાગી. ધીમે રહીને તે બોલી: “હં...”

“શું?” મુરલી કંઈક વિચારમાં હતો તે એકદમ ચમકીને બોલ્યો.

“શું થયું છે?”

“શેનું?”

જરા મૌન રહીને નિસ્તારિણીએ પૂછ્યું: “શું વિચારે છે?”

ઉદાસભાવે મુરલી બોલ્યો: “કશું નહિ.”

નિસ્તારિણી આગ્રહભરી નજરે સ્વામીના વદન સામે જોઈ રહી. મુરલીએ કહ્યું: “આજ હલદર મહાશય દુકાને આવ્યા હતા.”

નિસ્તારિણીએ આતુરતાપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો: “શું એમની સાથે કંઈ ઝઘડો થયો?”

“ના ના, મારી સાથે ઝઘડો શા માટે હોય! પણ એ બ્રાહ્મણ બહુ ખૂરો છે, નાના ભાઈનું સર્વસ્વ લૂંટી લીધું અને પાછો શરાફ થઈને ગામમાં કહેતો ફરે છે...”

નિસ્તારિણીએ વચ્ચે જ કહ્યું: “એ ગમે તે બોલે, એ બધા દેવ-બ્રાહ્મણની વાતમાં આપણે શા માટે પડવું?”

મુરલીએ જરા રહીને કહ્યું: “આજ એને ત્યાં ઉધરાણી જવાતું હતું.”

“આજ કંઈ નહિ, કાલ જન્મે.”

મુરલી આંખો મીંચીને પડ્યો રહ્યો; અને પત્ની એના પગ દબાવતી રહી. એકાએક મુરલીએ કહ્યું: “નિસ્તાર!”

નિસ્તારિણીએ સ્વામીના વદન સામે જોયું. હસીને મુરલી બોલ્યો: “એક વાત કહું?”

સમ્મતિસૂચક નજરે નિસ્તારિણી સ્વામી સામે જોઈ રહી.

મુરલીએ કહ્યું: “જો ગણેશને જીદો કરું તો?”

નિસ્તારિણીએ મંદ હાસ્ય સહિત સ્વામી સામે નજર સ્થિર કરીને કહ્યું: “સારું, હું એકલી ધરની રાણી બનીશ. હું રાંધું ને તમે જમો.”

“અને તું?”

“શું હું નહિ જમું?”

“જમી શકીશ?”

“વાહ-શા માટે નહિ? બરાબર જમી શકીશ.”

“હું, માની લે કે આપણે જીદાં થયાં છીએ, તું ખૂબ સુખમાં છે. પરંતુ તારી આંખ સામે ગણેશને ખાવા પણ મળતું ન હોય, નાની વહુને

ઉપવાસ કરવા પડતા હોય, ગણેશનાં બાળકો પેટની બળતરામાં.....”

નિસ્તારિણીએ એકદમ ઊભી થઇ જઈ સ્વામીના મોઢા પર હાથ દાખીને કહ્યું: “આવું બધું અમંગળ શું બોલો છો?”

મુરલી હસી પડ્યો. માતાંગિનીએ સાદ કર્યો: “બાબી, ઓ મોટી બાબી!”

એકદમ ઓરડા બહાર આવીને નિસ્તારિણીએ ઉત્તર આપ્યો: “શું કહ્યું બહેન?”

માતાંગિનીએ મોટા સાદે કહ્યું: “બીનું શું! જરા અહીં આવીને જોઇ જાઓ તો...”

“પણ શું થયું છે?”

“જે થવું જોઈતું હતું તે થયું છે. તપેલી ભરેલું દૂધ ચૂલામાં નાખી દીધું.”

“કોણે?”

“બીનું કોણ હોય! તમારી લાડકડી દેરાણીએ!”

“બધું?”

“હા હા, બધું!”

“કદાચ હાથમાંથી તપેલી છટકી ગઈ હશે.”

“હાથમાંથી એમ જ શી રીતે છટકે? આંખમાં જરા ધુમાડો લાગ્યો એટલે ચિડાઈને ચૂલા પર તપેલી પછાડી.”

જરા હસીને નિસ્તારિણી બોલી: “નાની વહુ, બહેન શું કહે છે?”

નાની વહુએ કશો ઉત્તર ન આપ્યો; જેમ ઊભી હતી, તે જ પ્રમાણે એ તો ઊભી રહી. માતાંગિની બોલી: “ધન્ય છે તમારી લાડકડી દેરાણીને, આવી સ્ત્રી ગરીબ ગૃહસ્થના ઘરમાં શોભતી હશે? એને તો કોઈ રજવાડું મળવું જોઈતું હતું, રજવાડું!”

નિસ્તારિણીએ કહ્યું: “તમે જરા ધીરાં થાઓ, બહેન!”

માતાંગિનીએ રોષથી કહ્યું: “હું તો ધીરી જ છું. હવે છોકરો શું ખાશે, એનો કંઈ વિચાર કરો.”

“એ કરું છું” કહીને નિસ્તારિણી ઓરડામાં ગઈ.

મુરલીએ પૂછ્યું: “ શું થયું છે ? ”

“ કશું નહિ, દૂધ ઢોળાઈ ગયું છે. હં, રખારીને ઘેરથી શું અત્યારે દૂધ મળી શકશે ? ”

“ હા ” કહી મુરલી બેઠો થયો અને પહેરણ પહેરીને બોલ્યો: “ ફ્રાનસ ને કળશ્યો આપ.”

“ તમારે શા માટે જવું જોઈએ ? હું ગણેશભાઈને બોલાવું છું.”

જરા ગંભીર ભાવે મુરલી બોલ્યો: “ એ અત્યારે દોઢ ગાઉથી ચાલ્યો આવીને જરા વિસામો લ્યે છે...શું હું કંઈ શેઠ બની ગયો છું ? ”

નિસ્તારિણીએ કશું ન બોલતાં ફ્રાનસ પેટાવી દીધું; મુરલી હાથમાં લોટો અને ફ્રાનસ લઈને દૂધ લેવા ગયો. માતંગિની રસોડામાં બેઠી બેઠી ગજ ગજ ઉછળવા લાગી.

ગણેશે આવીને પૂછ્યું: “ મારા ભાઈ અત્યારે ક્યાં ગયા, બાબી ? ”

“ રખારીને ઘેર દૂર લેવા.”

“ તે અત્યારે કેમ ? ”

“ દૂધની તપેલી લેવા જતાં નાની વહુના હાથથી તપેલીમાંનું દૂધ ઢોળાઈ ગયું હતું...”

“ તે દૂધની તપેલી સાચવી લેવા જટલી પણ એનામાં શક્તિ નથી ? ”

“ ના, નથી. અચાનક છટકી જાય તો શું થાય ? ”

થોડી વાર ચૂપ રહીને ગણેશે કહ્યું: “ તો પછી મોટા ભાઈ શા માટે ગયા ? મને મોકલ્યો હોત તો ચાલત.”

મંદ હાસ્ય સહ નિસ્તારિણી બોલી: “ તમને મોકલીને તમારા ભાઈ શું નિશ્ચિત બેસી શકે એવા છે ? ”

“ ગણેશનું વદન જાણે ગર્વથી પ્રફુલ્લ બની ગયું. તે હસીને બોલ્યો: “ પણ એમાં મારા ભાઈને શા માટે દોષ દો છો બાબી, શું તમે કંઈ બોધો છો ? ”

“ વાહ ! ” કહી નિસ્તારિણી હસી.

ગણેશ કહ્યું: “ પણ બાબી, હું તમને સોગંદ દઉં છું, તમે એને

જરા ઓછાં લાડ લડાવો.”

ત્યાર પછી ગણેશે વધુ પડતાં લાડનાં કેવાં પરિણામ આવે છે, એ વાત ઘણાં ઉદાહરણો સાથે કહી. નિસ્તારિણી હસવું રોકીને સાંભળવા લાગી. ગણેશે પૂરું બોલી રહ્યો ત્યારે નિસ્તારિણી હસી પડી. એણે હસતાં હસતાં કહ્યું : “હું ગણેશભાઈ, તમે શું નિશાળમાં આવાં જ ભાષણો કરો છો ?”

કંઈક બેદરકારી બતાવતાં ગણેશે બોલ્યો : “આ ભાષણ નથી ભાભી, મેં જે કહ્યું છે તે સારા માટે કહ્યું છે.”

નિસ્તારિણીએ જરા ચિડાઈને કહ્યું : “જુઓ ગણેશભાઈ, તમે હજી દૂધપીતા બાળક જેવા જ છો, બે-ચાર અંગ્રેજી ભણ્યા એટલે શું મને શિખામણ દેવા આવ્યા છો ?”

માતાંગિની હવે રહી શકી નહિ. તેણે રસોડામાંથી બહાર આવીને ચચા અવાજે કહ્યું : “જુઓ ભાભી, તમે બધી વાતમાં હા પકડો છો. શું ગણેશે ખોટું કહ્યું છે ? કોઈ પણ વસ્તુ ‘અતિ’ યોગ્ય નથી.”

ગણેશે માથું નમાવી કહ્યું : “ભાભી, તમે ગમે તેમ માનો, પણ તમે આટલો આદર કરો છો એ સારું નથી. આથી કેવળ એનું જીવન બગડે છે એમ નથી, પરંતુ એનું પરિણામ મારે પણ ભોગવવું પડશે.”

ગર્જના કરીને નિસ્તારિણી બોલી : “ઓહ !” ત્યાર પછી મહામાયા સામે જોઈને કર્કશ સ્વરે સાદ કર્યો : “નાની વહુ !”

નાની વહુ નજીક આવીને ઊભી રહી. નિસ્તારિણીએ પ્રશ્ન કર્યો : “કેમ દૂધ ઢાળાયું ?”

નિસ્તારિણીના રોષથી નાની વહુ જાણે જરા પણ ભય પામી ન હોય તેમ બોલી : “પડી ગયું, એમાં હું શું કરું ?”

“કેમ, તું ખાતી નથી ?”

ગંભીર અવાજે નાની વહુ બોલી : “ના.”

રોષથી નિસ્તારિણીનું મોઢું લાલ થઈ ગયું. તેણે નાની વહુના ગાલ પર તમાચો ચડાવી દઈ, ક્રોધભર્યા અવાજે કહ્યું : “હં, જોઈ છું હવે તું કેવી રીતે ખાઈ શકે છે !”

નાની વહુ અંગારા ઝરતી નજરે જોડાણી સામે જોતી જોતી ચાલી જવા તૈયાર થઈ. નિસ્તારિણીએ એનો હાથ પકડી રોષપૂર્વક કહ્યું : “નય છે ક્યાં ? આજ કાં તો તું નહિ, કાં હું નહિ.”

નિસ્તારિણીનો રોષ જોઈ ગણેશ અને માતાંગિની જડવત્ ઊભાં રહ્યાં. પરંતુ નાની વહુ જરા પણ ન ગભરાઈ. અગ્નિ વરસતી આંખે નિસ્તારિણી સામે જોઈને તે કઠોર અવાજે બોલી : “હાથ છોડી દો.”

નિસ્તારિણીએ એનો હાથ છોડી ઈર્ષ ક્રોધથી ધ્રૂજતા અવાજે કહ્યું : “ઓહો, હજી તો ઢોંગલી જેવી નાની છે, ને આટલું તેજ ! ભલે, તારું તેજ હું ભાંચું છું. તને હાથથી નહિ મારું, ભાતથી મારીશ. આજ તને જે ખાવાનું આપે, તે મારું લોહી પીએ.”

નિસ્તારિણી રોષથી ધ્રૂજતી ધ્રૂજતી ઓરડામાં ગઈ અને શય્યા પર પડી. ગણેશ પોતાના ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો. માતાંગિની રસોડામાં દાખલ થઈ.

મુરલી અને ગણેશના જમી રહ્યા પછી માતાંગિનીએ નિસ્તારિણીને જમવા બોલાવી. નિસ્તારિણી રસોડામાં આવીને ભાતની થાળી સામે જોઈને બોલી : “નાની વહુના ભાત નથી કાઢ્યા ?”

માતાંગિનીએ કશો ઉત્તર ન આપ્યો. નિસ્તારિણીએ ફરી વાર પ્રશ્ન કર્યો : “નાની વહુની થાળી નથી પીરસી ?”

માતાંગિનીએ ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું : “ના.”

“કેમ ?”

“મારાથી નહિ પીરસી શકાય.”

“કેમ, બહેન ?”

માતાંગિનીએ મોઢું ઝાંચું કરી જરા મોટેથી કહ્યું : “ના, હું નહિ આપું. મેં ઘણી વાર લોહી પી લીધું છે ભાભી, પણ તમારું લોહી મારાથી નહિ પી શકાય.”

માતાંગિનીનો અવાજ ભારે થઈ ગયો. નિસ્તારિણી સમજી કે ગઈ પોતે લોહી પીવાના સોગંદ આપ્યા છે તેથી નણુંદ ભાત આપી શકતાં નથી. નિસ્તારિણી જરા હસી અને બોલી : “ક્રોધના આવેશમાં ગમે

તે બેલાઈ ગયું હોય, એથી શું નાની વહુને ઉપવાસ કરાવાય ?”

માતંગિનીએ કહ્યું: “ઉપવાસ કરે કે ગમે તે કરે, હું પ્રાણુ જતાં પણુ થાળી નહિ પીરસી શકું.”

“સારું, હું પીરસું છું. ભાત તો છે ને ?”

“છે.” કહીને માતંગિની બહાર ચાલી ગઈ. નાની વહુની થાળી પીરસી ને નિસ્તારિણી બહાર નીકળી.

ગણેશના ઓરડા પાસે જઈને નિસ્તારિણીએ બૂમ મારી: “નાની વહુ, ઓ નાની વહુ !”

ઘણી હાંકો મારવા છતાં પણુ કશો ઉત્તર ન મળ્યો. બારી પાસે જઈ બંધ બારી પર ટકોરો મારીને તે બોલી: “ગણેશભાઈ, ઓ ગણેશભાઈ !”

ગણેશે વિરક્તભાવે ઉત્તર આપ્યો: “કેમ ?”

“નાની વહુને મોકલો તો.”

“એ મારાથી નહિ બની શકે.”

“તમે તો મારા નાના ભાઈ છો ને ! જરા મોકલો તો, શું આખી રાત બિચારી ભૂખી રહેશે ?”

ગણેશે ઉત્તર આપ્યો: “હા.”

“લે, એવું તે બને ? તમે મોકલો, ભાત કાઢી રાખ્યા છે.”

“તમે જમી લ્યો, ભાભી.”

“એ ભૂખી રહે ને હું જમું ? એવું તે કંઈ થાય !”

જરા ચિડાઈને ગણેશ બોલ્યો: “હા, એમ જ થવું જોઈએ, ભાભી ! તમારે આટલો આદર કરવાની જરૂર નથી.”

નિસ્તારિણી જાણે લાકડા જેવી થઈને બારી પાસે બેસી રહી. ગણેશ તો નાની વહુ પર ચિડાઈને આ પ્રમાણે બોલ્યો હતો, પણુ નિસ્તારિણી સમજી કે ગણેશ મારા પર ચિડાયો છે. નાની વહુને તમારો માર્યો અને જમવા ન દેવાના સોગંદ આપ્યા હતા...એથી જ નિસ્તારિણી ધીરે ધીરે પોતાના ખંડમાં જઈને સૂઈ રહી. રસોડામાં પડેલી ભાતની બંને થાળીઓ જેમની તેમ જ પડી રહી.

નોંકા જ્યારે અનુકૂળ પ્રવાહમાં ચાલી જતી હોય, ત્યારે ખલાસી, સુકાની, મુસાફરો વગેરે નિશ્ચિતપણે ખૂબ આરામ ભોગવતાં હોય છે. પણ કોઈ વખતે પ્રવાહનો વેગ એકાએક પલટાય અને નોંકા ફરી જાય, ત્યારે ભારે ધમાલ થઈ પડે. સુકાની તત્કાળ સુકાન સંભાળી લે, ખલાસીઓ એકદમ સદ અને હલેસાંની વ્યવસ્થામાં ગુંથાઈ જાય, મુસાફરોમાં વિપદની આશંકાથી ગભરાટ અને કોલાહલ જન્મી પડે અને નોંકા વધારે હાલકડોલક થઈ જાય.

મુરલી હાજરાના શાંત સંસારમાં એકાએક આવી જ ધમાલ આવી પડી. એ ધમાલથી જાણે બધાં જ ગભરાવા માંડ્યાં. નિસ્તારિણી નિરાશ થતી સંસારનું સુકાન સંભાળવા ગઈ, મુરલી અને ગણેશ હલેસાં શોધવા લાગ્યા, માતાંગિની તો ભારે વિભાસણમાં પડી ગઈ, નાની વહુ ચૂપચાપ બધા રંગ જેવા લાગી, સૌના મનમાં અકળામણ થવા લાગી; પણ સૌથી વધારે અકળામણ તો ગણેશ અનુભવવા લાગ્યો. એ અકળામણ ગણેશ વ્યક્ત કરી શક્યો નહિ; માત્ર હૃદય વચ્ચે ન સહી શકાય એવી વ્યથા દબાવીને એ ધૂમરી ખાવા લાગ્યો. સંસાર એની સામે કડવો ઝેર જેવો થઈ ગયો. આ કડવાશ એક જણથી દૂર થઈ શકત, પણ એ તો હળાહળ વિષ રેડવામાં મશગુલ બનેલ છે.

એ બધાંના ચિત્તમાં જેટલો ગભરાટ હતો તેટલો ગભરાટ નિસ્તારિણીને નહોતો. તે જાણે પોતાનો સધળો નિઃસ્વાર્થ ભાવ રેડીને પણ આ વિપ્લવ રોકવા મથતી હતી. માતાંગિનીએ કહ્યું: “ તમે ગમે તેમ કરો બાબી, પણ

આપણા સંસારમાં ભંગાણુ પડ્યા વગર રહેશે નહિ.”

નિસ્તારિણી ચિડાઈને બોલી: “ બહે ભાંગી જતો. ભાંગવાનો પણ મારે છે ને ધડવાનો પણ મારે છે; હું જે બરાબર રહીશ તો કાણુ ભાંગી શકવાનું હવું ? ”

“ તમારે નહિ ભાંગવો પડે ભાભી, જે ભાંગનાર છે તે જ ભાંગશે.”

નિસ્તારિણીએ પ્રશ્ન કર્યો: “ કાણુ નાની વહુ ? ”

“ મારે નામ દેવાની શી જરૂર ! જેશે એટલે ખબર પડશે.”

માતંગિની ઉપર ક્રોધભરી નજર ફેંકતી નિસ્તારિણી કઠોર અવાજે બોલી: “ જુઓ બહેન, સાચી વાત કહેવામાં શું ! તમે અધાં નાની વહુને વિષભરી નજરે જોઈ રહ્યાં છો, તેથી જ એના સ્વભાવમાં પરિવર્તન થયું છે, નહિ તો કાલ સવારની છોકરી આટલું સમજે ક્યાંથી ? ”

આટલું કહીને નિસ્તારિણી ઉતાવળે પગલે ચાલી ગઈ. માતંગિની ગભરાયેલા ચહેરે બેઠી બેઠી મનમાં પ્રાર્થના કરવા લાગી: “ હે ભગવાન, હે મા કાલી ! હું સધળું સહન કરી શકીશ, પણ મારા ભાઈના સંસારને અખંડ રાખજો.”

નિસ્તારિણીએ મહામાયા પાસે જઈને ક્રોધથી ધ્રૂજતા અવાજે કહ્યું: “ અરે નાની વહુ ! ”

એ વખતે નાની વહુ સામે ચરીસો રાખીને માથાનો ચોટલો બાંધી રહી હતી. તેણે સેથો સરખો કરતાં ઉત્તર આપ્યો: “ કેમ બહેન ? ”

“ શું તું આપણો સંસાર ભાંગવા ઇચ્છે છે ? ”

મહામાયા ચમકેલા ચહેરે નિસ્તારિણીના ચહેરા સામે જોઈને જરા ગભરાયેલા અવાજે બોલી: “ મેં તો કશું ભાંગ્યું નથી, બહેન ! પથ્થરની ખરલ તો કાલે વિશુએ પછાડી હતી.”

નિસ્તારિણી હસી પડી અને બોલી: “ પથ્થરની ખરલ નહિ, નાદાન ! સંસાર ! હું તો સંસાર ભાંગવાનું પૂછું છું.”

જાણે કશું સમજતી જ ન હોય એવો ભાવ વ્યક્ત કરતાં મહામાયાએ પ્રશ્ન

કર્યો: “ એ વળી શું બહેન ? ”

નિસ્તારિણી હસતાં હસતાં બોલી: “ તારું કપાળ ! ” પછી પોતાના મનથી જ બોલી: “ માણસો પણ કેવા છે ! આ સ્ત્રી શું સંસાર ભાંગવાની હતી ? ”

નિસ્તારિણીએ પ્રવૃક્ષ નજરે મહામાયાના ચહેરા સામે જોઈને કહ્યું: “ તું જાતે ચોટલો ઓળવા બેઠી છે ? ”

અરીસા સામે નજર રાખીને મહામાયા બોલી: “ તમે વિશુને સુવાડતાં હતાં, અને સમય પણ ધણો થઈ ગયો હતો તેથી...”

“ સમય ઠીક પસાર થઈ ગયો છે. ” કહીને નિસ્તારિણી એની ખાસે બેસી ગઈ અને હળવા તિરસ્કારભર્યા અવાજે બોલી: “ શું આનું નામ ચોટલો બાંધ્યો કહેવાય ? આવડી મોટી થઈ તોય ચોટલો બાંધતાં ન આવડ્યો ! તારું થશે શું ! જરા સરખી બેસ, લાવ કાંસડી. ”

મહામાયાના હાથમાંથી કાંસડી લઈને નિસ્તારિણી ચોટલો ઓળવા બેઠી. ધીમું હાસ્ય હસતાં મહામાયા બોલી: “ તમે મને ક્યાં શીખવા દો છો, બહેન ! ”

નિસ્તારિણીને અવાજ પંચમ સુધી ચાલ્યો ગયો, હાથથી ચોટલાને અંબોડો ખેંચતાં તે રોષભર્યા અવાજે બોલી: “ શું બોલી, હું તને શીખવા નથી દેતી ? સારું, આ રહ્યો તારો અંબોડો ! બાંધ તારા હાથે. ”

કાંસડી ફેંકીને નિસ્તારિણી ઊભી થઈ ગઈ. ચોટલો ખેંચાવાથી મહામાયાના મોઢામાંથી હળવી ચીસ નીકળી ગઈ હતી, તે તરફ ધ્યાન ન આપતાં નિસ્તારિણી બોલી: “ આજે તો તારે જ તારો અંબોડો બાંધવો પડશે. જે સારો નહિ બંધાય તો આજ તું નથી કાં હું નથી. ”

નિસ્તારિણી ધમધમાટ કરતી ચાલી ગઈ. મહામાયા બંને હાથે આંખો ઢાંકીને બેસી રહી.

નિશ્ચાળેથી ઘેર આવીને ગણેશે કપડાં ઉતારતાં ઉતારતાં પત્ની સામે જોઈને પ્રશ્ન કર્યો: “ આવી રીતે કેમ બેઠી છે ? શું થયું છે ? ”

મહામાયા એમ ને એમ બેસી રહી. ગણેશે ફરી પ્રશ્ન કર્યો: “શું થયું છે?”

આ વખતે ગણેશનો અવાજ જરા તીખો જણાતો હતો. મહામાયા કશું ન બોલી. માત્ર એના ચહોરા પર કંપ દેખાયો. અસહિષ્ણુભાવે ગણેશે કહ્યું: “શું મોઢામાં જીભ નથી?”

મહામાયાએ આ વખતે મોઢું ઊંચું કરી તીવ્ર નજરે સ્વામી સામે જોયું; અને અભિમાનથી દબાયેલા અવાજે કહ્યું: “મોઢામાં જીભ ક્યાંથી હોય? એકનો માર ખાધો...અને તમને કહું તો...”

મહામાયા વધુ બોલી શકી નહિ, એ ધૂસ્કે ધૂસ્કે રડી પડી. ગણેશે પૂછ્યું: “કેણે માર્યું?”

રડતાં રડતાં મહામાયા બોલી: “જેનાં કાંડાંમાં જોર છે, જેની સામે આખું ઘર બકરી જેવું છે...”

રડતાં રડતાં બોલવા છતાં પણ મહામાયાના શબ્દોમાં પૂરેપૂરી તીવ્રતા હતી. ગણેશે રોષથી ચીસ પાડી ઊઠતાં કહ્યું: “જો, રોજ રોજ મારાથી આ બધું સહન થતું નથી, જો આ રીતે હંમેશ થયા કરશે તો...”

નિસ્તારિણીએ ખીન્ન ઓરડામાંથી પ્રશ્ન કર્યો: “શું થયું છે ગણેશભાઈ?”

“મારું શ્રાદ્ધ !” ગણેશે તીવ્ર સ્વરે ઉત્તર આપ્યો.

નિસ્તારિણીએ કહ્યું: “ત્યારે પછી?”

ઉશ્કેરાયેલા અવાજે ગણેશ બોલ્યો: “ત્યાર પછી ખીન્નું શું? રોજ રોજ આ પ્રમાણે બન્યા કરશે તો હું ઘર છોડીને ચાલ્યો જઈશ. આ બધી ધાંધલ મારાથી સહન થઈ શકતી નથી.”

અને ચંપલ પહેરીને ગણેશ બહાર ચાલ્યો ગયો. નિસ્તારિણી પોતાના ઓરડાનું કમાડ પકડીને સ્થિર જડવત્ બિભી રહી.

મિદ્ધેશ્વરરાયની બેઠકમાં સારો અડો જામતો. ત્યાં તમાકુ અને પારકી ચોવટમાં ભાગ્યે જ ખામી રહેતી, એટલે સંધ્યાકાળ પહેલાંથી રાત્રિના એક પ્રહર સુધી લોકોના 'કલરવથી બેઠક ગાજતી રહેતી. હલદર મહાશયથી માંડીને બિન્દા કાળી સુધીના ઉચ્ચનીચ બધા માણસો ત્યાં આવતા અને હુકાના ધુમાડા વચ્ચે પારકી પંચાત કરીને આનંદ મેળવતા. લગભગ દરેક ગામડામાં આવે. એકાદ અડો હોય છે, અને આ અડામાંથી જે અભિપ્રાય જાહેર થતો તે કોઈ અદાલતના નિર્ણય કરતાં પણ વધુ વળૂવવાળો લેખાતો.

ચંપલ પહેરીને રોષમાં ને રોષમાં ઘરમાંથી નીકળી ગયેલો ગણેશ આ અડામાં જઈ પહોંચ્યો. હજી વધારે માણસો એકઠાં થયાં નહોતાં, હલદર મહાશય અને નજીકના બેએક પડોશી આવ્યા હતા. ગણેશને જોઈને હલદર મહાશય બોલી ઊઠ્યા: “આવ ભાઈ! આવ, બહુ વહેલો નીકળી ગયો છે? ચહેરા પર આટલી બધી ગંભીરતા શેની છે?”

ગણેશે એક તરફ બેસીને વિરક્ત ભાવે કહ્યું: “ગંભીરતા તો શું, પણ સંસારમાં કોઈ જાતનો સાર નથી, જાણે બળવા સિવાય...”

હલદર મહાશય હસતા હસતા વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યા: “અરે બાપુ, આ તો કલિયુગનો પહેલો પો'ર છે, હજી તો ઘણું ઘણું બાકી છે.”

“હું તો જોઈ છું, કે સ્ત્રીઓ જ સંસારની મોટામાં મોટી આપત્તિ છે. સંસારના ભાગલા કરવામાં પણ એ ભારે ઉસ્તાદ હોય છે.”

નવીન મંડલના હાથમાંથી હુકો લઈને હલદર મહાશય ગંભીર

બાબે બોલ્યા: “એમાં કંઈ બે મત છે જ નહિ. છતાં બધી સ્ત્રીઓ કંઈ એકસરખી હોય છે, એવું પણ નથી. ધણાને તો અન્યાય અને અત્યાચારની જવાબાને કારણે જ જુદા થવું પડે છે.”

ગણેશ નીચી નજરે જોઈને બેસી રહ્યો.

હુક્કાનો ગડગડાટ બોલાવતા હલદર મહાશય બોલ્યા: “અરે હાં, ગણેશ, તેં કંઈ સાંભળ્યું છે કે નહિ...?”

હલદર મહાશયના ચહેરા સામે ગણેશ જોઈ રહ્યો. હલદર મહાશય બોલ્યા: “સાંભળ્યું છે કે મુરલીને માથે પાંચસો-છસોનું દેવું થઈ ગયું છે!”

ગણેશ નીચી નજરે ઉત્તર આપ્યો: “હું કશું નથી જાણતો.”

“તું તે કયાંથી જાણી શકે? તને જે જણાવ્યું હોત તો વળી દેવું થાત ખરું?”

ગણેશ વિસ્મયપૂર્વક ફાટી આંખે હલદર મહાશય સામે જોઈ રહ્યો. હલદર મહાશય જરા ખોં ખોં કરતા ધીમું હાસ્ય હસતા બોલ્યા: “નાનો ભાઈ, સરળ સ્વભાવ, તું કદાચ કશું ન જાણી શક્યો હોય, પણ બીજા પાંચ માણસો તો સઘળું જાણે છે! આ તો પચીસ-ત્રીસ વરસની ચાલુ દુકાન છે, લેણાદેણાની ઊંડી રમત તું કયાંથી સમજે?”

ગણેશ વિસ્મય પામતો ચૂપ રહ્યો. હલદર મહાશયે નવીન મંડલના હાથમાં હુક્કો આપતાં કહ્યું: “શું આવું થઈ શકે? શું કહો છો નવીનભાઈ?” નવીને માત્ર ‘હું’ કહીને હુક્કો લીધો.

હલદર મહાશયે ગણેશ સામે જોઈને ગંભીર સ્વરે કહ્યું: “તું જરાય ન ગભરાયશ ગણેશ, અમારા બેઠાં કોઈ પણ માણસ અન્યાય કરીને કોઈને ઠગી નહિ શકે.”

ગણેશ બવાં ચડાવીને ઊભો થયો. એટલે નવીન બોલ્યા: “કેમ ઊભો થયો?”

“જરા માથું દુઃખે છે” કહીને ગણેશ એકદમ ચાલ્યો ગયો. હલદર મહાશયે નવીન સામે જોઈને કહ્યું: “છોકરો સાવ રાંક છે!”

એ જ દિવસે દુકાનેથી ઘેર આવીને મુરલીએ પત્નીને કહ્યું: “ નિતુ, સધળું ચાલ્યું ગયું. ”

નિસ્તારિણીએ કંપતા હૈયે પ્રશ્ન કર્યો: “ શું સધળું ? ”

એક ઊંડા નિઃશ્વાસ નાખીને મુરલી બોલ્યો: “ સાડાપાંચસો રૂપિયાનું દેવું થઈ ગયું છે, એટલે હવે વેપારીએ માલ આપવો પણ બંધ કર્યો છે. ”

શંકાચ્ચસ્ત નજરે નિસ્તારિણી સ્વામીના વદન સામે જોઈ રહી.

મુરલીએ વ્યથાભર્યા અવાજે કહ્યું: “ હવે શું થશે, નિતુ ? ”

નિસ્તારિણીએ પોતાનો શંકિત ભાવ છુપાવી સ્વામીને હિંમત આપતાં કહ્યું: “ એમાં ભય શા માટે ! શું બધા રૂપિયા એકસામટા આપવાના છે ? ”

“ હાલ તુરત તો અર્ધા આપું તો ચાલે, પરંતુ એટલા પણ ક્યાંથી લાવવા ? ”

લમણે હાથ મૂકીને મુરલી નીચી નજરે જોતો બેસી રહ્યો. નિસ્તારિણીએ કહ્યું: “ અર્ધા રૂપિયા આપવાથી ચાલતું હોય તો ગભરાવાની શી જરૂર છે ? મારાં ઘરેણાં, નાની વહુનાં ઘરેણાં વગેરે વેચી નાખવાથી શું અઢીસો રૂપિયા નહિ આવે ? ”

“ વેચવાં નહિ પડે, ગીરવી મૂકીશું તોપણ એટલા રૂપિયા તો મળી જશે. પરંતુ નિતુ...! ”

સ્વામીનો ગંભીર અને વેદનાભર્યો અવાજ સાંભળીને નિસ્તારિણી ચમકી ઊઠી. તેણે એકદમ સ્વામીનો હાથ પકડી લઈ કામળ કંઠે કહ્યું: “ આ શું, આમાં આટલા બધા ગભરાઈ શું જાઓ છો ? દરદાગિના શા કામના છે ? ઈશ્વર વળી સારો દિવસ આપશે, તો ફરીવાર વસાવતાં શી વાર લાગવાની હતી ? ”

પત્નીના શાંત સ્થિર વદન સામે જોઈને મુરલી સ્તબ્ધ બની બેસી રહ્યો.

બીજે દિવસે મહામાયાએ નિસ્તારિણીને પ્રશ્ન કર્યો: “ હું બહેન, મારાં ઘરેણાં ક્યાં છે ? ”

માતાગિની બાળુમાં બેઠી હતી; તે બોલી: “ કેમ ? ”

મહામાયાએ માથું નીચું રાખીને કહ્યું: “ તમારા ભાઈ કહેતા હતા...”
વિરક્તભાવે માતાંગિનીએ પ્રશ્ન કર્યો: “ શું કહેતા હતા ? ”

જરા ગભરાઈને મહામાયા બોલી: “ કહેતા હતા કે, આપણી પાસે
ધરેણું છે, તો બારે માસ પેટીમાં શા માટે પૂરી રાખવાં ? ”

છણકો કરતાં માતાંગિનીએ કહ્યું: “ પેટીમાં ન રાખે તો ક્યાં મૂકે ? ”

મહામાયા ચૂપચાપ ઊભી રહી. નિસ્તારિણીએ હસીને એના મોઢા
સામે જોઈ કહ્યું: “ ધરેણું પહેરીશ ? ”

મહામાયા કંઈજ બોલી નહિ. નિસ્તારિણી ઊઠીને ધરમાં ગઈ અને
પેટી ઉઘાડી નાની વહુનાં ધરેણું કાઢીને બહાર લઈ આવી. એક પછી એક
બધાં ધરેણું એ મહામાયાને પહેરાવવા લાગી. માતાંગિની તીરછી નજરે
એ જોઈ રહી.

ધરેણું પહેરીને મહામાયા ચાલી ગઈ. માતાંગિની રોષભર્યા અવાજે
બોલી: “ મોટી ભાભી ! ”

હસતા ચહેરે નિસ્તારિણીએ ઉત્તર આપ્યો: “ શું છે બહેન ? ”

“ ધરેણું તો પહેરાવી દીધાં; પણ હવે ? ”

“ હવે પછી બીજું શું ! બાળક છે, પહેરવાનું મન થયું છે તો ભલે
એક વાર પહેરે. કોને ખબર છે કે વખતે ફરી વાર...”

“ગીરવી મૂક્યા પછી જો પાછા ન આવી શકે, અને ફરી વાર
પહેરવાનો યોગ ન મળે” એમ વિચારતી નિસ્તારિણી વાક્ય પૂરું ન કરી
શકી. માતાંગિની એના તરફ તિરસ્કારભરી નજર કરીને મોઢું ફેરવી ગઈ.

રાતે ગણેશે મહામાયા સામે જોઈને પ્રશ્ન કર્યો: “ આજ આ બધો
શણગાર ક્યાંથી ? ”

સ્વામીના વદન સામે હાસ્યોજ્જ્વલ કટાક્ષ કરતી મહામાયા બોલી: “ કેમ,
શણગાર ન કરાય ? ”

“ પણ આટલા દિવસ તો નહોતો કર્યો. ”

“ આજ મોટી ભાભીએ પહેરાવ્યાં. ”

અણેશ વધુ કંઈ ન બોલ્યો.

એ દિવસ પછી મુરલીએ ધરેણું માગ્યાં ત્યારે નિસ્તારિણીએ નાની વહુને બોલાવી. એ વખતે નાની વહુના શરીર પર ધરેણું નહોતાં, એની પોતાની પેટીમાં એ પુરાઈ ગયાં હતાં. નિસ્તારિણીએ ધરેણું માગ્યાં ત્યારે તે કંઈ જ શોધ્યા ચાલ્યા સિવાય બીજી રહી. છેવટે નિસ્તારિણીએ જ્યારે મોટેથી માગણી કરી ત્યારે મહામાયા ગંભીર થઈને બોલી: “તમારા દિયરની આજ્ઞા વગર હું નહિ આપી શકું.”

આ ઉત્તર સાંભળીને નિસ્તારિણી સજડ થઈ ગઈ. મહામાયા ધીર ગંભીર થઈને પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ. માતાંગિની ચીસ પાડી બીઠી: “પેટી તોડીને ધરેણું લઈ લ્યો.”

નિસ્તારિણીએ નણુંદ સામે રોષભરી દૃષ્ટિ કરીને કહ્યું: “તમે આકળાં ન થાઓ, બહેન !”

મુરલીએ ક્રોધયુક્ત ગંભીર અવાજે સાદ કર્યો: “મોટી વહુ !”

નિસ્તારિણી સ્વામીનો હાથ પકડીને પોતાના ઓરડામાં લઈ ગઈ. અંદર જઈ પોતાની પેટી ખોલી પોતાનાં જે ધરેણું હતાં તે બહાર કાઢ્યાં. કાનની વાળીઓ કાઢી, નાકની નથ કાઢી અને એકની એક વીંટી પણ કાઢી. પુત્રનો કંદોરો અને સોનાનો ખોભળાંવાળો ટૂંપિયો પણ કાઢ્યો. પુત્રના હાથમાં સોનાની પોંચીઓ પહેરાવેલી હતી, એ કાઢવા જતાં વિશુ ચીસ ખાઈને રડી પડ્યો. નિસ્તારિણી એ તરફ જરા પણ ધ્યાન ન આપતાં પોંચીઓ કાઢવા લાગી...પણ પોંચીની ખીલીઓ જરા મજબૂત બીડાવેલી હતી. મુરલી સ્તબ્ધ નજરે પત્ની સામે જોઈ છાતી પર બંને હાથ મૂકી બેસી રહ્યો. માતાંગિની ચીત્કાર કરીને બોલી બીઠી: “રાક્ષસી !”

નિસ્તારિણીએ પાછળ ફરી બંને હાથ જોડીને અશ્રુથી ગળગળા કંઠે કહ્યું: “બહેન, તમને એ હાથ જોડીને કહું છું, કે મને ક્ષમા કરો.”

નિસ્તારિણી વધુ ન બોલી શકી, આંખ આડો પાલવ દબાવીને એ ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડી પડી. મુરલી ધીરગંભીર ભાવે આગળ વધ્યો અને રડી

રહેલા પુત્રના હાથમાંથી ધીમે રહીને પોંચીઓ કાઢવા લાગ્યો.

સંધ્યાસમયે ગણેશ વિશુને તેડવા ગયો, ત્યારે તેના હાથમાં પોંચીઓ ન જોતાં નિસ્તારિણી સામે જોઈને બોલ્યો: “વિશુના હાથમાંથી પોંચીઓ ક્યાં ગઈ, બાબી?”

નિસ્તારિણીએ કરો ઉત્તર ન આપ્યો. માતાંગિની બોલી: “એ સો મારવાડીની દુકાને ચાલી ગઈ.”

ગણેશે આશ્ચર્ય પામતાં પ્રશ્ન કર્યો: “કેમ?”

નિસ્તારિણીએ ધીરેથી કહ્યું: “માથા પર બળરતું ભારે દેવું થઈ ગયું હતું, થોડા રૂપિયા ભર્યા વગર માલ મળી શકે તેમ નહોતો.”

“પણ દેવું શાથી થયું?”

“પાંચસો છસોની ઉધરાણી થઈ ગઈ છે એટલે...”

“પણ આવી રીતે ઉધાર માલ શા માટે આપવો જોઈએ?”

નિસ્તારિણીએ કરો ઉત્તર ન આપ્યો. ગણેશે કહ્યું: “તે વિશુની પોંચીઓ પણ વેચ્યા વગર ન ચાલત?”

નિસ્તારિણીએ કહ્યું: “ત્રણસો રૂપિયાનો સવડ શું સહેલાઈથી થઈ શકે છે?”

“એનાં ધરેણાં લીધાં છે કે નહિ?”

“કોનાં? નાની વહુનાં?”

“હા.”

“ના, નથી લીધાં.”

“એમ કેમ?” ગણેશ બાબી સામે જોઈ રહ્યો.

નિસ્તારિણી ચૂપ રહી. માતાંગિનીથી ન રહેવાયું. તે બોલી બહી: “તારી રળ લીધા વગર કેવી રીતે લઈ શકાય?”

વિસ્મય પામતો ગણેશ બોલ્યો: “મારી રળ!” થોડી વાર પછી તે તીવ્ર અવાજે બોલ્યો: “બાબી!”

“કેમ બાઈ?”

મણેરી લાગણીભર્યા અવાજે પ્રશ્ન કર્યો: “ ત્યારે તમે તો મને પણયે જ માનો છો ને ? ”

નિસ્તારિણીએ કંઈ જ ઉત્તર ન આપ્યો. ગણેશે ઉશ્કેરાયેલા અવાજે કહ્યું: “ તો પછી તમારો આ આદર, આ પ્રેમ, આ મમતા એ બધું માત્ર મોઢાનું જ હતું ને ? ”

નિસ્તારિણીએ તીરછી નજરે દિયર સામે જોઈ આવેગથી દબાયેલા અવાજે કહ્યું: “ માફ કરો ગણેશભાઈ, દાઝ્યા ઉપર ડામ ન દેશો, હું સ્ત્રી માણસ છું. ”

ગણેશે વ્યથાથી ઉપજેલા રોષભર્યા અવાજે કહ્યું: “ ખરેખર, તમે સ્ત્રી જ છો, અને તમારા જેવી સ્ત્રીઓ જ સંસારના ટૂંકડે ટૂંકડા કરી નાખે છે. ”

ગણેશ ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો ગયો. નિસ્તારિણી સ્થિર ભાવે અને દબાયેલા શ્વાસે બેસી રહી.

“જાં, સાંભળે છે ને ! શું જપ કરે છે ?”

ખરેખર, ગૃહિણી જપમાં પરોવાઈ હતી ? એના હાથમાં માળા હતી, પરંતુ મન ક્યાં હતું તે કહી શકાય નહિ. કારણ કે એની બંને આંખો મીંચાઈ ગઈ હતી અને માથું જરા જરા નીચું ઢળતું જતું હતું. વળતી પણ ગૃહિણી સ્વસ્થ થઈને બેસતી, પણ એનાથી વધુ વાર બેસી શકાતું નહિ, એકાદ માળા પૂરી થાય તે પહેલાં જ એને ઝોકું આવી જતું.

આ વખતે હલદર મહાશયે આવીને પ્રશ્ન કર્યો : “શું જપ કરવામાં પડી છે ?”

ગૃહિણી ચમકીને સ્વસ્થ થઈ, પણ જપમાં હોવાથી કશું બોલી શકી નહિ; મોઢું ખીડેલું રાખીને જ તેણે ગંભીરતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો : “હં.....!”

જરા હસીને હલદર મહાશયે પૂછ્યું : “હજી કેટલી માળા બાકી છે ?”

ગૃહિણીએ ફરી વાર ‘હં...’ કહીને ઉતાવળે માળા ફેરવવા માંડી. હલદર મહાશય પત્નીની સન્મુખ બેસી, તેના મોઢા સામે જોઈ બોલ્યા : “તેં કાંઈ વાત સાંભળી ?”

ગૃહિણીએ વ્યથા નજરે સ્વામી સામે જોયું. હલદર મહાશયે આગસ મરડતાં કહ્યું : “મુરલી હાજરાનો સંસાર આ વખતે જરૂર ભાંગશે.”

માળા ઊંચી કરીને ગૃહિણીએ વ્યથા થતાં પૂછ્યું : “કેમ ?”

“કેમ ! બીજું શું, એ લોકોના ભાઈઓ ભાઈના બહેન તો હમેશના આત્મા જ આવે છે.”

ગૃહિણીએ કહ્યું: “મારે મા, બધાં ઘરોમાં માટીના જ ચૂલા છે. હું તો માનતી કે આપણા ઘરમાં જ આવું છે, પણ એવું નથી; તમારા દિયર જેવી રામાયણ તો અધે છે.”

“એવું તો હોય જ ને ! સંસારમાં કયે ઠેકાણે આમ નથી બનતું ?”

“તે ભણેને અધે એમ હોય, પણ આપણા ઘરમાં જેવી ડાકણ છે, તેવી દુનિયામાં કયાંય નથી. એને એના કર્મનું ફળ પણ મળ્યું છે.”

ગંભીર ભાવે હલદર મહાશય બોલ્યા: “હજી તો ઘણું બાકી છે. સંપૂર્ણ સત્યાનાશ નથી થયું. હું જો ત્રિકાળ સંધ્યા કરનારો બ્રહ્મણ હોઉં તો એના હાલ કોણી જેવા થશે, એને ઘેર ઘેર ભીખ માગવા ભટકવું પડશે.”

ગૃહિણી એકદમ બોલી ઉઠી: “એ ગમે તેમ હોય, પણ તમારે આવો શાપ દેવાની જરૂર નથી.”

હલદર મહાશય ગર્વ દાખવતાં બોલ્યા: “શાપ શેનો ! હું જે કહું છું તે જ થશે. મને દગો દેવો એ શું સહેલી વાત છે ! તું અક્ષરે અક્ષર મારી વાત મેળવી લેજે, એનો સર્વનાશ જ થવા બેઠો છે.”

જાણે સાચે જ દિયરનો સર્વનાશ થઈ ગયો છે, એવી આશંકા સાચે ગૃહિણીએ શંકિતભાવે કહ્યું: “મૂંગા રહો મૂંગા, આવું બધું સાંભળીને તો હું ગભરાઈ જાઉં છું. ભણે આપણને દગો દીધો, દગો દઈને ભણે એ સુખી થાય.”

હલદર મહાશય હસતા હસતા બોલ્યા: “ગમે તેમ તો ય સ્ત્રી ને ! જરા જેટલા ભયમાં ગભરાઈ ગઈ ! જવા દે, તારા, તારા, કાલિકેવલ્યદાયિની મા ! ભગવાન ઈ પરમેશ્વર છે !”

ગૃહિણીએ ફરીવાર મોઢા પર જળા છાંટીને જપમાં મન પરોવ્યું; હલદર મહાશય કંઈ બોલ્યા આત્મા વિના બેસી રહ્યા.

થોડી વાર મૌન રહીને હલદર મહાશય બોલ્યા: “માળા પતી ગઈ ?”

ગૃહિણીએ વિરક્તભાવે ઉત્તર આપ્યો: “હં...”

“હં શું? આજ જરા દુકામાં પતાવી લે ને.”

“કેમ?”

“કેમ શું! સંધ્યા તો ક્યારની થઈ ગઈ છે, શું આજે ચૂલો નથી સળગાવવો?”

“ચૂલો સળગાવીને શું કરું?”

“વાહ, શું વાળુઆળુ નથી કરવું? અત્યારથી એક વખત જમવાનો અભ્યાસ શરુ કરવો છે?”

મેં મચકોડીને ગૃહિણી બોલી: “લ્યો, વાતનો ઢંગ તો જુઓ! મારી ચિંતા તમારે કરવાની જરૂર નથી, મારે માટે તો સવારના ભાત પડ્યા છે.”

“તારે માટે તો પડ્યા હશે પણ મારે માટે?”

“તમે તો સવારે જમવા ગયા હતા એટલે અત્યારે શું ખાવાના હતા! એક મુઠ્ઠી ચોખા ખાતર હું ચૂલો નથી સળગાવવાની. બહુ ભૂખ લાગી હોય તો ચપટી ચણા-મમરા ખાધને પાણી પી લ્યો; જમણુ જમ્યા ઉપર જમવું સારું નહિ.”

જરા ગલ્લાં તલ્લાં કરતા હલદર મહાશય બોલ્યા: “ભલે એમ કર. તારે માટે તો ભાત પડ્યા છે ને?”

લહેકો કરતી ગૃહિણી બોલી ઊઠી: “પડ્યા છે રે પડ્યા છે, એ માટે તમારે આટલી ઉપાધિ કરવાની જરૂર નથી. જાણે મારી ચિંતામાં તો સાવ અડધા થઈ ગયા! પરણ્યા ત્યારથી મારે માટે આટલી ચિંતા કરતા હોત તો આજ મારી આવી દશા હોત ખરી કે? ત્યારે તો ભાઈ ભાઈ કરીને ગાંડા થઈ ગયા હતા! ત્યારે મારી વાત કોણ સાંભળતું હતું! હવે જાઓ, હું માળા પતાવી લઉં.”

હલદર મહાશય હસીને બોલ્યા: “તું તારે માળા પતાવી લેને; હું અહીં જ બેઠો છું.”

“અહીં બેસીને શું કરશો?”

“ તને જોયા કરીશ.”

“ મને હવે શું જોયા કરશો! શું હવે હું જીવાન છું ? ”

જરા હસીને હલદર મહાશય બોલ્યા: “ ત્યારે શું તું ખુદી થઈ ગઈ છે ? તું ખુદી થઈ ગઈ હોય તોપણ મારી આંખ સામે તો જીવાન જ છે. તું તો જેમ જેમ મોટી થતી જાય છે, તેમ તેમ તારા ચહેરાનું નૂર વધ્યે જ જાય છે.”

નાકતું ટેરવું ચડાવીને ગૃહિણી બોલી: “ રંગ તો જીવ્યો, જેમ જેમ ધરડા થતા જાય છે, તેમ તેમ રસિકતા વધતી જાય છે ! જાણે નવી જીવાની આવે છે ! જિભા થઈ જાયો...જીકો.”

હલદર મહાશય માથું ડોલાવતા ડોલાવતા ધીરે ધીરે જિભા થયા. ગૃહિણીએ ફરી વાર આચમન કરીને જપમાં મન પરોવ્યું.

પણ આજ જપમાં મન પરોવી શકવાનું એમના ભાગ્યમાં નહોતું. એ-ત્રણ માળા ફેરવતાં જ એમના કાન પર કંઈક શબ્દો અથડાયા. બહારથી ગિરીશ સાદ કરી રહ્યો હતો: “ મોટાભાઈ, ધરમાં છો કે ? ”

“ હા.” કહીને હલદર મહાશય મુખ્ય દ્વાર પાસે જઈને જિભા રહ્યા. ગૃહિણીથી જપમાં એકાગ્ર રહી શકાયું નહિ. માળા એક તરફ મૂકી દઈને તે જિભા થઈ અને એસરીના એક ખૂણામાં આછા અંધકાર વચ્ચે જિભા રહી, અને બંને ભાઈઓની વાતો સાંભળવા માટે કાનને સરવા કરી સાવ નીરવ બની ગઈ.

ગિરીશ સામે જોઈને હલદર મહાશયે ગંભીર અવાજે કહ્યું : “ કેમ, શું કામ હતું ? ”

ગિરીશ ધીમેથી કહ્યું : “ છોકરી મોટી થઈ છે, એને ઠેકાણે પાડ્યા વગર હવે ચાલે તેમ નથી. ”

જરા રક્ષભાવે હલદર મહાશય બોલ્યા : “ હવે થોડું ચાલે એમ હતું ! હિન્દુના ધરમાં આવડી મોટી કન્યા રાખી શકાય ? આ તો તું છે એટલે મારે બધાનું સાંભળીને બેસી રહેવું પડે છે. ”

ગિરીશ માથા પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું : “ શું કરું કહો, પેટને પણ પૂરું પહોંચી શકાતું નથી. ”

વિરક્તભર્યા અવાજે હલદર મહાશય બોલ્યા : “ પેટને કેમ ન પહોંચી શકાય ? એવી કોઈ મુશ્કેલી મને તો નથી દેખાતી ! ”

એક હળવો નિઃશ્વાસ નાખીને ગિરીશ બોલ્યો : “ બહારથી મુશ્કેલી ન દેખાય એ સાચું, પણ અંદરખાને જીએ તો દુઃખનો પાર નથી. ”

હલદર મહાશય બોલ્યા : “ એ વાત જવા દો. કોઈ કદી પણ નથી કહેતું કે હું સુખી છું. ”

ગિરીશ ચૂપચાપ બિભો રહ્યો. હલદર મહાશય બોલવા લાગ્યા : “ હું તો ખરી વાત કહું છું, દુઃખ લાગે તો ભલે. તારો સંસાર શા માટે દુઃખથી ચાલે ? મહિનો થાય ને મૂળાના પતિકા જેવા પચીસ રૂપિયા હાથમાં આવી પડે છે, આથી અર્ધા ગળતા હોય તો પણ એકાદ કુટુંબનું સુખેથી ચાલી શકે. તો પછી મારી સામે આવી ચોરી છૂપી શા માટે રાખવી જોઈએ ?

હું ભાઈ થઈને તારી સામે કોઈ દિવસ હાથ લાંબાવવા નહિ આવું, એ ખાતરી રાખજે. કોઈને ત્યાં જઈને ભીખ માગીશ, પણ તારા જેવા ભાઈ સામે તો કદી હાથ લાંબો નહિ કરું.”

હલદર મહાશયે ગર્વભર્યું હાસ્ય વેર્યું. શું કહેવું એ ગિરીશ વિચારી શક્યો નહિ. તે ભારે હૈયે ઊભો રહ્યો. થોડી વાર પછી ‘ભગવાન ઈ પરમેશ્વર છે’ એમ કહેતા હલદર મહાશય બોલ્યા: “એ બધું ચુલામાં જાય, તું શું કહેવા આવ્યો છે તે કહે.”

ગિરીશે આસ્તેથી કહ્યું: “પુત્રી માટે એક ઠેકાણું સંબંધ કર્યો છે.”

“બહુ સારું કર્યું. બધું નક્કી કર્યા પછી ભાઈને સમાચાર આપવા આવ્યો છે, ખરું ને? પણ મેં એવી ઈચ્છા કે દિ’ રાખી છે કે તું મને અગાઉથી કહે! જવા દે, તારાશિવસુંદરી! જ્યારે નક્કી થઈ જાયું છે ત્યારે શુભ કાર્ય પતાવી દે.”

ગિરીશે કહ્યું: “ના ભાઈ, હજી વાત પાકી નથી થઈ, માત્ર વાતચીત જ થઈ છે.”

“માત્ર વાતચીત કર્યે નહિ ચાલે, વાત ચોક્કસ પાકે પાયે કરી નાખને, મને એમાં જરાયે ખોટું નહિ લાગે; બલકે આનંદ થશે. તારી દાકરી મોટી થઈ છે, તેથી લોકો સામે મારું માથું નીચું ઢળી પડે છે.”

ગિરીશે જરા અચકાતાં અચકાતાં કહ્યું: “પરંતુ ભાઈ, પૈસાની સગવડ નથી થતી.”

હલદર મહાશયે પૂછ્યું: “સગવડ નથી? એમ? કેટલાક રૂપિયા જોઈએ છે તે સગવડ નથી થતી?”

“ઓછામાં ઓછા ત્રણસો રૂપિયા તો જોઈએ જ.”

હલદર મહાશય વિસ્મય પામતા બોલી ઊઠ્યા: “ત્રણ...સો...રૂપિયા! આટલા બધા રૂપિયા શા માટે?”

નમ્રતાપૂર્વક ગિરીશે બોલ્યો: “આથી ઓછે પૈસે કન્યા થોડી પાર પહોંચી

શકે છે ભાઈ ?”

જરા ચિડાઈને હલદર મહાશય બોલ્યા: “ મોટા માણસોને ત્યાં તો ત્રણ હજારથી પણ ન પતે, પણ ગરીબને ત્યાં તો ત્રીસ રૂપિયામાં સધળું પતી જાય.”

ગિરીશ કંઈ જ બોલ્યો નહિ. હલદર મહાશય બોલ્યા: “ ભાઈ માનીને પૂછવા આવતો હોય તો બધું થાય. એમ તો કરવું નથી; હવે તને પાંખો આવી છે એટલે ભાઈ તે બિચારો કાણ ?”

દયાયેક્ષા અવાજે ગિરીશ બોલ્યો: “ ભાઈ, મારામાં સમજ ઓછી છે.”

હળવું હસતાં હલદર મહાશય બોલ્યા: “ સમજ ક્યાંથી આવે ! કહે, હું ગમે તેવો હોઉં, પણ હું મોટો ને તું નાનો છે. જવા દેએ બધું; હવે મારી સલાહ સાંભળવી છે ?”

“ જરૂર સાંભળીશ.”

થોડે દૂર ઊભેલી ગૃહિણીએ મોં મચકોડતાં મનથી કહ્યું: “ બહુ ભારે દરદ જગ્યું છે !”

હલદર મહાશય ગંભીર અવાજે બોલ્યા: “ ને, જેવી સ્થિતિ તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, વીસપચીસ રૂપિયામાં કામ પતી જશે.”

ગિરીશે ઉત્સુક નજરે મોટા ભાઈ સામે જોયું. હલદર મહાશય બોલ્યા: “ સેનપુરમાં મારી ફાઈજના સગાનો એક છોકરો છે. છોકરો દેખાવમાં જરા કાળો છે, પણ એ કાળો હોય કે ગોરો એથી શું ! એક પૈસો ય દેવો પડે એમ નથી, માત્ર વીસ-પચીસ રૂપિયાનું ઘરખરચ થશે.”

ગિરીશ કંપી ઊઠ્યો; તેણે કહ્યું: “ એ તો સાવ મૂરખ છે; આવતી કાલે શું આવું એનું પણ ઠેકાણું નથી.”

ચિડાઈને હલદર મહાશય બોલ્યા: “ ત્યારે શું તું કોઈ રાજપુત્રની ધ્વિષ્ટા કરે છે ?”

ગિરીશ ચૂપ રહ્યો. હલદર મહાશય બોલ્યા: “ સમજ્યો, મારી દિકરીના લગ્નમાં પાંચસો સાતસો રૂપિયા ખરચ થયું હતું, છોકરી પણ સારે ઘેર

પડી છે. એટલે શું તારાથી કંઈ નબળા ધરમાં દિકરી નંખાય ! ધરમાં કશું છે નહિ, પણ ઈર્ષ્યા તો ચારે પગે ઊછળી રહી છે ! ”

હૃદય વચ્ચે નિઃશ્વાસને દબાવી ભારે અવાજે ગિરીશ બોલ્યો : “ એવું નથી ભાઈ, મારી દિકરીને દીવો લઈને ફૂવામાં...”

કોધથી ચીસ પાડી ઊઠતા હલદર મહાશય બોલી ઊઠ્યા : “ તને ફૂવામાં નાખવાનું કોણ કહે છે ? તો પછી મારી પાસે શા માટે આવ્યો છે ? ”

નમેલા ચહેરે અને નમ્ર અવાજે ગિરીશ બોલ્યો : “ આપની પાસે આવ્યો છું, જો આપ દયા કરીને પૈસા આપો તો....”

અવજ્ઞા દાખવતા હલદર મહાશય બોલી ઊઠ્યા : “ ઝોહો, એ માટે જ ભાઈનું ધર યાદ આવ્યું, કેમ ? પણ હું રૂપિયા ક્યાંથી લાવું ? મારે શું કોઈ પ્રકારનો ધંધો ધાપો છે ? અને તું પણ રૂપિયા પાછા ક્યાંથી આપી શકે ? ”

એક ગંભીર નિસાસો નાખીને ગિરીશ બોલ્યો : “ દેણું ક્યાંથી ભરીશ એ તો હું પણ નથી જાણતો, પણ દિકરીનાં લગ્ન તો કરવાં જ પડશે. હું મારી જમીન-જગ્યા ગીરવી મૂકીશ, ભાઈ. ”

“ બધું ? ધરખાર સુધ્ધાં ? ”

“ હા. ”

“ રૂપિયે અઢી પૈસા વ્યાજ આપી શકીશ ? ”

“ એ પણ આપીશ. ”

હલદર મહાશય જરા વિચાર કરીને બોલ્યા : “ સારું; કાલે આવજો; જોઈ છું, ઘરેણાં ગીરવી મૂકીને પણ બસો રૂપિયા મેળવી શકું તો. ”

ગિરીશે મોટાભાઈના પગમાં પડીને કહ્યું : “ બસો નહિ ભાઈ, ત્રણ-સોનો જોગ કરજો. ધરખાર તો શું પણ હું મારી જતને પણ ગીરવી મૂકવા તૈયાર છું, પણ કોઈ ઉપાયે મારી દિકરીને ઠેકાણું પાડી દો. ”

નાના ભાઈના હાથમાંથી પગ છોડાવી લઈને હલદર મહાશય બોલ્યા : “ સારું, આવજો જા, કાલે આવજો; જોયું જશે. ”

ગિરીશ ધીમે પગલે ચાલ્યો ગયો; હલદર મહાશયે ખારણું બંધ કર્યું. ગૃહિ-

શીએ પાસે આવીને કહ્યું : “ લક્ષ્મણનાં આંસુ જોઈને એકદમ પીગળી ગયા !”

હલદર મહાશય હસીને બોલ્યા : “ હું પીગળી ગયો નથી, બરોબર છું. પૈસા આપીશ એટલે જમીન અને ધરબાર બધું મારું થશે; એ ઓછો જ છોડાવી શકે તેમ છે ?”

ગૃહિણીએ હાથનો લહેકો કરતાં કહ્યું : “ ઓહોહો ! નાના ભાઈની મિલકત ઝૂંટવી લેશો ? લોકો મોઢા ઊપર અંગાર ફેંકશે. ”

હલદર મહાશયે મોઢું ફેરવીને કહ્યું : “ ભલેને અંગાર વરસાવે ! આવું ધર હાથથી જતું કરી શકાય નહિ. લોકોનો મને જરા પણ ભય નથી. ”

ગૃહિણીએ કહ્યું : “ એ તો બધું જોયું જશે. ત્યારે કહેશો કે નાનો ભાઈ ગરીબ છે ! ”

ઊંચે સાદે હલદર મહાશય બોલ્યા : “ આ હરીશ હલદર નબળા મનનો નથી. એના પૈસા આગળ તો ભાઈ, બહેન વગેરેની કંઈ જ કિંમત નથી. ”

“તારી શી ઈચ્છા છે, મહામાયા ?”

મહામાયાએ આડું મોઢું રાખીને અવગણનાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો: “મારે વળી શેની ઈચ્છા હોય ? હું શું ઈચ્છા કરી શકું છું ?”

“પણ કોઈ પ્રકારની ઈચ્છા નથી ?”

“હા, છે: મોતની.”

“પણ તને એવું શું દુઃખ છે, મહામાયા ?” ગણેશ તીરછી નજરે પત્ની સામે જોઈ રહ્યો.

“દુઃખ શા માટે હોય, મારે તો દરેક વ્યવસ્થાનું સુખ જ છે.”

“પણ સુખમાં ય કોઈ પ્રકારની ત્રુટિ તો નથી ને ?”

“જરાયે નહિ, ચારે બાજુનું સુખ છે. ખાતાં, સૂતાં અને ખેસતાં ગાળો, છણકા અને માર !”

“અને આદર, સંભાળ, પ્રેમ ?”

“એવા પ્રેમ ઉપર ઝાડું !”

જરા કઠોર અવાજે ગણેશ બોલ્યો: “તારા માટે તો એ જ યોગ્ય છે.”

તીવ્ર અવાજે મહામાયા બોલી: જરૂર, “જ્યારે તમારા જેવા ભાગ્ય-શાળીના હાથમાં પડી છું...”

સ્થિર નજરે મહામાયા સામે જોઈને ગણેશે પ્રશ્ન કર્યો: “તું મને તારા માટે અયોગ્ય માને છે ?”

હળવું કટાક્ષમયું હાસ્ય વેરતાં મહામાયા બોલી: “હું શું બાણ !”

ગણેશે મહામાયાનો હાથ પકડ્યો અને તીવ્ર અવાજે કહ્યું : “ના, તારે કહેવું જ પડશે.”

“શું કહું?”

“હું તારા માટે કેવી રીતે અયોગ્ય છું?”

મોહું ઊંચું કરી મહામાયાએ ગર્વભર્યા અવાજે કહ્યું : “બધી રીતે.”

જોરથી હાથ દબાવીને ક્રોધથી ધ્રુજતા કંઠે ગણેશે બોલ્યો : “ખુલ્લે-ખુલ્લું કહે.”

“તમે તે શું માણસ છો?”

“ત્યારે?”

“મોટી ભાભીના પાળેલા પશુ!”

હાથ તરછોડીને ગણેશે પત્નીની ગરદન પકડી. મહામાયાએ ચીસ પાડી.

આ ચીસ સાંભળીને નિસ્તારિણી દોડી આવી; માતંગિની પણ એની પાછળ આવીને ઊભી રહી. નિસ્તારિણીએ બારણા પાસે ઊભી રહીને મોટે સાદે પ્રશ્ન કર્યો : “આ શું ગણેશેભાઈ?”

ભાભી તરફ વક્ર નજર ફેંકી ગણેશે મહામાયાની ગરદન છોડી દીધી અને રોષથી ધ્રુજતો ધ્રુજતો તે બિછાના પર જઈને બેઠો. નાની વહુએ આંખો આડે પાલવ દબાવ્યો.

નિસ્તારિણીએ ગણેશે સામે જોઈને રોષથી કહ્યું : “તમે નાની વહુને મારી છે?”

મોહું ઊંચું કરી ગણેશે ક્રોધભર્યા ગંભીર અવાજે કહ્યું : “હા.”

“શા માટે?”

“મારી મરજી.”

ગર્જન કરતાં નિસ્તારિણી બોલી : “શું કહ્યું?”

ગણેશે એવા ને એવા મક્કમ અવાજે કહ્યું : “મારી સ્ત્રીને હું ગમે તે સબ કરી શકું છું, એમાં કોઈને કંઈ પણ બોલવાનો કે કહેવાનો અધિ-

કાર નથી.”

નિસ્તારિણીએ દાંત પીસીને કોથથી ઉશ્કેરાયલા અવાજે કહ્યું :
“ ગણેશ ! ”

ગણેશે કહ્યું : “તમને હું ચેતવણી આપું છું ભાભી, કે તમે આ બધી વાતોમાં માથું ન મારશો.”

રોષથી ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં નિસ્તારિણી બોલી : “ હું તમને પણ ચેતવણી આપું છું કે તમારે મારી સામે નાની વહુ પર કોઈ પ્રકારની મારજૂડ કરવી નહિ.”

ગણેશ પણ ગુસ્સાના આવેશમાં બાન ભૂલી ગયો હતો. તેણે ત્રાડ પાડીને કહ્યું : “ એકસો વાર કરીશ; હું એને આ સ્થળે જ ટૂંકડે ટૂંકડા કરીને ભંડારી દઈશ; જોઈ છે, કેના આપની તાકાત છે કે એક પણ અક્ષર કહી શકે ! ”

નિસ્તારિણી બંને હાથ વડે બંને બાજુની બારસાખ પકડીને ઉંબરા વચ્ચે ઊભી રહી.

માતંગિની અત્યાર સુધી એક તરફ ગાલ પર હાથ રાખીને થડકતા હૈયે ઊભી હતી તે જરા આગળ આવીને બોલી : “ ગણેશ, તને આ શું થઈ ગયું ? ”

“ મને ગમે તે થયું હોય, પરંતુ તમારો આ અન્યાયભર્યો લાડ મારાથી સહન કરી શકાતો નથી. તમે જો વારંવાર આ રીતે બળતરા ઊભી કર્યા કરશો તો મારે નહૂંટકે ચોખ્ખવટ કરવી પડશે. ”

માતંગિનીએ ચિડાઈને કહ્યું : “ ચોખ્ખવટ શેની કરીશ ? શું જુદો થઈશ ? ”

ગણેશ બેઠો હતો તે ઊભો થઈ ગયો. રોષથી દબાયેલા અવાજે એ બોલ્યો : “ હા, એમ જ થશે. જુદા થવાથી જો તમારા અત્યાચારોમાંથી શાંતિ મળી શકશે તો એમ જ થશે. ”

બારણા આડેનો નિસ્તારિણીનો હાથ દૂર કરીને ગણેશ ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો ધર બહાર બીજી તરફ ચાલ્યો ગયો; નિસ્તારિણીનો હાથ પકડીને માતંગિની એને દૂર લઈ ગઈ.

નિસ્તારિણીની જીભ જાણે સિવાઈ ગઈ હતી. પોતાના ઓરડામાં આવીને તે ચૂપચાપ બેસી રહી. માતાંગિનીએ ધડીબર ચૂપ રહીને ધીરે મધુર સ્વરે કહ્યું : “ ભાભી ! ”

નિસ્તારિણીએ મોઢું ઊંચું કરીને જોયું. ક્ષોભ પામેલા અવાજે એણે કહ્યું : “ ચૂલામાં જાય જોણે મારા બાપ સામે વાત કહી, તેનું મોઢું જોવામાં પણ પાપ છે. ”

માતાંગિનીએ કહ્યું : “ ભાભી, મને તો આ બધાનું મૂળ નાની વહુ જ લાગે છે. ” ભવાં ચડાવી નિસ્તારિણી બોલી : “ કોણ કહે છે ? ”

માતાંગિનીએ કહ્યું : “ કહે વળી કોણ ? તમે એને નથી ઓળખતાં ભાભી, આ બધી કરામત નાની વહુની જ છે. ”

નિસ્તારિણીએ નણદના મોઢા પર અંગારઝરતી આંખે એકીટસે જોઈ રહેતાં કઠોર અવાજે કહ્યું : “ તો પછી એક કામ કરો બહેન, તમે ભાઈબહેન મળીને નાની વહુના ગળામાં રસસી ભીડાવો. એટલે બધી પંચાત પતી જશે. ”

નિસ્તારિણીએ મોઢું ફેરવીને મેજ પર આડું પડખું કર્યું. માતાંગિની ધીમે ધીમે બહાર ચાલી ગઈ.

સંસારના ટૂંકડા થયા. ગામલોકોએ જ્યારે જાણ્યું કે, મુરલી હાજરા ભાઈથી જુદો થાય છે, ત્યારે તેઓ પ્રથમ તો આશ્ચર્ય પામ્યા. ત્યાર પછી ઠેકઠેકાણે ડાયરો જમાવીને બંને ભાઈઓમાં કોનો દોષ છે એનો વિચાર કરવા માંડ્યો. હલદર મહાશય દુકાને બેસીને મુરલીના દુઃખ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા લાગ્યા અને નાના ભાઈઓની હૃદયહીનતાનાં ધણું ઉદાહરણો આપીને લાંબાં લાંબાં ભાષણો કરવા લાગ્યા, સાથેસાથ પોતાની આપવીતી પણ કહેવા લાગ્યા.

નેત્યની માએ તળાવની પાળે નિસ્તારિણીને જોતાં જ ‘ગણેશે અધર્મ આદર્યો છે અને એને અધર્મનો બદલો મળશે’ એવો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો. પરંતુ નિસ્તારિણીએ આ મતમાં સાથ ન આપ્યો; તે બોલી: “કેવળ એનો એકલાનો દોષ નથી, અમારો પણ દોષ છે. એક હાથે કદી તાળી ન પડે.”

નેત્યની માએ ઉત્તર આપ્યો: “એ તો ખરું છે વહુ, તેં જ એને નાનેથી મોટો કરી માણસ બનાવ્યો છે ને!”

નિસ્તારિણીએ હસીને કહ્યું: “માણસ કર્યો છે એટલે શું જિંદગીભર એણે મારી આજ્ઞા ઉઠાવવી જોઈએ? સૌનાં શરીર લોહીમાંસનાં જ છે, મા.”

નછૂટકે નેત્યની માને બોલતાં બંધ થવું પડ્યું. પરંતુ પારકા દુઃખે દુઃખી થવાના અચાનક મળેલા આ અવસરથી હાથ ધોવા પડ્યા એથી નેત્યની મા નિસ્તારિણી ઉપર ખૂબ જ ચિડાઈ ગઈ અને ગામમાં મહોલ્લે મહોલ્લે ધૂમીને નિસ્તારિણી જ હરામ હાડકાંની છે એવું પોકારવા લાગી.

ખરેખર, જુદા થવા માટે નિસ્તારિણી ખૂબ જ ઉત્સુક બની ગઈ

હતી. કોઈ પણ ઉપાયે ધરના બે ભાગ ન થાય એ માટે મુરલીએ ધણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એને સફળતા ન મળી. નિસ્તારિણીના હઠાચઠ આગળ મુરલીનું કશું ન ચાલ્યું. નિસ્તારિણીની આવી હઠ જોઈને મુરલીને ભારે આશ્ચર્ય થયું.

જુદા થવાની તૈયારી થવા લાગી. હલદર મહાશય આવી બાબતોમાં ખૂબ નિપુણ ગણાતા એટલે મુરલીએ એમને પંચ તરીકે ગણ્યા. ગણેશને કોઈ પણ પંચની જરૂર નહોતી, પરંતુ મુરલીએ કહ્યું : “ભાઈ, જુદા થવું હોય ત્યારે એકાદ મધ્યસ્થ માણસ હોય તો સારું.”

હલદર મહાશય આવ્યા ને બેટ વાળીને બેઠા. રંગ જોવા માટે પડોશનાં બીજાં બેચાર સ્ત્રીપુરુષો પણ આવ્યાં હતાં. જમીન-મિલકતની યાદી કરીને તેની સરખે ભાગે વહેંચણી કરવામાં આવી. મકાનમાં ત્રણ ઓરડા હતા; બે રસોડાં હતાં. હલદર મહાશયે મુરલીને બે ઓરડા ને એક રસોડું અને ગણેશને એક ઓરડો ને એક રસોડું આપવાનો ઠરાવ રજૂ કર્યો. મુરલીએ કહ્યું : “ગણેશ મારો નાનો ભાઈ છે, મારે બે ઓરડાની જરૂર નથી; એક ઓરડો ને એક રસોડું મારે માટે પૂરતું છે.” હલદર મહાશયે ગણેશના ભાગમાં બે ઓરડા મૂક્યા.

ત્યાર પછી સરસામાન અને વાસણકુસણ તેમ જ રાચરચીલાની વ્યવસ્થા શરૂ થઈ. હલદર મહાશય બોલ્યા : “સોનાચાંદીના જે કંઈ દરદાગિના હોય તે વજન કરીને સરખે ભાગે વહેંચવા જોઈએ; માટે હવે તે લાવો.”

આ સાંભળીને અંદર બેઠેલી મહામાયા ખૂબ જ અકળાવા લાગી મુરલીએ માથું હલાવી કહ્યું : “ના ના, દરદાગીનો તો સ્ત્રીધન ગણાય. એ બધું જેની પાસે જેટલું હોય તેની પાસે તેટલું બંધે રહ્યું.” માતાંગિની બોલી : “પણ મોટી ભાભી પાસે તો વાલની એક વાળી સરખીયે નથી !”

આંખો ફેરવીને મુરલી બોલ્યો : “એ એનાં નસીબ ! નસીબમાં ન હોય તો હું શું કરું ?”

ત્યારપછી તેણે માતંગિનીને ઘરમાંથી બધાં ઠામ-વાસણ બહાર લઈ આવવા કહ્યું. માતંગિનીએ કંઈ ન ગણકાર્યું. તે મકાન બહાર નીકળી જઈને ઘોષને ઘેર જઈ પહોંચી. મુરલી વાસણ બહાર લાવવા માટે વારંવાર કહેવા માંડ્યો. એટલે નિસ્તારિણી પોતે બધાં ઠામ-વાસણ લઈને બહાર મૂકવા લાગી. ગણેશ મોઢું ફેરવીને દાંત પીસતો બેસી રહ્યો.

ઠામ-વાસણની વહેંચણી થઈ ગઈ, પણ બંને ભાગ સરખા ન થઈ શક્યા. એક ભાગ જરા એછો થયો અને એક ભાગ કંઈક વધારે થયો. થાળી કે ઘડો ભાંગીને સરખો ભાગ પાડી શકાય એવું નહોતું. હલદર મહાશય બોલ્યા : “મુરલી મોટો છે, મોટપણના અધિકારની રૂએ તે મોટો ભાગ લઈ લ્યે.”

પરંતુ નિસ્તારિણીએ મોટો ભાગ ન લીધો, તેણે એકદમ નાનો ભાગ લઈને પોતાના ઓરડામાં મૂકી દીધો. મહામાયા ઘૂમટો કાઢીને પોતાનો ભાગ લઈ ગઈ. નિસ્તારિણીએ પોતાના બાળક માટે એક નાની વાડકી અને એક નાની થાળી ઘણા ઉત્સાહથી લીધી હતી; તે ગણેશના ભાગમાં ગઈ. નિસ્તારિણીએ અંદર જઈ મહામાયાને કહ્યું : “નાની વહુ, વિશુની થાળી-વાડકી તારા ભેગી આવી ગઈ છે તે આપ, એના બદલામાં હું તને મોટી થાળી ને વાડકો આપું...”

“મને એમાં કશી સમજ ન પડે.” કહીને મહામાયાએ બધાં વાસણ ઓરડામાં મૂકી દીધાં. ગણેશ આ વાત સાંભળી ગયો હતો, તેણે ઊભા થઈ દાંત પીસીને મહામાયાના હાથમાંથી વિશુનો થાળી-વાડકો લઈ લીધો અને નિસ્તારિણી તરફ ફેંક્યો. ક્રોધભરી નજરે ભાભી સામે જોઈને ભાભીના હાથમાંથી એના બદલામાં બંને ઠામ ખેંચી લઈ ઓરડામાં ફેંક્યાં. મહામાયા આ જોતી જોતી ઘૂમટાની આડમાં મોઢું રાખી હસતી હતી.

આ બધી પતાવટ થઈ ગયા પછી દુકાનનો પ્રશ્ન આવી ઊભો રહ્યો. હલદર મહાશય બોલ્યા : “દુકાનનો ભાગ આમ સહેલાઈથી નહિ પાડી શકાય; બધો માલસામાન જોવો પડશે, ચોપડા જોઈને હિસાબ પણ તપાસવો

પડશે. હિસાબ તપાસવાનું અને માલની નોંધણીનું કામ પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી બંને ભાઈઓ એક એક તાળું દુકાન પર વાસી દે.”

ગણેશે મોઢું ઝંચું કરી કઠોર અવાજે કહ્યું : “ દુકાનનો ભાગ નહિ થાય.”

બધા વિસ્મયપૂર્વક ગણેશના મોઢા સામે જોઈ રહ્યા. ગણેશ બોલ્યો : “ દુકાનમાં મારો હિસ્સો નથી, દુકાન મોટા ભાઈની એકલાની છે.”

વિષાદભર્યું હાસ્ય હસતા હલદર મહાશય બોલ્યા : “ સારું સારું, તું જ્યારે તારો હિસ્સો જતો કરે છે, ત્યારે ભાગ પાડવાની કશી જરૂર નથી. અને આ પ્રમાણે ભાગ છોડી દેવો એ જ તારે માટે ઉચિત ગણાય. ગમે તેમ તોપણ મોટો ભાઈ એ મોટો ભાઈ જ છે. હું તો કે દિને જાણતો આવું છું કે ગણેશ ઘણા સારો છોકરો છે...વળી ભણેલો છે; એ કંઈ મારા નાના ભાઈ જેવો નથી. તારાશિવસુંદરી, મા ! ભગવાન ઈ પરમેશ્વર છે ! ”

મુરલીએ પ્રેમાળ નજરે નાના ભાઈ સામે જોઈને ધીરેથી કહ્યું : “ દુકાન આપુના વખતની છે; તે મારા એકલાની નથી. દુકાનના ભાગ પાડવામાં આવશે તો એ લાંચું નહિ ટકે. પણ હું એના ભાગના બદલામાં એને ત્રણસો રૂપિયા આપીશ.”

ગણેશ નીચું જોઈને બેસી રહ્યો. મુરલી બોલ્યો : “ પણ અત્યારે મારા હાથમાં પૈસા નથી; અને આટલી રકમ એક સાથે મારાથી આપી પણ નહિ શકાય.”

હલદર મહાશય બોલ્યા : “ સારું, એકસાથે ન આપી શકાય તો હપ્તે હપ્તે આપજો. પણ કેટલા દિવસમાં આપી શકીશ ? ”

“ છ માસમાં.” મુરલીએ કહ્યું.

હલદર મહાશયે કહ્યું : “ બહુ સારું.” પછી ગણેશ સામે જોઈને કહ્યું : “ ગણેશ, આ રીતે સંતોષ મानी લેજો. મોટો ભાઈ છે, ધીરે ધીરે પૈસા આપી દેશે.”

ગણેશે હલદર મહાશય સામે એક વાર તીરછી નજર ફેંકી મોઢું

ફેરવી લીધું. મુરલી બોલ્યો : “ માતુના સાડાત્રણસો રૂપિયા મારી પાસે છે એનું શું કરવું છે ? ”

હલદર મહાશય બોલ્યા : “ ગણેશ એનો માનવ્યો ભાઈ છે, ગણેશ-ને જ માતુના રૂપિયા સોંપી દેજે. ”

બંને ભાઈઓના ભાગની પતાવટ કરીને હલદર મહાશય વિદાય થયા. માર્ગમાં શિવુ ઘોષને જોઈ એ બોલ્યા : “ કાં, બધું જોયું ને; બેય ભાઈ મૂરખના સરદાર છે. ”

શિવુ ઘોષે હળવા હાસ્ય સહિત કહ્યું : “ તમારું કહેવું સાચું છે, કાકા! મૂરખ ન હોત તો તેઓ પોતાનો હક્ક છોડી દેત કે ? ”

માતંગિનીએ ગણેશ સાથે રહેવું એ પ્રમાણે નક્કી થયું. મુરલીએ એનો વિરોધ કરતાં કહ્યું : “ ના, માતુ તો મારી સાથે જ રહેશે. ”

પણ નિસ્તારિણી એથી રાજી ન થઈ. માતંગિનીએ કહ્યું : “ ભાભી, મારો શું વાંક છે કે મને પણ છોડી દો છો ? ”

નિસ્તારિણીએ હસીને કહ્યું : “ તમને ક્યાં છોડી દઉં છું ? તમે તો તમારા ભાઈ સાથે જ રહેવાનાં છો. ”

“ મારા મોટા ભાઈ શું મારા ભાઈ નથી ? ” માતંગિનીના અવાજમાં વ્યથા હતી.

નિસ્તારિણીએ કહ્યું : “ એ તો ઓરમાન ભાઈ છે; જ્યારે ગણેશ તમારા સગા ભાઈ છે. ”

બંને આંખો કપાળ સુધી ચડાવીને માતંગિની બોલી : “ જુઓ ભાભી, હું તમને ઓળખતી ન હોત, તો તમે મને જરૂર જુલાવામાં નાખી શકત; પણ સાચું કહેજે, તમે શામાટે મારો તિરસ્કાર કરો છો ? મેં તમારું શું બગાડ્યું છે ? હું તમારા પગમાં માથું પછાડીને મરીશ એ કહી રાખું છું. ”

માતંગિનીના બંને હાથ પકડીને મંદ હાસ્યપૂર્વક નિસ્તારિણી બોલી : “ તમે ત્યાં નહિ હો તો કાલ સવારની આવેલી છોકરી ગણેશભાઈનું ઘર

શું સાચવી શકશે કે ? ”

મોહું બારે રાખીને માતંગિની બોલી : “ ન સાચવે તો કંઈ નહિ, એની સાથે મારો મેળ કદી નહિ ખાય. ”

“ ગમે તેમ કરીને પણ એટલું તો સહી લેવું પડશે, બહેન ! નહિ તો ગણેશની ખાનાખરાખી થઈ જશે. ”

માતંગિનીએ રોષથી ચીસ પાડીને કહ્યું : “ ચુલામાં જાય ગણેશ ! જે તમને ઓળખી શક્યો નહિ, તેનું શું સારું થશે એમ માનો છો ? હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું બાબી, કે એનું કદી સારું થવાનું નથી...એનું તો સાવ ધતોત...”

નિસ્તારિણીએ એકદમ નણુંદના મોઢા પર હાથ મૂકીને કહ્યું : “ આ શું કરો છો બહેન, કેને શાપ આપો છો ? ”

માતંગિની ધૂસ્કે ધૂસ્કે રડી પડી.

જુદા થયા પછી જે દિવસે ઘરમાં બે સ્થળે ચુલા સળગ્યા, તે દિવસે આખું ઘર જાણે અસ્વાભાવિક ગંભીરતાથી છવાઈ ગયું. મરી ગયેલા માણસને અગ્નિદાહ દઈ આવ્યા પછી શોકભર્યા ઘરમાં જે દિવસે પ્રથમ વાર ચૂલો સળગે, તે દિવસે પણ ઘરમાં આટલી ગંભીરતા ભાગ્યે જ જોઈ શકાય. નિસ્તારિણીએ રસોઈ કરી સ્વામીને જમાડ્યા. મુરલી ચૂપચાપ જમીને દુકાને ચાલ્યો ગયો. નિસ્તારિણીએ પુત્રને જમાડી ખાટલા પર આડું પડખું કર્યું.

મધ્યાહ્ન પછી માતાંગિનીએ આવીને કહ્યું: “ શું થાય છે, મોટી ભાભી ? ”

નિસ્તારિણી પાટ પર કશું પાથર્યા વગર સૂતી હતી. માથું સહજ ઊંચું કરીને બોલી: “ આ સૂઈ રહી છું. ”

માતાંગિની પાસે આવીને બેઠી રહી. ભાભી સામે એકીટસે જોઈને પ્રશ્ન કર્યો: “ જમી લીધું ? ”

ધીમેથી નિસ્તારિણીએ હાથ પર માથું ટેકવીને ઉત્તર આપ્યો : “ ના. ”

“ કેમ ? ”

“ જરા માથું પકડાયું છે, શરીર પણ કંઈક અસ્વસ્થ લાગે છે. ”

“ હં. ” કહીને માતાંગિની બાજુમાં બેઠી. નિસ્તારિણીએ પ્રશ્ન કર્યો: “ તમે જમી લીધું ? ”

“ તે શું તમારી માફક ભૂખ્યાં રહ્યાં હોઈશું ? ”

નિસ્તારિણીએ સહાસ્ય વદને નાણુંદ સામે જોઈને કહ્યું: “ શું રાંધ્યું ? ”

“ એ કહી શકતી નથી. ”

“ વાહ ! રસોઈ કરી શકાય અને કહી શકાય પણ નહિ ? ”

“ મેં રસોઈ કરી હોત તો કહી શકત.”

“ ત્યારે કોણે રસોઈ કરી હતી ? ”

“ નાની વહુએ પોતે.”

“ તમે હોવા છતાં એણે રસોઈ કરી ? ”

માતાંગિનીએ જરા વિરક્તિ દર્શાવતાં કહ્યું: “ એ ન રાંધે તો કોણ રાંધે ? તમારાં હાંડલાં જુદાં થાય, તેમાં હું શા માટે જુદું હાંડલું માંડવા જાઉં ? હું શું તમારી સમોવડ હતી ? ”

નિસ્તારિણીએ ઘડીક ચૂપ બેસી રહીને કહ્યું: “ તો પછી તમે જમ્યાં શું ? ”

હસીને માતાંગિની બોલી: “ એ બાબત વિધાતાએ ઠીક જાળવી રાખી છે; આજે એકાદશી કરી છે. ”

“ ઝોહ ! આજે એકાદશી છે એ તો મને યાદ જ નહોતું ! ”

“ ભગવાન કરે ને સાત જન્મ સુધી તમને એકાદશી યાદ ન રહે. ”

થોડી વાર સુધી બંનેમાંથી કોઈ કંઈ બોલ્યું ચાલ્યું નહિ. ઘડીક વાર પછી માતાંગિની બોલી: “ બાબી ! ”

નિસ્તારિણીએ માતાંગિની સામે જોયું. માતાંગિની બોલી: “ લ્યો જો, હવે. ”

“ જીને શું કરું બહેન ? ”

“ જમી લ્યો. ચાલો ભાત કાઢી આપું છું. ”

નિસ્તારિણી કશેા ઉત્તર ન આપતાં એમ ને એમ પડી રહી. માતાંગિની બોલી: “ હવે ઢીલ ન કરો, આજે એકાદશી છે; બધાંયે કંઈ ઉપવાસ કરવો ન જોઈએ. ”

એકાદશીની વાત સાંભળીને નિસ્તારિણીએ જમવા માટે નકાર ન કહ્યો. તે જીને નણુંદ સાથે રસોડામાં ગઈ.

માતાંગિનીએ ભાત કાઢતાંકાઢતાં કહ્યું: “ શું આ રસોઈ થઈ છે, બાબી ? ”

“ કેમ ? ”

“ કેમ વળી શું ? ભાત તો સાવ દુણાઈ ગયો છે, દાળનો રંગ પણ કેવો થઈ ગયો છે ! ”

“ દાળમાં હળદર નાખવી બૂલી ગઈ છું, બહેન ? તમારા ભાઈએ પણ શાકમાં મીઠું ઓછું હોવાની ફરિયાદ કરી હતી. ”

“ ત્યારે તો મને લાગે છે કે તમે અમૃતપાક કર્યો છે. ”

નિસ્તારિણી આછું હસી. માતંગિની બોલી : “ તે રસોઈ કરતાં હળદર બૂલી જવાય, જમવા જતાં માથું પકડાય, તો આટલી હઠ કરીને જીદાં શા માટે થયાં ? ”

મોહું બારમાં રાખીને નિસ્તારિણી બોલી : “ તમે શું એમ માને છે કે જીદા થવાના કારણે હું બૂખી રહી છું ? ”

હસીને માતંગિની બોલી : “ મને તો એમ જ લાગે છે. ”

“ એમ નથી, બહેન ! ”

“ એમ ન હોય તો સારું. ” કહીને માતંગિનીએ ભાતની થાળી ભાભી સામે મૂકી; નિસ્તારિણી જમવા બેઠી. જમતાં જમતાં એણે કહ્યું : “ જીએ બહેન ! મને રસોઈખસોઈમાં જરાયે આગસ નથી, પણ હાથે પીરસીને જમી શકાતું નથી. ”

માતંગિનીએ ગંભીર થઈ કહ્યું : “ એ-ચાર દિવસ જમશો એટલે પછી ટેવ પડી જશે. ”

નેત્યની માએ ફળીમાં આવી ખૂમ મારી : “ શું કરો છો, નાની વહુ ! ”

મહામાયા ઝોરડામાં હતી તે એકદમ બહાર આવીને બોલી : “ આવો મા, આવો. ”

પહેલાં નાની વહુ નેત્યની મા સાથે વાતો નહોતી કરતી, હવે તો જીદા ધરની માલિક થઈ છે એટલે વાતો કરવામાં કોઈ પ્રકારની રોકટોક નહોતી.

મહામાયાએ આસન પાથરી દીધું. નેત્યની માએ આસન પર બેસતાં બેસતાં પ્રશ્ન કર્યો : “ શું ચાલે છે ? ”

“ એનું એ, સરસામાન ગોઠવી રહી છું. ”

“ એ તો ગોઠવવો જ જોઈએ ને ! હવે તારું પોતાનું ઘર થયું ”

છે. એટલે તું ન જાહેવે તે કેમ ચાલે ? શું આજ જુદાં રસોડાં થયાં ?”

“હા.”

“તે રાંધ્યું કાણે ?”

“મેં.”

“કેમ માતૃ ?”

અવાજને જરા હળવો કરી મહામાયા બોલી : “એ તે શું રાંધે મા, એ તો કહે છે કે તમારા જુદા રસોડામાં હું શામાટે રસોઈ કરવા જાઉં ?”

નેત્યની માએ વિસ્મયભર્યા કંઠે કહ્યું : “વાહ રે વાહ ! તે રાંધવામાં શું હરકત ? ભાધના રસોડે રાંધવામાં દોષ શેનો ?”

મહામાયાએ નાકતું ટેરવું ચડાવી કહ્યું : “અરે મા, ભાઈ માટે તો એની આંખમાં મરચાં ભર્યાં છે !”

“વાહ, ધન્ય છે માતૃને ! ક્યાં ગઈ છે ?”

મહામાયાએ મોટી વહુના ઘર તરફ આંગળી ચિંધીને કહ્યું : “ખીજે ક્યાં જાય ? મોટી ભાભીએ હજી સુધી ખાધું નથી, એટલે જરા સમજાવવા પડાવવા ગયાં છે.”

કુતૂહલભર્યા અવાજે નેત્યની માએ પ્રશ્ન કર્યો : “કેમ, સમજાવવા પડાવવા શા માટે ?”

મહામાયાએ તીવ્ર અવાજે કહ્યું : “શોક આવ્યો છે, દિયરને જુદા કર્યાનો શોક આવ્યો છે, એટલે નણુંદ ગયાં છે શાંત કરવા !”

નેત્યની માએ હસતાં હસતાં કહ્યું : “તું તો ભારે ચાલાક છે, વહુ !”

માતાંગિનીએ મોટી ભાભી સામે જોઈને કહ્યું : “સાંભળો છો ને ભાભી !”

મોટી વહુ હસી અને હસતાં હસતાં બોલી : “સાવ બાળક છે બહેન, જરાય બુદ્ધિ નથી ! કોને શું કહેવું, એની પણ એને ગમ નથી.”

માતાંગિની વધુ કંઈ ન બોલી, માત્ર ક્રોધભરી નજરે મોટી વહુ સામે એ જોઈ રહી.

ગણેશ નિશાળેથી ઘેર આવ્યો ત્યારે મહામાયા એકદમ નાસ્તાની તૈયારીમાં પડી. ગણેશ નાસ્તો કરવા બેઠો ત્યારે જોયું તો એને આજ નાસ્તામાં ખૂબ આડંબર માલૂમ પડ્યો; પુરી અને બટાટાનું શાક તૈયાર કર્યું છે. ગણેશે પ્રશ્ન કર્યો: “આ બધું શા માટે?”

“કેમ વળી? પગે ચાલીને થાક્યાપાક્યા આવો છો, પેટમાં કંઈક પડવું તો જોઈએને? પણ મારાથી થોડું નિરાંતે કર્યું કરી શકાય છે! પુરીનો લોટ બાંધતી હતી ત્યાં વિશુડાએ આવીને ધમાચકડી કરી મૂકી. ઈ છોકરો તો ભારે ચટકચાળો છે, જુદાં થયાં તો પણ શાંતિ નથી...બે ચાર સારી વસ્તુઓ બનાવતાં પણ આંખે પાણી આવે છે.”

ગણેશે પત્નીના મોઢા સામે કઠોર નજરે જોઈ પ્યાલામાંનું પાણી પી લીધું. મહામાયાએ કહ્યું: “કાં? કેમ કર્યું ખાધું નહિ?”

ગણેશે જરા તીખા અવાજે કહ્યું: “હું જરાય થાક્યો નથી, તારે ખૂબ અકળાવું પડે છે એટલે તું તારે ખાજે.”

ગણેશે ઝોરડા બહાર આવીને ચંપલ પહેર્યા. મહામાયાએ મોઢું ચડાવીને કટાક્ષભર્યા અવાજે કહ્યું: “કપાળ! નસીબમાં હોય તો ખાય ને! હંમેશાં મોટી ભાભીના હાથનું ઝાડુ ખાવું ગમતું હોય, એટલે આ બધું ક્યાંથી રૂચે?”

ગણેશ ઝોસરી પરથી ઊતરી રહ્યો હતો તે એકદમ પાછો ઝોસરી પર ચડ્યો અને ક્રોધભર્યા અવાજે બોલ્યો: “મહામાયા!”

નિસ્તારિણી જરા દૂર ઊભી હતી તે એકદમ આવી અને ગણેશની સામે ઊભી રહી. એણે પૂછ્યું: “શું થયું? આટલા બધા ક્રોધે કેમ ભરાયા છો?”

ગણેશે ધાંટો પાડતાં કહ્યું: “કેમ? પુરી બનાવીને મને નાસ્તો કરાવવો છે, અને વિશુ...”

નિસ્તારિણીએ એક વાર ઝોરડા તરફ જોયું અને ત્યાર પછી નાની વહુ સામે જોઈને કહ્યું: “તું પણ સાવ ગાંડી છે, નાની વહુ! એ શું

પુરી ખાય છે ?”

ત્યાર પછી ગણેશ તરફ ફરીને કહ્યું : “એણે બિચારીએ હેંસથી કરી છે, તો એક દિવસ ખાઈ ન લેવાય ? ભલે, કંઈ નહિ, ચાલો હું મમરા ને ગોળ આપું છું.”

ગણેશ રોષથી ધૂળતાં ધૂળતાં કહ્યું : “એકલા ગોળ-મમરા ? બીજું કંઈ નહિ ?”

નિસ્તારિણીએ હસીને કહ્યું : “બીજું શું આપું, કહો !”

ગણેશ ઉચ્ચ થઈને કહ્યું : “ઝેર ! થોડું ઝેર નથી આપી શકતાં ?”

ગણેશ ધમધમ કરતો બહાર ચાલ્યો ગયો. નિસ્તારિણીએ નીચે ઊતરીને જોયું તો, માતંગિની ગાલ પર હાથ રાખીને ફળીઆમાં ઊભી હતી. માતંગિનીએ ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું : “મોટી ભાભી !”

નિસ્તારિણીએ નણુંદ સામે જોઈને હસતા ચહેરે કહ્યું : “સાંભળ્યુંને બહેન, તમારા નાના ભાઈ કહે છે, ઝેર આપશો ?”

માતંગિનીએ કહ્યું : “તમે હસો છો ? ભાભી !”

“શું કરું, ગણેશની વાત સાંભળ્યા પછી હસ્યા વગર રહી શકાતું નથી.”

માતંગિનીએ કહ્યું : “જુઓ ભાભી, તમે એક દિવસે મને પથ્થરની ઉપમા આપી હતી. પણ તમે કેવાં છો ?”

“લે સાંભળ વાત ! હું વળી કેવી છું ?”

માતંગિનીએ મક્કમ અવાજે કહ્યું : “તમે લોઢાનાં છો, તમારું હૃદય લોઢાનું બનેલું છે.”

નિસ્તારિણીએ હસતાં હસતાં કહ્યું : “એમાં જોડું શું બહેન, તમે પથ્થર ને હું લોખંડ; સોનુરૂપું તો છીએ જ નહિ ! સાંભળે છે ને નાની વહુ, તું સોનું છે કે કથીર, એનો નિર્ણય બહેન પાસે કરી લેજે.”

મોટી ભાભીના ચહેરા પર એક સળગતી નજર નાખીને માતંગિની ચાલી ગઈ.

લોકોની ધારણા હતી કે જુદા થયા પછી મુરલીના હૃદયને સખત આઘાત લાગશે, પરંતુ મુરલીના હૃદય પર કોઈ પ્રકારનો આઘાત લાગ્યો હોય એવાં લક્ષણો દેખાયાં નહિ. એ તો જોવો હતો તેવો જ દેખાવા લાગ્યો; એના ચહેરા પર વિષાદ કે શોકનાં કોઈ પણ ચિહ્ન કોઈને દેખાયાં નહિ.

એ ચિહ્ન દેખાયાં માત્ર ગણેશના ચહેરા પર. ગણેશને કલ્પના પણ નહોતી કે, આમ ટૂંક સુદતમાં જુદા થઈ જવાશે. જુદા થયા પછી તે આ વાત સમજી શક્યો. જ્યારે સમજ્યો, ત્યારે તેના મનમાં થયું કે કાં તો પોતે પોતાના માથા પર હથોડો મારે, અથવા નિસ્તારિણીના માથા પર હથોડો મારી માથું ફેડી નાખે ! કેમ કયા દોષથી ભાભીએ એને જુદો કર્યો ? કયા પાપે ભાઈભાભી સાથેનો એનો સંબંધ તૂટી ગયો ? ગણેશનું હૃદય જાણે ભાંગવા માંડ્યું. પરંતુ તેણે મનનો આ ભાવ મોઢેથી પ્રગટ ન કર્યો. મનથી તેણે સંકલ્પ કર્યો કે સંસારના ટૂંકડા કરનારી સ્ત્રીઓના મનને કાપુમાં ન લાવું તો મારું નામ ગણેશ હાજરા નહિ. તેણે ભાભી સાથે વાતો કરવી છોડી દીધી. કદાચ ભાભી સામાં મળી જાય તો તે મોઢું ફેરવીને ચાલ્યો જતો.

નિસ્તારિણીએ એક દિવસે નાની વહુને પ્રશ્ન કર્યો : “નાની વહુ, ગણેશભાઈને શું થઈ ગયું છે ?”

મહામાયાએ ગંભીરતાપૂર્વક ઉત્તર દીધો : “ચાય શું વળી !”

“કશું થયું નથી તો એના જન્મવામાં કશા ઢંગ કેમ નથી દેખાતા ?”

“હંગ શેના ?”

“શું તારે આંખો નથી ? બાણા પર બેસીને માંડમાંડ અડધું ખાઈને જાડી જાય છે.”

“ભૂખ ન હોય તો પછી શું કરે ?”

નિસ્તારિણીએ જરા ચિડાઈને કહ્યું : “તું પણ સાવ નાદાન છે ! તું ન જાણે તો બીજું કોણ જાણે ? શું તેં કોઈ દિવસ પૂછ્યું નથી ?”

બેપરવાઈથી મહામાયાએ ઉત્તર આપ્યો : “ના.”

નિસ્તારિણીએ ગાલ પર હાથ મૂકી કહ્યું : “તને પણ ધન્ય છે ! તે બહેન પણ કશું બોલતાં નથી ?”

“ના...એ શા માટે બોલે ?”

માતંગિની હાથપગ ઘોઈને ઘરમાં આવતી હતી. એ વખતે મોટી ભાભીના મોઢે પોતાનું નામ સાંભળતાં એણે કહ્યું : “શું થયું છે ભાભી ? બહેને શું કયું છે ?”

મહામાયા બોલી : “ભાભી કહે છે...”

વચ્ચે જ નિસ્તારિણી બોલી જાડી : “કહું છું, ગણેશભાઈ પેટ ભરીને કેમ જમતા નથી ? તમે કોઈ કશું પૂછો છો કે નહિ ?”

માતંગિનીએ જરા રોષથી કહ્યું : “ભૂખ નથી એટલે નથી ખાતો. એમાં વળી પૂછવાનું શું હોય ?”

જરા ચિડાઈને નિસ્તારિણી બોલી : “પૂછવાનું હોય મારું કપાળ ! નાની વહુ તો નથી જાણતી, પણ તમે ય શું નથી સમજતાં બહેન, કે એની આદત છે કે આગ્રહ કર્યા વગર પેટ ભરીને એ ખાય પણ નહિ.”

“તમને જો આટલું દુઃખ થતું હોય તો આવીને આગ્રહ કરી જમાડો. મારાથી એ નહિ બને.” કહીને માતંગિની વસ્ત્રો બદલવા ઓરડામાં ગઈ. નિસ્તારિણી પણ ધડીભર મૌન રહીને ધીરે ધીરે ચાલી ગઈ.

તે દિવસે મહામાયાએ સ્વામીને કહ્યું : “જુઓ, રસોડાની ખુલ્લી દિવાલ ચણાની લેવી પડશે.”

ગણેશે પૂછ્યું : “ કેમ ? ”

“ પરસાળમાં બેસીને જમો છો તેથી પાંચ માણસની નજર પડે છે. ”

ગણેશે કટાક્ષભર્યું હાસ્ય હસીને કહ્યું : “ નજર નાખનાર તો તું અને બહેન બે જ છો. ”

“ ઘરમાં શું બીજું કાંઈ નથી ? ”

“ ભાભી છે; તે એમની પણ નજર પડે છે કે શું ? ”

“ પડે છે તેથી તો કહું છું. ”

નયનો વક્ર કરીને ગણેશ બોલ્યો : “ ઘણી ખરાબ નજર છે. તારા પેટમાં તો પીડ નથી થતી ને ? ”

મોહું ચડાવીને મહામાયા બોલી : “ મારા પર શામાટે નજર નાખે ? જોને માટે વધારે દુઃખ છે, તેના ઉપર જ નજર પડે છે. ”

“ સારું, તારા ઉપર ત્યારે જરા પણ મમતા નથી ! હં, તે શું મારા પર નજર નાખે છે ? ”

“ તમારા જમવા પર એની નજર પડે છે. ”

“ કેવી રીતે ? ”

“ તમે કેટલો ભાત ખાઓ છો, ઝાઝો ખાઓ છો કે વધારે, આ બધું એ ધારી ધારીને નિહાળે છે. ”

“ કાણે કહ્યું ? ”

“ એમણે પોતે જ આજે કહ્યું હતું. ”

“ શું ? ”

“ કહેતાં હતાં કે તમે આટલો ઝાઝો ભાત કેમ ખાઓ છો, કંઈ અસુખ તો નથી થયું ને ? ”

ગણેશે માથું નમાવી ગંભીર અવાજે કહ્યું : “ તેં શું કહ્યું ? ”

મહામાયાએ કહ્યું : “ મેં તો કહ્યું, અસુખ થાય દુઃખનને ! ”

“ સરસ જવાબ આપ્યો. ”

“ તેથી જ કહું છું કે પરસાળની દિવાલ ચણાવી દો. ”

મોહું જીયું કરીને ગણેશ જરા તીખા અવાજે બોલ્યો : “માત્ર ખરસાળની દિવાલથી પતી જશે ? બીજું કંઈ જ નહિ કરવું પડે ?”

“બીજું શું ?”

મોહું ફેરવીને ગણેશે ૩૬ અવાજે કહ્યું : “ઝોસરીની વચ્ચે જ દિવાલ ઊભી કરી લેવી જોઈએ.”

નયનો વક્ર કરતી મહામાયા બોલી : “એ પણ થઈ શકે; જ્યારે જીવન થયા છીએ...”

ગણેશે પત્ની તરફ એવી આગ ઝરતી નજર કરી કે મહામાયા આગળ વધુ કંઈ પણ બોલી શકી નહિ.

ત્યાર પછી એક દિવસ ગણેશ જન્મવા બેઠો ત્યારે થાળીમાં મચ્છીનો ઝોળ જોઈને બોલી ઊઠ્યો : “માતૃ, આટલી બધી માછલીઓ ક્યાંથી આવી ? શું વેચાતી લીધી હતી ?”

માતંગિનીએ કહ્યું : “ના, મોટા ભાઈ એક મોટી માછલી લાવ્યા હતા. તેની મોટી ભાભી ઝોળ બનાવીને આપી ગયાં છે. તને બહુ ભાવે છે એટલે ખાસ આપી ગયાં છે.”

ગણેશે બીજું શાક ખાઈને જન્મવાનું કામ પતાવ્યું. માછલીના ઝોળને તો એણે હાથ પણ ન અડકાડ્યો. માતંગિનીએ પૂછ્યું : “કેમ, ઝોળ ન ખાધો ?”

કઠોર અવાજે ગણેશ બોલ્યો : “તમારે માટે આપી ગયાં છે, તમે ખાઓ, આવી મમતાની મને દરકાર નથી.”

મહામાયા બોલી : “હું તો જાણતી જ હતી બહેન, કે એ માછલીનો ઝોળ નહિ ખાય. આટલી મમતા શા કારણે રાખે છે એ જાણો છો ? દુણ્ધાર ગયેલા ઝોળને લીધે પૂરો ભાત પણ ન ખાધો.”

મુરલી પણ આ વખતે પોતાના રસોડામાં જન્મવા બેઠો હતો. તેણે પૂછ્યું : “તું ઝોળ આપી આવી હતી, નિતુ ?”

નિસ્તારિણીએ પોતાનો સંકેત છુપાવવા ખાતર કહ્યું : “તે શું

કહું કહો, મોટી માછલી ઉપાડી લાવ્યા; ખાય કાણુ ? તો પછી શું નાખી દેવાય ? તેથી ત્યાં જ આપી આવી. અને એક ઓસરીએ રહેતાં હોઈએ તો આમ લેવડદેવડ રાખવી જોઈએ. ”

મંદ હાસ્યપૂર્વક મુરલી બોલ્યો : “લેવડદેવડ રાખવી જોઈએ તે સાચું, પણ હવે કોઈ દિવસ કશું મોકલતી નહિ. ”

મોટી બાબીએ મોકલેલો ઝોળ ગણેશે ન ખાશે, પણ વિશુ તો કાકા તરફથી મળતી ખાવાની દરેક વસ્તુ ખૂબ આનંદથી ખાતો, બદકે વખતોવખત કાકાને અને કાકીને ખાવાની વસ્તુ માટે ખૂબ પંજવતો. નિસ્તારિણી આ જોઈને પણ પુત્રને વારતી કરતી નહિ. પરંતુ મહામાયાને આ અસહ્ય થઈ પડ્યું હતું. કોઈ કોઈ વાર એકાદ તમાચો ચડાવી દેતાં પણ એ અચકાતી નહિ. નિસ્તારિણી આ જોવા છતાં કશું નહોતી બોલતી.

નિશાળેથી ઘેર આવીને ગણેશ નાસ્તો કરવા બેઠો હતો. એ વખતે વિશુ આવીને હાજર થયો અને કાલી કાલી બોલીથી કહેવા લાગ્યો : “પેંડો...કાકા, હું પેંડો ખાઈશ. ”

ગણેશ પેંડો લઈને વિશુના હાથમાં આપવા ગયો. મહામાયા બાળુમાં બેઠી બેઠી પાન બનાવી રહી હતી. તેણે વિશુ સામે જોઈને તીખા અવાજે કહ્યું : “બાપ રે બાપ, આવો ખાઉંધરો છોકરો તો કોઈ દિ’ નથી જોયો. આખો દિ’ ખાઉં ખાઉં જ કર્યા કરે છે ! કોઈની સુખેથી ખાવા પણ દેતો નથી. આમ તો મા બહુ ડાહીડમરી છે, પણ છોકરાને ધડીકેય સાચવી શકતી નથી. ”

વિશુ કાકીની વાતનો અર્થ બરાબર સમજી શક્યો નહિ, એટલે એ તો પહેલાંની માફક નાચતો ફૂદતો હાથ લાંબો કરીને બોલવા લાગ્યો : “પેંડો, કાકા...પેંડો ! ”

ગણેશે રક્ષ નજરે એક વાર પત્ની સામે જોઈને વિશુ સામે જોયું. ત્યાર

પછી હાથમાંનો પેડો નીચે મૂકી વિશુના ગાલ પર તમાચો ચડાવી દીધો. અને ત્રાડ પાડીને કહ્યું : “ નાલાયક, શું ધરમાં ખાવાનું નથી મળતું ? જા, ધરમાં ચાલ્યો જા. ”

કાકા તરફથી આ રીતે પેંડાને બદલે તમાચો મળશે એવી કલ્પના આ બાકળને સ્વપ્ને પણ નહોતી. તે બંને હાથે આંખો ચોળતો ચોળતો ચાલ્યો ગયો. ગણેશ એક ખાલો પાણી પીને ઊભો થઈ ગયો.

નિસ્તારિણીએ એને બોલાવીને કહ્યું : “ તમે વિશુને માર્યો ગણેશભાઈ ? ”

ગણેશે ઉચ્ચ અવાજે કહ્યું : “ હા, માર્યો છે, સારું કર્યું છે. મારી પાસે આવ્યો શા માટે ? શું તમે એને સાચવી શકતાં નથી ? ”

નિસ્તારિણીએ સ્થિર અવાજે કહ્યું : “ તમારી પાસે આવે એમાં મારે સાચવવાનું શું હોય ? તમે શું પરાયા છો, ગણેશભાઈ ? ”

બૂમ પાડતો ગણેશ બોલ્યો : “ હા, પરાયો છું; એકસોએક વાર પરાયો છું. આ હું સ્પષ્ટ કહી દઈ છું કે હું બધાથી પર છું, મારી સાથે કોઈને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી. ”

મોટેથી બડબડતો બડબડતો ગણેશ ધરની બહાર નીકળી ગયો.

[૧૮]

પૂજની એક માસની રજા અને એ માસનો પગાર લઈને ગણેશ જે દિવસે ઘેર આવ્યો, તે જ દિવસે મહામાયાએ સ્વામીને પૂછ્યું: “પૂજમાં મને શું આપશો?” ગણેશે કહ્યું: “જે આપી શકાશે તે.”

અધરકિનારે મૃદુ હાસ્યતરંગ અને નયનકિનારે વિદ્યુત્ તરંગ નચાવીને સુહાગભર્યા સ્વરે મહામાયા બોલી: “ઓહ! એમ તો નહિ ચાલે, હું જે માથું તે આપવું પડશે.”

જરા હસીને ગણેશ બોલ્યો: “તું કદાચ રાજાનો ધનભંડાર માગે તો?”

હળવો કટાક્ષ કરીને મહામાયા બોલી: “વાહ! મને શું એવી સાવ નાદાન સમજે છો કે, હું રાજાનો ધનભંડાર માગીશ? રાજત્વની મારે કશી જરૂર નથી, મારું રાજત્વ કહો કે જે કહો તે તમે જ છો.”

મહામાયાનો અવાજ જાણે પ્રેમભક્તિથી ગળગળો થઈ ગયો. ગણેશ મુગ્ધ નજરે પત્નીના પ્રેમપ્રકુલ્લ વદન સામે જોઈને બોલ્યો: “ત્યારે તું શું ઇચ્છે છે, માયા?”

“હું જે ઇચ્છું છું તે આપશો?”

“જો અસાધ્ય નહિ હોય તો આપીશ.”

“જરૂર?”

“હા.”

મહામાયાએ તરત પેટી ખોલીને એક હાર સ્વામીના હાથમાં મૂક્યો. ગણેશે પ્રશ્ન કર્યો: “આ હાર કોનો છે?”

મહામાયા બોલી: “ નેત્રની મા એ વેચે છે. ગિનીનું સોનું છે. સસ્તા બાવે આપશે એટલે ઘડામણનો ખરચ નહિ લાગે. લગભગ સવાસો રૂપિયા થશે; પાંચેક તોલાનો છે. ”

ગણેશ નીરખી નીરખીને એ હાર જોવા લાગ્યો. મહામાયા બોલી: “ જૂનો હોવા છતાં પણ નવા જેવો જ છે; ઘાટ પણ સરસ છે. ”

ગણેશ કહ્યું: “ હા, છે તો સરસ ! પણ...”

“ હું તમારું પણપણ સાંભળવાની નથી, તમારે પૈસા આપવા જ પડશે. આપશો કે નહિ તે કહો. ”

મહામાયાએ સ્વામીના ખભા પર હાથ મૂક્યો. ગણેશ બોલ્યો: “ પણ પૈસા ક્યાં છે ? ”

“ કેમ, તમે એ મહિનાનો પગાર તો લાવ્યા છો. ”

“ એથી શું ? રૂપૈડી તો પચાસને ! એ સિવાય એ માસનો ઘરખરચ પણ ઊભો છે. ”

મહામાયાનો ચહેરો ઝંખવાણો પડી ગયો; તેણે એક નિસાસો નાખ્યો. ગણેશે હાથમાંનો હાર મહામાયાના હાથમાં મૂકી દીધો. મહામાયાએ હાર સામે નજર રાખીને ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું: “ મને આવી ખબર હોત તો હું એની સાથે વાત નક્કી કરત. હવે મારે શું કહીને હાર પાછો આપવો ? ”

ગણેશ પણ પત્નીના આ દુઃખમાં હળવો નિઃશ્વાસ નાખ્યા વગર રહી શક્યો નહિ.

મહામાયાએ ઘડીક નીરવ રહીને ધીરેથી કહ્યું: “ શું કોઈ પણ ઉપાયે પૈસા મેળવી શકાય એમ નથી ? ”

“ ઉપાય હોત તો જરૂર આપત. ”

“ એ તો સમજી. તો પછી હાર પાછો જ આપી દઉં ને ? ”

“ એ સિવાય બીજો રસ્તો નથી. ”

જરા વિચારીને મહામાયા બોલી: “ હું, મોટા ભાઈ પાસે તમારાં કેટલા રૂપિયા લેણા છે ? ”

ગણેશ ચમક્યો. મહામાયાએ ધીમેથી કહ્યું: “તે એમની પાસેથી થોડાક રૂપિયા ન માગી શકાય?”

ગણેશ પત્ની સામે તીરછી નજરે જોઈને કહ્યું: “માગી તો શકાય, પણ શું કહીને તગાદો કરવો?”

“એ તો ખરું, ગમે તેમ તો ય મોટા ભાઈ છે ને! પણ એ તો છ માસની અંદર પૈસા આપી દેવાના હતા ને? છ માસ તો થઈ ગયા છે.”

ગણેશ ધરતી સામે જોઈને કહ્યું: “આઠ મહિના થયા છે. મને લાગે છે કે પૈસા ભેગા નહિ કરી શકાયા હોય.”

મહામાયા કંઈ જ બોલી નહિ. એણે હારને ધડીક આમતેમ હાથમાં નચાવી પેટીમાં મૂકી દીધો. ગણેશ વિચારમાં પડ્યો. મહામાયાએ સ્વામીનો હાથ પકડીને હસતા નયને પ્રશ્ન કર્યો: “શું વિચારો છો?”

“વિચારું છું, કે ભાઈને તાકીદ કરું કે નહિ!”

“જો તાકીદ કરવામાં અન્યાય જણાતો હોય, તો તગાદો કરવાની શી જરૂર છે?”

“એમાં અન્યાય શેનો? લેણા છે ને માગવા છે!”

મહામાયા કશું ન બોલતાં પાન ખનાવવા લાગી.

ખીજે દિવસે જમીને મુરલી જ્યારે દુકાને જતો હતો, ત્યારે ગણેશ રસ્તામાં મળીને કહ્યું: “ભાઈ, પેલા હિસાબના રૂપિયા...જે છ માસના વાયદા પર...”

મુરલીએ વ્યસ્ત ભાવે કહ્યું: “હા, હા. છ માસમાં આપવાનો જ કરાવ હતો; પણ ભાઈ! હજી સુધી હું ભેગા કરી શક્યો નથી. તેથી જ...”

“બધા ન આપી શકે તો હાલ તુરત સોએક રૂપિયા...”

“હા.” કહીને મુરલી ગણેશના મોઢા સામે જોઈ રહ્યો. ત્યાર પછી ધીરે ધીરે બોલ્યો: “પૂજનના દિવસોમાં વેપારીઓનું પતાવડું પડશે. પૂજા પછી જોયું જશે.”

ગણેશે માથું નીચું નમાવી જરા કઠોર થતા અવાજે કહ્યું: “જોયું

જશે એમ નહિ, પૂજના દિવસો પહેલાં જ મારે રૂપિયાની જરૂર છે. જો ન આપી શકો તો એ પણ જણાવી દેજો.”

એટલું કહીને ગણેશ ઉતાવળે પગલે ઘર તરફ ચાલ્યો ગયો. મુરલી ચિંતાભર્યા ચિત્તે ધીરે પગલે દુકાન તરફ ગયો.

તે દિવસે મુરલી દુકાનેથી મોડી રાતે ઘેર પાછો ફર્યો. નિસ્તારિણીએ પૂછ્યું : “કેમ આજ મોડું થયું?”

“ઉધરાણી ગયો હતો.”

નિસ્તારિણીએ થાળી પીરસી. મુરલી ભાત ખાધને સૂઈ રહેવા ગયો. નિસ્તારિણી જમી પરવારીને ઝોરડામાં ગઈ. તેણે જોયું તો સ્વામી હજી સુધી સૂતા નહોતા, બિછાના પર વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં હાથમાં હુકો લઈને બેઠા હતા. નિસ્તારિણીએ પ્રશ્ન કર્યો : “હજી નથી સૂતા?”

“વિચાર કરું છું.”

“શેનો?”

“ગણેશને સો રૂપિયા ક્યાંથી આપવા એ વિચારું છું.”

“ગણેશને વળી અત્યારે પૈસાની શી જરૂર?”

“એને ખાસ જરૂર હોય એમ લાગે છે. ત્રણસો રૂપિયા માગે છે, હાલ તુરત સો રૂપિયા દેવા પડશે. ઉધરાણીમાંથી દોઢસોક રૂપિયા અત્યારે મળી શકશે. દોઢસો રૂપિયામાં વેપારીઓનું પતે એમ નથી. ચૂલામાં જાય વેપારીઓ, એકસો રૂપિયા ગણેશને તો આપી દઉં.”

“વેપારીઓ ચૂલામાં જશે તો દુકાન કેવી રીતે ચાલશે?” નિસ્તારિણીએ પ્રશ્ન કર્યો.

મુરલીએ ઉગ્ર થતા અવાજે કહ્યું : “દુકાન પણ ચૂલામાં જશે.”

નિસ્તારિણીએ આશ્ચર્ય પામતાં પૂછ્યું : “તમે પાગલ તો નથી થયા ને?”

મુરલીએ પત્ની સામે જોઈ અભિમાનથી દબાયેલા અવાજે કહ્યું : “હું તો હંમેશાનો પાગલ રહ્યો છું નિતુ, પણ ગણેશે આજ તાકીદ કરી!”

મુરલીનો અવાજ કંઈક રૂંધાઈ ગયો. હવે નિસ્તારિણી દુકાન અને

વેપારીને ચૂલામાં નાખવાનું કારણ સમજી શકી. સમજ્યા પછી તે કશું ઉત્તર આપી શકી નહિ. સ્વામીના હાથમાંથી હુકો લઈ એણે એક તરફ મૂકી દીધો. મુરલી થાકેલા હૃદયે સૂઈ ગયો. નિસ્તારિણી બાબુમાં ઊભી રહીને પંખા વડે પવન નાખવા લાગી.

બીજે દિવસે મુરલીએ વેપારીઓને ટાળીને સો રૂપિયા ગણેશને આપી દીધા. માતાંગિનીએ આ જાણતાં ગણેશને કહ્યું : “અરે ગણેશ, તે શું રૂપિયા માટે મોટા ભાઈ પાસે તગાદો કર્યો હતો ?”

ગણેશે ગંભીરતા ધારણ કરી ઉત્તર આપ્યો : “હા, કર્યો હતો.”

માતાંગિનીએ ધડીભર વિસ્મયપૂર્ણ નજરે નાના ભાઈ સામે જોઈને કહ્યું : “તગાદો કરતાં તને જરાય શરમ ન આવી ?”

કઠોર અવાજે ગણેશ બોલ્યો : “ના.”

કોઠા અને ક્ષોભથી માતાંગિનીનો અવાજ જણે દબાઈ ગયો. તે ફક્ત તીરછી નજરે ગણેશના મોઢા સામે જોઈ રહી. ગણેશે કહ્યું : “મને તો શરમ નથી, પણ જે લોકો પારકા રૂપિયા રાખીને એકા છે તેને તો શરમ છે ને ?”

માતાંગિનીએ તીવ્ર કંઠે કહ્યું : “તારી પાસે જે કંઈ છે, તે જો અજ તારું હોત તો કોઈ કાળે તગાદો કરી શકત નહિ. શું તેં પૈસા ને જ મોટો માન્યો ?”

ચોરડામાંથી બહાર નીકળીને મહામાયાએ ચીપીચીપીને કહ્યું : “તે શું કરવું, કહો જોઈએ બહેન ? જે લોકો ગરીબ છે એને મન પૈસા મોટો છે, જે લોકો મોટા છે, એને મન પૈસાની કશી કિંમત નથી. પારકી થાપણ દબાવી રાખતાં મોટા માણસને શરમ ન હોય !”

માતાંગિનીએ રોષથી દબાયેલા અવાજે કહ્યું : “જો નાની વહુ, તારી સાથે હું વાત નથી કરતી, તું વચમાં પડીને ઝઘડો કરવા ન આવ.”

નાકનું ટેરવું ચડાવીને મહામાયા બોલી : “કેમ નહિ ? હું કોઈની વાત ઉધાર નથી રાખતી ! જેમની સાથે તમે વાત કરો છો, એમના તરફથી હું

બોલું છું, સમજ્યાં ? અમે કંઈ તમારા જેવાં હજી મોટાં માણસ નથી થયાં .”

મોહું ફરવીને મહામાયા ઓરડામાં ચાલી ગઈ. માતાંગિની પાણિયાસ પરથી ગાગર લઈને સ્નાન કરવા વિદાય થઈ. ગણેશ શૂન્યવત્ થઈને ઓસરીની કોર પર બેસી રહ્યો.

એ સમયે વિશુએ આવીને સાદ કયો : “કાકા !”

ગણેશ મોહું ઊંચું કરીને એની સામે જોયું. વિશુએ નજીક આવી એના એક હાથ પકડીને કહ્યું : “મને એક નવો કોટ આપશો, કાકા ?”

ગણેશ ગંભીરભાવે બોલ્યો : “કેમ ?”

વિશુએ ઝંખવાણ ચહેરે ધીરેથી કહ્યું : “ચાટુજ્યેના કનુએ નવો કોટ લીધો છે, મને એના જેવો નવો લાવી આપશો ?”

તીખા અવાજે ગણેશ બોલ્યો : “સારું, સારું, કોટ લાવી આપીશ; અત્યારે જા.”

બાળક ભયથી પાછો હઠી ગયો. ગણેશ ઊઠીને બહાર ગયો.

સાંજે ગણેશ જ્યારે કાગળના બંડલમાં નવો કોટ હાથમાં લઈને ઘેર આવ્યો, ત્યારે નિસ્તારિણીએ પોતાની ઓસરીની કોર પર ઊભા રહીને કહ્યું : “ગણેશભાઈ, વિશુ માટે એક કોટ લાવી આપશો ? હું તમને તમારા ભાઈથી છાના પૈસા આપી દઈશ.”

ગણેશે ગંભીરતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો : મારા સિવાય શું તમારે બીજું કોઈ માણસ નથી ?”

“તમારા ભાઈને કહી શકાતું નથી. હમણાં ખૂબ ચિંતામાં રહે છે. નાણાંની વ્યવસ્થામાં એમનું માથું ઠેકાણે નથી. એથી એમને કહેતાં મને ભય લાગે છે.”

ગણેશે કહ્યું : “એમને કહેતાં ડરતાં હો, તો બીજા પણ ઘણા માણસો છે. કૂતરાની પૂંછડીએ પૈસા બાંધી દેશો તો પણ ઘેર પહોંચી જશે.”

દિયર-ભોજાઈ વચ્ચે થતી આ વાતચીત દરમિયાન વિશુ કાકાના હાથમાંનું બંડલ જોઈને “આ શું લાવ્યા કાકા, આ શું લાવ્યા ?” કહેતો

દોડી આવ્યો અને ગણેશના હાથમાંથી બાંડલ ખેંચી લઈ, છોડીને અંદરથી કોટ કાઢી ફૂદવા લાગ્યો. કોટ જોઈને તે ખુશ થતો બોલવા લાગ્યો: “મારો કોટ, મારો કોટ !”

નિસ્તારિણીએ પ્રશ્ન કર્યો: “આ કોટ કોનો છે?”

“એક સંબંધી માટે લાવ્યો છું.” કહીને ગણેશે વિશુ સામે જોયું.

“એની કિંમત?”

“બે રૂપિયા દસ આના.”

“કોટ સરસ છે. એ જો વિશુને ખરાબર થાય તો એને જ આપો. હું હાલ બે રૂપિયા આપું છું, દસ આના થોડા દિવસ પછી આપીશ.”

ગણેશે બાબી સામે તીરછી નજરે જોઈને કહ્યું: “ના.”

ત્યાર પછી વિશુના હાથમાંથી કોટ ખેંચી લઈ ગણેશ પોતાના ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો. વિશુ “મારો કોટ, કાકા, મારો કોટ” કહેતો રડતો રડતો કાકાની પાછળ ગયો. ગણેશે પાછળ ફરી વિશુને ધમકાવ્યો. વિશુ અચકાઈને ઊભો રહ્યો-રડવા લાગ્યો.

નિસ્તારિણીએ પુત્રને લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ વિશુ ગયો જ નહિ; તે તો “કોટ કોટ” કરતો રડતાં રડતાં હાથપગ પછાડવા લાગ્યો. નિસ્તારિણીએ એને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ધમકાવ્યો પણ ખરો, પણ વિશુનું રુદ્ધ શાંત ન પડ્યું; માના ખોળામાં પડ્યો પડ્યો એવા જોરથી હાથપગ પછાડવા લાગ્યો કે એને ખોળામાં રાખી શકાય એમ ન રહ્યું. ઓરડામાંથી મહામાયાએ તીવ્ર વિરક્તિ સહિત સ્વામીને કહ્યું: “કોટ આપી દો ને! એને માટે તો લાવ્યા છો.”

ગણેશે ઉશ્કેરાયલા અવાજે કહ્યું: “કોણ કહે છે એના માટે લાવ્યો છું?”

મહામાયાએ મોં મચકોડી કટાક્ષબર્મા અવાજે કહ્યું: “એમ નથી તો શું મારા માટે કોટ લાવ્યા છો? લાવો, હું આપી આપું છું. છોકરો પણ તોખા પોકરાવે એવો છે. એણે તો આપું ઘર ગળવી મૂક્યું.”

ગણેશના હાથમાંથી કોટ લઈને મહામાયા વિશુને આપવા બહાર

નીકળી. પણ તે વિશુ પાસે પહોંચે તે પહેલાં જ ગણેશે પાછળથી આવી પત્નીના હાથમાંથી કોટ ખેંચી લીધો અને ત્યાં ને ત્યાં ઊભા રહી અને હાથથી પકડીને ચીરેચીરા કરી ફાડી નાખ્યો. કોટના ચીરા થતા જોઈને વિશુ વધારે જોરથી રડવા લાગ્યો. નિસ્તારિણી હવે વધુ સહન કરી શકી નહિ. તેણે છોકરાની પીઠ પર એક ધપ્પો લગાવી છોકરાને ફળિયામાં પછાડ્યો. વિશુ ફળિયાની ધૂળમાં આજોટતો ચીસો પાડતો રડવા લાગ્યો. બીજી તરફ ગણેશ દાંત પીસીને ચોરડામાં ચાલ્યો ગયો.

મુરલી ધરમાં આવીને નિસ્તારિણી સામે ઊભો રહ્યો. ધીર ગંભીર અવાજે એણે કહ્યું : “ વિશુને માર્યો, નિતુ ? ”

નિસ્તારિણી એ સમયે ક્ષોભ અને દુઃખથી ધ્રૂજી રહી હતી. તેણે પાગલની માફક સ્વામીના પગમાં માથું મૂકીને કહ્યું : “ હા, માર્યો છે, મને મારવી છે ? મારો, જો ન મારો તો...”

“ હું પુરુષ છું નિતુ...” કહીને મુરલીએ વિશુને તેડી લીધો અને એના શરીર પરથી ધૂળ સાફ કરતો બહાર ચાલ્યો ગયો.

મિધ્યાકાળ થવાને થોડી વાર હતી. હલદર મહાશયને ઘેર સ્ત્રીઓની ચોવટ જમી હતી. એ ચોવટમાં નેત્યની મા હતી, ક્ષાન્તની ફાઈ હતી, રાયની ગૃહિણી હતી. ખીજી પણ પડોશની એ-ચાર નાની મોટી સ્ત્રીઓની હાજરીથી આ ચોવટ ખૂબ ખીલી હતી. મિજલસમાં મુરલી હાજરાના ધરની વાત ચર્ચાતી હતી અને મોટી વહુ તથા નાની વહુમાંથી કોનો વાંક હશે એ વાતનો નિર્ણય થતો હતો. પરંતુ સહસ્ત્ર રજનીની કથા માફક એકાએક વિચારધારામાં પલટો આવ્યો; વાતના પ્રવાહમાં હલદર મહાશયના ધરની જ વાત નીકળી પડી. વાતનું વળું બદલાયું. હલદર મહાશયનાં ગૃહિણીએ મુરલીના ધરની વાતમાં જ બળાપો કરતાં કહ્યું : “ભાઈએ ભાઈના ઝઘડાની વાત ન કરશો, મા ! એટલે દૂર શામાટે જવું પડે ! અમારા જ ધરમાં જુઓને !”

નેત્યની માએ કહ્યું : “એ વાત ખોટી નથી મા, તમારો દિયર પણ જરાક પાંખો આવી કે તરત મોટા ભાઈને છોડીને જુદો થઈ ગયો.”

ગૃહિણીએ વ્યસ્ત ભાવે કહ્યું : “માત્ર છોડી દીધા નથી, પ્રપંચ કરીને બધું લઈ લીધું. અમને શું આપ્યું હતું ? કશું નહિ, બાઈ, કશું નહિ. જુદા થયા પછી તો અમારા માથે છપ્પનના પાટા પડ્યા છે. એક ટંકનો ભાત પણ નહોતો મળતો. હું એમને કહેતી તો કહેતા, ‘જવા દે, નાના ભાઈના ધરમાં છે ને ! આપણો ભગવાન છે, એ જ વિચાર કરશે. હું ધર્મના રસ્તે હોઘશ તો બધાં સારાં વાનાં થશે ! તે મા, તમારા જેવાં પાંચ માણસોના આશીર્વાદથી અમારે શું નથી ? આ બધું એમણે પોતે જ

મેળવ્યું છે; નહિ તો જુદા થયા ત્યારે અમને શું મળ્યું હતું ? સાસુના વખતનો એક ભાંગલો પાણો ! ”

ક્ષાંતની ફેઈનો એક હોઠ કપાયેલો હતો. તે બોલી : “ ખરું છે બાઈ, કોઈના ધરની વાત કોઈ થોડું જાણે છે ! અમે તો સાંભળ્યું હતું કે, તમે જ નાના ભાઈને હાથેપગે તગડી મૂક્યો હતો. ”

ગૃહિણીએ આશ્ચર્યનો અભિનય કરી ગાલ પર હાથ મૂકી કહ્યું : “ અમે તગડી મૂકેલ ? બધું અમારું કરમ ! અરે, અમને જ મારીને તગડી મૂક્યાં હતાં; પણ પડોશના પાંચ માણસોએ વચ્ચે પડી ધરબાર-જાણસ ભાવ બધાનો સરખો ભાગ પાડી દીધો. ”

“ એમ જ હશે. ” કહીને ક્ષાંતની ફેઈએ હળવું હાસ્ય વેર્યું.

નેત્યની માએ કહ્યું : “ હશે શું, એમ જ બન્યું હતું. ભાગ પાડતા હતા ત્યારે હું ડહોલી પાસે જ ઊભી હતી. બારઆની ભાગ નાના ભાઈને મળ્યો છે, સમજ્યા ? ”

ગૃહિણી બોલી : “ અને મા, એ વખતે તો અમારે માથે ઝાડ ઊગ્યાંતાં. છાંકરીનાં લગન કર્યાં ત્યારે ગાથા પર દેવાનો તો પાર નહિ ! હું માંદી, ઊઠવા બેસવાની પણ મારામાં તાકાત નહિ, અને જુદું થવું પડ્યું. સારાં સારાં લૂગડાં ને મોટાં વાસણુ તો ક્યારનાં ય ઉપડી ગયાં હતાં. મારી દેરાણી નીચું જોઈને ધીરે ધીરે બોલે છે, પણ એ કંઈ ઓછી નથી. મારું તો બધું દગાથી લઈ લીધું. તે ભલે લીધું, દગો કરીને પણ ભલે સુખી થતાં ! મને કંઈ એના જેવા શાપ દેતાં નથી આવડતા, મા ! હું તો ભગવાનને એટલું જ કહું છું કે મને જેણે દગો દીધો હોય, એનો વિચાર તું કરજે; એના સાથે જન્મારા એજે જાય એવો ન્યાય કરજે. ”

નેત્યની માએ કહ્યું : “ તમે શામાટે શાપ આપો ! ગમે તેમ તોય એ કંઈ પરાયાં નથી. દિયર ને દેરાણી થોડાં છૂટી જવાનાં હતાં ? ”

એક ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખીને ગૃહિણી બોલી : “ અરે મા, હું તો ‘ મારા, મારા ’ કરીને મરી જાઉં છું, પણ એ લોકો શું અમને

ખેતાનાં ગણે છે ? પડખેથી તરી જાય છે. મારે એકનો એક ખોટનો દીકરો છે, પણ કોઈ દિ એના કાકાએ એના હાથમાં મૂકી મમરા પણ નથી મૂક્યા. છતાંય એ તો ભાઈ ભાઈ કરીને મરી પડે છે. કહે છે: “ ગમે તેમ તો ય નાનો ભાઈ છે, માટીનાં માણસો મા, માટીનાં માણસો.”

રાયની ગૃહિણીએ માથું હલાવતાં કહ્યું: “ હરીશ જેવો ભલો કોઈ નહિ હોય. મને જ્યારે મળે ત્યારે કહે: ‘ મા, તમારા હાથની દાળ અને ઝોળ ન મળે ત્યાં સુધી મારું પેટ જ ભરાતું નથી ! ’ અને ગિરીશને તો ખોલાવવાનું પણ મન નથી થતું. કો'ક વખત કહીએ ત્યારે શ્વાબમાં જવાબ આપે કે, મને વખત નથી, ઓફિસે જવું છે ! ”

ગૃહિણીએ વ્યગ્રતાપૂર્વક કહ્યું: “ અભિમાન ! એની તો વાત જ ન કરશો, મા ! અભિમાનનો તો એ ઇન્નરદાર છે. ઇ ને એની વહુ બે ય અહં-કારમાંથી કે' દિ ઊંચાં આવે છે ! ”

નેત્યની માએ નવો પ્રશ્ન કર્યો: “ મેં સાંભળ્યું છે કે ગિરીશની વહુ માંદી છે. શું આ વાત સાચી છે ? ”

ગૃહિણીએ મોં બગાડીને કહ્યું: “ કોને ખબર મા, હું તો ઈ પંચાતમાં પડતી જ નથી. જરૂર શી ? પારકી પંચાતમાં લાડી મળે અને ઘરની વાતમાં રોટી મળે; પણ સાંભળ્યું છે કે, રોજ તાવ આવે છે ને કંઈક પેટમાં પણ પીડા થાય છે. બિચારા ગિરીશભાઈને પણ દુઃખનો પાર નથી. હાથે રાંધીને કાચું કારું ખાતું પડે છે, નાની વહુ તો ડાકણ જેવી થઈ ગઈ છે.”

નેત્યની માએ કહ્યું: “ તે માંદી પડી છે તો દવા શા માટે નથી કરાવતા ? ”

ગૃહિણીએ કહ્યું: “ દવા કરાવે ! પૈસા ખરચવા પડે ને ! પૈસા ! પૈસા પૈસા કરીને જ મરવા પડી છે. હાય પૈસો ! એમ જો પૈસાને પૂજ્યા હોત, તો આજ પૈસાના ઢગલા પર બેઠાં હોત.”

રાયની ગૃહિણીએ કહ્યું: “ સાવ સાચું છે, વહુ ! હું તો ધરડી થઈને મરવા પડી છું, તો ય કોઈ દિવસ રાત્રી પાઈ પણ ગાંઠે બાંધી શકી નહિ. કોઈ કોઈ વાર કોઈની ચીજ વસ્તુ ગીરવી રાખું, તો વ્યાજનો હિસાબ

પણ ન કરી શકું; પાંચ આનાને ઠેકાણે સાત આના થઈ જાય. વહુ તો ધણું ચ કહે છે, પણ ઉપાય શું ? રામા કુંભારે બે રૂપિયા વ્યાજ લીધા હતા, તે આજે આપી ગયો. સાડાતેર આના વ્યાજના થયા હતા, બે પૈસા ઓછા આપવા પગમાં પડ્યો. ત્યારે મેં કહ્યું કે જવા દે ભાઈ, એક પૈસો જતો કરું છું. અને વહુ આવીને ધણો ઠપકો દેવા લાગી. કહેતી કે “મા, તમે તો બહુ ઉદાર થઈ જાઓ છો, આમ સંસાર ન ચાલે.”

દ્વાન્તની ફાઈએ હસતાં હસતાં કહ્યું : “જેજે મા, તમારી વહુ પણ તમારા જેવી ઉદાર ન થઈ બેસે.”

રાયની ગૃહિણીએ કહ્યું : “અરે બહેન, એ તો આજના જમાનાની સ્ત્રી છે, પાઈએ પાઈનો હિસાબ ગણે છે.”

દ્વાન્તની ફાઈ કંઈક કહેવા જતી હતી, પણ કંઈ કહી શકી નહિ. ગિરીશની પુત્રી અનુપમા ઝાંઝરના ઝણકાર કરતી હાજર થઈ. સૌ એની સામે વ્યથ્ર નજરે જોઈ રહ્યાં. અનુપમાએ આવીને ભાભુ તથા રાયગૃહિણીને પ્રણામ કર્યાં. નેત્રની માએ પ્રશ્ન કર્યો : “લે, આ તો ગિરીશની અનિ ! ક્યારે આવી બેટા ?”

અનુપમાએ મૃદુ સ્વરે કહ્યું : “થોડી વાર પહેલાં.”

ગૃહિણીએ પ્રશ્ન કર્યો : “સાસરેથી પાછી મોકલી ?”

અનુપમાએ નીચી નજર રાખીને કહ્યું : “મારી બાની તબિયત નરમ છે એટલે મારા બાપુએ કાગળ લખ્યો હતો...તેથી...”

ગૃહિણી વિસ્મયભર્યા અવાજે બોલી ઊઠી : “તે કાગળ મળતાં જ મોકલી દીધી ? તારું સાસરિયું પણ ભારે ! ભાગ્યની વાત છે, મારી સુભાને ગયે આજે એક વરસ થઈ ગયું, કેટલીય વાર તેડાવવા માટે લખ્યું, પણ મોકલવાની તો કોઈ વાત જ કરતા નથી ! ભાગ્ય હોય તેવું કુટુંબ મળે.”

ત્યાર પછી અનુપમાના સાસરિયાની વાત પર અને એના દાગિનાની સમાલોચના પર ઊતરી પડ્યાં. નેત્રની માએ પ્રશ્ન કર્યો : “અનિ, આં ચંદનચુડી તારા બાપના ઘરની છે કે એ લોકોએ આપી ?”

“એ કોઈએ આપી છે.”

નેત્યની મા બોલી: “વાહ, ઘાટ ધણો સારો છે.”

ગૃહિણીએ નાકનું ટેરવું ચડાવી કહ્યું: “આ ઘાટ કંઈ સારો ન ગણાય. આવો બેડોળ ઘાટ શું શોભતો હશે?”

“હા, જરા ઘાટ તો એવો છે. આવા દુબળા-પાતળા હાથે જરાય ન શોભે.” નેત્યની માએ વાત ફેરવી.

ગૃહિણી બોલી: “આથી અડધો ગાળો હોય તો ઠીક લાગે, આવી વજનદાર ચુડીઓ દુબળા હાથમાં સાવ કદરૂપી લાગે છે, મારી સુભીના હાથમાં આ ચુડીઓ સારી શોભે.”

ક્ષાન્તની ફાઈએ કહ્યું: “ધરેણું ધડાવે ત્યારે સામાન્ય રીતે જરાક મોટાં જ ધડાવે. અનિ કંઈ હંમેશ માટે થોડી જ દુબળી રહેવાની હતી!”

ગૃહિણીએ મોઢું બગાડીને કહ્યું: “ચૂડીની વાત ક્યાં છે! બધાં જ ધરેણું કઢંગાં છે, એકેય શોભે એવું નથી. એના કરતાં મારી સુભીની માફક માપસરનાં કરાવ્યાં હોત, તો ખૂબ દીપી ઉઠત. મારી સુભીને તો ધરેણું ભારે દીપે છે; શું કહો છો કાકી?”

નેત્યની મા બોલી: “તારી સુભી જેવી છોકરી કંઈ ઘેર ઘેર હોય છે? સુભી તો બાણે સાક્ષાત્ લક્ષ્મીનો અવતાર છે.”

ક્ષાન્તની ફાઈ બોલી: “તે બહેન, સંસારમાં શું બધે લક્ષ્મીનો અવતાર હોય? દુર્ગા, સરસ્વતી, ડાકિની ને યોગિની પણ હોય છે.”

નેત્યની માએ જરા મોઢું મરચ્યું. ગૃહિણીએ અનુપમાની નથ સામે જોઈને કહ્યું: “મા રે મા, તારા નાકમાં આ તે નથ છે કે મોઢું ચગડું? આ તો સો વરસ પહેલાંના ઘાટની નથ લાગે છે.”

ક્ષાન્તની ફાઈએ કહ્યું: “શું આના કરતાં નાની નથ હોય કે?”

ગૃહિણીએ કહ્યું: “કેમ નહિ, મારી સુભીની નથ જોઈ છે? સરસ મળની છે. મેં પોતે પસંદ કરી સોની પાસે ત્રણ વાર બંગાવીને ધડાવી છે. મને તો મારી પસંદગીની ચીજ ન હોય તે ન ગમે.”

ક્ષાન્તની ફાઈએ કહ્યું: “પણ બધાની પસંદગી સરખી નથી હોતી.”

ગૃહિણીએ કહ્યું: “એ ખરું, પણ આવી બેઠ્ઠી પસંદગી મેં તો સાત બવમાં ય નથી જોઈ.”

રાયની ગૃહિણીએ કહ્યું: “ખરી વાત છે, આજકાલ તો સૌ ફાઈને નવા ધાટ ગમે છે. મારી વહુને તો નથ ગમતી જ નથી, એ તો વટાણાના દાણા જેવડી ચૂની જ પહેરે છે.”

ક્ષાન્તની ફાઈએ કહ્યું: “એ તો પહેરે જ ને! મારો ગુપી કહેતો હતો કે, કલકત્તામાં હવે સરસવના દાણા જેવડી ચૂની પહેરવાનો ચાલ નીકળ્યો છે.”

ત્યાર પછી સૌની વિદાય લઈને અનુપમા ચાલી ગઈ. ગૃહિણી બોલી: “એટલું સારું છે કે બધાને પગે લાગે છે; બાકી, એની માને ખબર પડી હોત તો અહીં આવવા જ ન દેત.”

સંધ્યા વીતી ગઈ હતી. એટલે ડાયરો વિસર્જન કરી સૌ પોતપોતાના ઘર તરફ વિદાય થયાં; માત્ર નેત્યની મા ન ગઈ. તે ઊઠવા જતી હતી, ત્યાં ગૃહિણીએ એને બેસવા કહ્યું. બધાના ગયા પછી ગૃહિણીએ ઘરમાંથી અંશેર જેટલા ચોખ્ખા લાવી નેત્યની માના સાડલાના છેડે બાંધી દીધા. બાંધતાં બાંધતાં એણે કહ્યું: “તે દિવસે તમે ખીર રાંધીને ખાવાનું કહ્યું હતું ને કાકી, તે દિવસે ઘરમાં ચોખ્ખા નહોતા, હવે આજ આવ્યા છે. આટલા સ્વર્ગ જાઓ.”

નેત્યની માએ હસીને પાડ માન્યો અને વખાણનાં બે-ચાર વાક્યો કહી વિદાય લીધી.

હલદર મહાશયે ડેલીમાં દાખલ થઈને મોટે સાદે કહ્યું: “કાં, આજ ઘરમાં દીવોબીવો કરવો નથી કે શું?”

ગૃહિણીએ ઓરડામાંથી છલકો કરતાં કહ્યું: “ના, નથી કરવો. આખો

દિવસ ગામમાં ચોવટ ફરીને હવે હુકમ કરવા આવ્યા ! ”

હલદર મહાશય જરા રક્ષ અવાજે બોલ્યા : “ મને તો તું ચોવટિયો માને છે, પણ તારી માફક વાતો કરવાની મને આદત પડી ગઈ હો. તો મારું શરીર આટલું દુબળું ન રહેત. ”

“ તમારે માથે કામકાજનો બોજો ખૂબ છે, એ હું ક્યાં નથી જાણતી બહુ કામઢા છે તો આવીને દીવો પ્રગટાવોને. ”

હલદર મહાશયે ચિડાઈને કહ્યું : “ શું હું દીવો પ્રગટાવું ? ”

“ કેમ, એથી કંઈ પૃથ્વી રસાતાલમાં નહિ ચાલી જાય ! બીજાએ ઘેર તો પુરુષો ધરતું અડધું કામ ઉપાડી લ્યે છે, અરે રસોઈ પણ કરે સમજ્યા ? ”

“ એટલે મારે પણ રસોઈ ફરીને તને જમાડવી એમ ને ? ”

“ કપાળ મારું ! તમે રાંધીને ખવરાવશો ? મારા મુઆ પછી પ પાછું વાળીને જુઓ એવા નથી. ” ગૃહિણી ઝોરડામાંથી બહાર નીકળ સ્વામી સામે જોઈને સહજ સ્વરે બોલી : “ અત્યારે તો તમે જ દીવો પ્રગટાવે મને જરા વાર છે, હજી કપડાં પણ ધોયાં નથી. ”

હલદર મહાશયે વિરક્ત ભાવે દીવો પ્રગટાવ્યો. ત્યાર પછી ગૃહિણી તરફ ફરીને કહ્યું : “ અત્યાર સુધી લૂગડાં નથી ધોયાં ? શું કરતી હતી જો, સવારે શાકમાં મીઠું નાખવું ભૂલી ગઈ હતી, એથી મને જાણા કંઈ મજા ન આવી. અત્યારે જરા શાક સારું કરજે. ”

ગૃહિણીએ કહ્યું : “ વાત સાચી, અત્યારે હું શાક કરવા બેસું ખરું ને અત્યારે ચૂસો જ કોણ સંધરકવાતું છે ? ”

“ કેમ ? ”

“ મારું શરીર સારું નથી : કમર તો જાણે તૂટી જાય છે. લૂગડાં ધો માળા ફેરવીને પથારીમાં પડું તો જાણે બચી ગઈ. ”

“ અને વાળ-પાણીતું ? ”

“ હાંડલામાં સવારના ભાત પડ્યા છે, થોડું ખાટિયું પણ છે, તમ

અઈ રહેશે. હું તો અત્યારે એક મુઠ્ઠી મમરા આવીને ચલાવી લઈશ. ”

સવારના ટાઢા ભાત અને તે પણ ખાટિયા સાથે ખાવાના ! હલદર મહાશય શુષ્ક વદને બોલ્યા : “ હં...સવારના ભાત...ઠીક ! ”

ગૃહિણીએ ભારે સાદે કહ્યું : “ તે હું શું કરું, કહો ! મારા સિવાય તો કશું અઈ શકે એમ નથી. મારું આખું શરીર ફાટે છે. અને સવારના ભાત શું નાખી દેવા ? ખાટિયાથી તો મારા દાંત ખટાઈ જાય છે, નહિ તો હું જ ખાઈ લેત. ભાત ફેંકી દેતાં મારો તો જીવ નથી ચાલતો. ”

હલદર મહાશય બેઠા બેઠા માથું હલાવવા લાગ્યા. ગૃહિણીએ પ્રશ્ન કર્યો : “ શું કહો છો, તમે વાસી ભાત ન ખાઈ શકો તો આવીને ચૂલો સળગાવું. ”

હલદર મહાશય બોલ્યા : “ ના, હવે ચૂલો સળગાવવાની શી જરૂર છે ? વળી પાણ ભાત નાખી દેવા પડશે. ”

ગૃહિણીએ કહ્યું : “ ભાત નાખી નહિ દેવા પડે; કાલે સવારે હું જ ખાઈ લઈશ. સહન તો નહિ થાય, પણ શું કરું, કહો ! ભાત નાખી દેતાં જીવ ચાલતો નથી; બલે, ખાઈને મરવું પડશે તો મરીશ. ”

હલદર મહાશય બોલ્યા : “ તારે મરવાની જરૂર નથી ગોરાણી, મારા જીવતાં બીજા કોઈને મરવું નહિ પડે. ”

ગૃહિણીએ છણકો કરતાં કહ્યું : “ એટલામાં રીસ ચડી ગઈ ! વાત વાતમાં રીસ તો પહેલી. બાપ રે, તમારા હલદર વંશને તો નવ નવ ગજના નમસ્કાર ! આવું રીસાળવું કુટુંબ તો મારા બાપે ચૌદ પેઢીમાં પણ નથી જોયું. ”

ગૃહિણીના શરીરમાં ક્રોધનો ભડકો પ્રગટતો જોઈને હલદર મહાશય ત્યાં રહી શક્યા નહિ, ખભે ફાળિયું નાખી ઉતાવળે પગલે એ બહાર ચાલ્યા ગયા.

ગિરીશ વિચાર્યું હતું, કે ગમે તેમ કરજ કરીને પણ, દિકરીનાં લગ્ન કરી નાખીશ એટલે નિશ્ચિત થઈ જવાશે. કરજ ચૂકવી શકાય તો સારું, નહિ તો લેણદારો ઘર-જમીન વેચી નાખશે. ત્યાર પછી ક્યાં જઇને ઊભા રહેવું? ઝાડ નીચે તો જગ્યા છે જ. આ બધી ધણી દૂરના ભાવિની કલ્પના હતી. જેને આવતી કાલે ખાવાનું ઠેકાણું નથી, તેણે આવા લાંબા ભાવિની કલ્પના શા માટે કરવી જોઈએ? એ ચિંતા તો ભગવાન પર છોડી દેવી. આમ ધરીને એ નિશ્ચિત બન્યો હતો.

પરંતુ માણસની ધારણા જુદી હોય છે અને કાર્ય વખતે પરિણામ સાવ વિપરીત આવે છે. ગિરીશ ધરપ્યાર ગીરો મૂકીને મોટા ભાઈ પાસેથી પુત્રીના લગ્ન માટે ત્રણસો રૂપિયા લીધા હતા. પુત્રીનાં લગ્ન થઈ ગયાં, પણ પોતે નિશ્ચિત થઈ શક્યો નહિ, એકાએક એની પત્ની માંદી પડી. ભાદરવાના અંતભાગથી ઝીણો ઝીણો તાવ હંમેશા આવ્યા કરતો. એ જવર કોઈ પણ ઉપાયે કાણુમાં ન આવ્યો. એક તો ગરીબનું ઘર, તેમાં વળી સ્ત્રી જાતની બિમારી, એટલે આ બિમારીની વાત કોઈ જાણી પણ ન શક્યું. જ્યારે જાણી શકાયું ત્યારે તાવનું રૂપ પ્રબળ ભાવે પ્રકાશ્યું હતું, સાથોસાથ અપથ્યના કારણે પેટનું દરદ પણ ઊપડ્યું હતું. આ સાંભળીને ગણેશ ભારે ચિંતામાં પડી ગયો. કોઈ સારા દાક્તરને બોલાવી શકવાની ત્રેવડ નહોતી, એટલે એક કમ્પાઉન્ડરમાંથી દાક્તર બનેલાને ગિરીશ ઘેર લઈ આવ્યો. દાક્તરે દવા આપી, પણ દરદ એણું ન થયું. સંસારની ચિંતા, આહારની અનિયમિતતા, સુપથ્યનો અભાવ, આટલી બધી અવ્યવસ્થા વચ્ચે એક લેભાણુ દાક્તરની દવા શું ઉકાળી શકે ?”

છેવટે આસો માસના અરસામાં-તે માસના છેલ્લા દિવસોમાં જ્યારે પૂજના આનંદોત્સવનાં ઢોલક વાગ્યાં, ત્યારે ગિરીશની વહુ પથારીવશ થઈ પડી. ગિરીશના હૈયામાં નિરાશાની ધોર વેદના જન્મત થઈ. પડોશના માણસો ગિરીશને કહેવા લાગ્યા: “ગિરીશભાઈ, જુઓ છો શું, ધરતું માણસ જવા બેઠું છે, કોઈ સારા દાકતરને બતાવો.”

પડોશીઓનો એ ઉપદેશ સાંભળીને ગિરીશને ચારે દિશાએ અંધકાર નજરે પડ્યો. હાય! પત્ની જશે! પોતાના દુઃખભર્યા જીવનપથની એકમાત્ર સંગિની, શોકની સાંતવના, નિરાશાની આશા, દરિદ્રની ગૃહલક્ષ્મી, સહિષ્ણુતાની પ્રતિભૂતિ નાની વહુ જશે! ગિરીશ બાળકની માફક ધ્રૂરકે ધ્રૂરકે રડી પડ્યો. નાની વહુ રોગથી પીળા પડી ગએલા ચહેરા પર પરાણે હાસ્ય લાવી, સ્વામીને સાંતવન આપતાં બોલી: “છી છી, તમે શું કામ રડો છો? તમને આવા દુઃખમાં મૂકાને તે હું ક્યાં જવાની હતી?”

પત્નીની આ સાંતવન-વાણીથી ગિરીશને જરાય શાંતિ ન મળી, તે મોટા ભાઈ પાસે ગયો અને હરીશના પગ પકડીને બોલ્યો: “મોટા ભાઈ, દસ રૂપિયા આપો, રસૂલપુરના દાકતરને બોલાવી એક વાર ધરમાંથી તબિયત બતાવવી છે.”

હરિશે પગ ખેંચી લઈ તિરસ્કારસૂચક અવાજે કહ્યું: “તારા જેવો લાજ વગરનો બીજો કોઈ નહિ હોય! હજી તો હમણું જ તને ત્રણસો રૂપિયા આપ્યા છે, ત્રણ માસનું અગિયાર રૂપિયા ઉપર વ્યાજ થયું છે. પણ વ્યાજનો એક પૈસોય તેં પરખાવ્યો નથી. દર મહિને મૂળાના પતિકા જેવો પગાર તો લઈ આવે છે, અને પૈસા માગવા આવતાં શરમાતો નથી?”

છતાં પણ ગિરીશે આશા ન છોડી. રડતાં રડતાં એણે કહ્યું: “ગમે તેમ કરીને દસ રૂપિયા આપો, આવતા મહિનાના પગારમાંથી આપી દઈશ; નહિ તો નાની વહુ મરી જશે.”

“નાની વહુ મરી જાય એમાં હું શું કરું? હું મરી જાઉં તો કોણ સંભાળે એમ હતું? મારા હાથમાં અત્યારે પૈસા નથી.”

મોટી વહુ બારણા પાસેજ બેસી હતી. તે જરા ધીમા અવાજે બોલી બહી: “હાથમાં હોય તો પણ શું આવી રીતે કોઈ આંખી દેતું હશે? રૂપિયાનાં તે શું ઝાડ હોતાં હશે?”

ગિરીશે એક ગંભીર નિઃશ્વાસ નાખ્યો. મોટી વહુ બોલી: “હાથમાં હતા ત્યારે તો કોઈને પૈસા દેખાડ્યા પણ નહિ, ત્યારે પૈસાની મમતા ક્યાં છૂટતી હતી! હવે નાણાં ખરચીને શું વળવાનું હતું! હાથી આડો ધરશે તોય નાની વહુ બચવાની નથી!”

વજ્રનો આઘાત શું આટલો ભીષણ હશે! શું ખરેખર એ નહિ બચે? ભગવાન! તમે દયામય છો, દયા કરીને નાની વહુને બચાવજો; નહિ તો તમારી આ સુંદર સૃષ્ટિ એક જ પળમાં ઉગ્ગડ રણ જેવી બની જશે.

ગિરીશ પાગલની માફક ઘેર ચાલ્યો ગયો; નાની વહુને ત્યારે તાવ ચડ્યો હતો. છેક પગથી માથા સુધી એક ચાદર ઝોઢીને તે સૂતી હતી. ગિરીશે એકદમ આવી એના મોઢા પરથી ચાદર દૂર કરી; પત્નીના મોં સામે મોં રાખી ચીસ પાડી બેઠો તે બોલ્યો: “નાની વહુ! નાની વહુ!”

નાની વહુએ મહાકષ્ટે આંખો ઉઘાડીને જોયું તો એના શુષ્ક હોઠ પર હાસ્યની ઝાંખી રેખા રમાડતી તે ભાંગતા અવાજે બોલી: “તમે મને બોલાવો છો?”

હજી નાની વહુ જીવે છે! કોણ કહે છે કે તે નહિ બચે? જે કહે છે તે મિથ્યાવાદી છે. નાની વહુ બચશે, જરૂર બચશે. માણસના પ્રયત્નથી નહિ બચે, તો પણ ભગવાનની દયાથી બચશે. ભગવાન દયામય છે, અને પોતે મહાન દુઃખી છે.

ગિરીશ એસરીમાં બેસીને લમણે હાથ દઈ વિચારમાં પડ્યો: “હાય! હાથમાં એકાદ રૂપિયો પણ નથી! અગાઉથી આવેલો પગાર તો દેવામાં અને જમાઈને પૂજાની ભેટ મોકલવામાં ચાલ્યો ગયો છે. ખાધા વગર મરી શકાય, પણ વેવાઈવેલાના વહેવાર પૂરા કર્યા વગર મરી પણ ન શકાય. એ ભેટ વેવાઈના ઘરમાં કોઈને ન ગમી હોવા છતાં ગિરીશનું તો સર્વસ્વ

અર્થાથ ગયું હતું. નાના પુત્રને એકાદ કોટ પણ લાવી આપી શક્યો નહિ. ગિરીશ વિચારવા લાગ્યો, પરંતુ ક્યાં કિનારો ન દેખાયો. સંધ્યા થઈ ગઈ, સપ્તમીનો ચંદ્ર માથા પર રહ્યો રહ્યો હસતો હતો, ગિરીશ એસરીની કાર પર સ્તમ્ભ બાવે બેસી રહ્યો.

હાય ગરીબી ! લગ્ન શા માટે કર્યાં ? લગ્ન કર્યાં તો આવી સંસ્કારી અને સરસ્વતી જેવી સ્ત્રી શા માટે મળી ? બિચારી પરણીને આવી છે ત્યારથી દુઃખનો બોજ માથા પર ઝીલી રહી છે, ગરીબીની કઠોર પીડાથી પણ કંઈ દિવસ એતું ઘેર્યું નબળું નથી પડ્યું; મોઢું ખોલીને એણે કદી ફરિયાદ પણ નથી કરી. હસતે વદને એ સઘળું દુઃખ માથા પર ઝીલી રહી છે: ઉપવાસ કર્યો છે તે પણ હસતે વદને ! સ્વામીનો તિરસ્કાર સહી લીધો છે-હસતે હૈયે. અને આજ મરવા બેઠી છે, તે પણ હસતા મુખે ! પ્રભુ ! ગરીબી ઉપર આ તારો કેવો નિષ્ઠુર ઉપદાસ છે !”

મોટી ભાભીના ઘરની જાણી ઊઘડી. જાણી પાસે ઊભી રહીને એ જાણે કોઈને સંભળાવતી હોય તેમ બોલવા લાગી: “હાય, બાવડીને શું ગળાવીને જ મારી નાખી. કોઈ જાતની દવા-દાર પણ ન કરાવ્યાં. શું બધાય માણસોની પાસે પૈસા હશે ? ઘરનાં માણસ માટે તો લોકો ઘરનાં ઠામ વેચીને-દેવું કરીને પણ દવાદાર કરાવે છે !”

ગિરીશ એક વાર તીરછી નજરે બારી તરફ જોઈને એકદમ ઊભો થઈ ગયો. એના મનમાં થયું, કે ખરું છે, ઘરનાં ઠામ-વાસણ વેચીને પણ ચિકિત્સા કરાવી શકાય. પરંતુ શું ઘરમાં એવાં ઠામવાસણ છે ? ગિરીશ ઉન્મત્તભાવે ચોરડામાં ગયો અને જે કંઈ મળ્યું તે લઈ વેચવા આવ્યો. પણ ડેલીમાંથી બહાર નીકળે તે પહેલાં જ ડેલી બહારથી કોઈએ સાદ કર્યો: “કાકા છે કે ?”

ગિરીશે દબાયેલા અવાજે ઉત્તર આપ્યો : “કોણ ?”

“હું મુરલી ઉઘરાણી માટે આવ્યો છું, આજ તો પૈસા આપવા જ પડશે, કાકા.”

હાથમાં પકડેલા વાસણ સાથે ગિરીશ ફળીઆ વચ્ચે ઊભો રહ્યો.

મુરલીએ કેલીમાં પ્રવેશ કરીને જરા કઠોર અવાજે કહ્યું : “આઠ રૂપિયા આપી રહ્યા છે, મારે પૈસાની ખૂબ જરૂર છે.”

ગિરીશે ધૂનતા અવાજે કહ્યું : “મુરલી !”

મુરલીએ માથું નમાવી ચડયા અવાજે કહ્યું : “એ નહિ અને કાકા, હવે મારાથી ધીરજ રાખી શકાય એમ નથી. પૈસા આગળ ભાઈ, બધું, પૌતાના, પારકા કોઈ નથી. પૈસા આપો છો કે નહિ એ કહો.”

એકાએક ગિરીશના હાથમાંથી વાસણ નીચે પડી ગયાં અને તેનો ખણખણાટ થયો. એ ખણખણાટથી મુરલી જાણે જાગ્રત થયો. તેણે ગિરીશના મોઢા સામે જોઈ જરા શાંત અવાજે કહ્યું : “આ બધાં ઠામવાસણ લઈને અત્યારે ક્યાં જાઓ છો, કાકા ?”

એક ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખીને ગિરીશ બોલ્યો : “વેચવા.”

“ઠામ-વાસણ શા માટે વેચવાં પડે છે, કાકા ?”

ગળગળા કંઠે ગિરીશ બોલ્યો : “તારી કાકા જવા બેઠી છે, મુરલી ! આ બધું વેચીને પણ જો...”

ગિરીશનો અવાજ હૈયામાં રૂંધાતાં આંસુ વચ્ચે દબાઈ ગયો. મુરલી ફાટી આંખે ગિરીશના ચહેરા સામે જોઈ રહ્યો. ઘડીક મૌન રહીને ગિરીશ બોલ્યો : “તારી કાકા મરવાની હોય તો બલે મરે. મુરલી, તું આ ઠામ-વાસણ લઈ જા અને વેચીને તેના જે પૈસા આવે તે મારા ખાતામાં જમા કરજે.”

પીઠ પર ભયંકર ચાબુક પડ્યો હોય તેમ મુરલી જિભો રહ્યો. ગિરીશ ધીરે ધીરે પાછો ઓસરીની કોર પર બેઠો. મુરલી માથા પર હાથ ફેરવતો ફેરવતો નજીક આવ્યો અને બોલ્યો : “આ શું કહો છો કાકા, આમ તે અને ? તેથી શું વાસણ વેચવાના...તેથી .”

ગિરીશે કહ્યું : “તું કશી ચિંતા ન કરીશ મુરલી, તું તારે વાસણ લઈ જા; હું કહું છું, તું લઈ જા. તારો કંઈ ગુનો નથી, ભાઈ.”

મુરલીએ એક પછી એક બધાં વાસણ લઈને ઓસરીની કોર પર મૂક્યાં, ત્યાર પછી ખિસામાંથી થોડાક રૂપિયા બહાર કાઢી કહ્યું : “આજ

ઉધરાણીમાં આ સાડાસાત રૂપિયા આવ્યા છે. આ પૈસા તમે રાખો. મારી કાકી માટે દવાદારની વ્યવસ્થા કરો. શું કરું કાકા, સધળો સમય સરખે નથી જતો.”

ઓસરીની કોર પર રૂપિયા મૂકીને મુરલી એકદમ ચાલ્યો ગયો. ગિરીશ વિસ્મય સહિત સાદ કર્યો: “મુરલી!”

પણ મુરલી તો ડેલી બહાર નીકળી ગયો હતો. સપ્તમીનો ચંદ્ર આકાશના માંડવે મધ્યમાં બિરાજીને આનંદભર્યા હાસ્યની અનંત ધારાઓ વહાવી રહ્યો હતો; દૂરના બોઝ ભાઈઓના મકાનમાં સંધ્યા-આરતીની ઝાલરી રણકી રહી હતી. નોખત અને શરણાર્થના સૂરતરંગો દિશાઓને ભરપૂર બનાવી ચમનકલ્યાણ બિછાવી રહ્યા હતા.

“આનંદમયી, મા મને નિરાનંદ ના કરશો.”

ગિરીશ ડેલીના દ્વાર સામે જોઈને સ્તબ્ધભાવે બેસી રહ્યો.

મુરલીની દુકાન પાસે આવીને હલદર મહાશય બોલ્યા: “કાં મુરલી, આ બધું શું સંભળાય છે?”

કુતૂહલપૂર્વક મુરલીએ પૂછ્યું: “શું બધું સંભળાય છે, કાકા?”

દુકાન પાસે પડેલા દેવદારના ખોખા પરની ધૂળ ઝાપટીને હલદર મહાશયે બેઠક લીધી. ત્યાર પછી એક નિઃશ્વાસ નાખી મહાકાલી માતાનું સ્મરણ કર્યું; અને મુરલી સામે જોઈને ધીરે ધીરે કહ્યું: “ઘોર કલિયુગ છે મુરલી, ઘોર કલિયુગ! આ વિપમ કાળમાં શું કોઈ કોઈનું સારું કરી શકે છે? જેતું સારું કરીએ, તે જ છેવટે આપણો સર્વનાશ કરવા તૈયાર થાય છે. તારાશિવસુંદરી! તું જ સાચી છે, મા! ભગવાન ઈ પરમેશ્વર છે મુરલી, ભગવાન ઈ પરમેશ્વર છે!”

હલદર મહાશયે બગાસું ખાઈને ચપટી વગાડી. મુરલી ભયથી વિસ્મિત નજરે એમની સામે જોઈ રહ્યો.

થોડી વાર પછી હલદર મહાશય ધીર ગંભીર અવાજે બોલ્યા: “મેં તો તને ત્યારે જ કહ્યું હતું મુરલી! કે તું સાવધ રહેજે. આ કલિયુગમાં માનવજાતી ભાઈ પણ પોતાના નથી થતા, તો ઝોરમાં આપણાં ક્યાંથી થાય! પણ એ વખતે તેં આ ગરીબ બ્રાહ્મણની વાત પર કાન નહોતો દીધો. મારા ભાઈનો સ્વભાવ જોઈને તું સમજી શક્યો નહોતો. તારા, તારા, બધી તારી જ માયા છે.”

મુરલીએ જરા ગભરાટ સાથે પ્રશ્ન કર્યો: “થયું છે શું, કાકા?”

“થાય શું બીજું! શું તેં કશું સાંભળ્યું નથી?”

“ના.”

“ તારે દેવામાં કેટલા બાકી રહ્યા છે ? ”

“ ગણેશના બસો અને માતુના સાડાત્રણસો. ”

હલદર મહાશયે ધડી વાર નીરવ રહી કહ્યું: “ ત્યારે તો બરાબર છે, કુલ્લે સાડાપાંચસો. આ રકમ માટે તારા પર દાવો થનાર છે. ”

વિસ્મયપૂર્વક મુરલીએ પ્રશ્ન કર્યો: “ દાવો ? કોણ દાવો કરશે ? ”

“ જે લેણદાર છે તે-તારો નાનો ભાઈ ગણેશચંદ્ર. ”

મુરલી કશું ન બોલતાં હલદર મહાશય સામે ધડીબર જોઈ રહ્યો. ત્યાર પછી વિસ્મયભર્યા અવાજે કહ્યું: “ ગણેશ મારા પર દાવો કરશે ! ”

કટાક્ષભર્યું હાસ્ય હસીને હલદર મહાશય બોલ્યા: “ એમ નહિ તો શું, તું એમ માને છે કે રૂપિયા જતા કરશે ? દુનિયાના બધા નાના ભાઈ સરખા હોય છે ! મુરલી, હજી તેં સંસારના રંગ નથી જોયા. મેં નાના ભાઈ પર દયા રાખી હતી, તેનું પરિણામ અત્યારે મારે જ ભોગવવું પડે છે. ”

મુરલીનો શ્વાસ જાણે રૂંધાવા માંડ્યો. આ બાબતુ હલદર મહાશયે એમનું પ્રવચન ચાલુ રાખ્યું: “ એ બધા મારા તારા જેવા ઉદાર નથી ! એ લોકો પૈસાને સારી પેઠે ઝોળખે છે. મારા ભાઈનો જ દાખલો લે ને ! વહુ બિચારી મરવા પડી છે, તો ખજુ ગાંઠેથી પૈસો કાઢીને સારા દાકતરને નથી બોલાવતો. છેવટે લોકો જ્યારે ખૂબ કહેવા લાગ્યા, ત્યારે મારી પાસે આવ્યો અને બોલ્યો: ‘ ભાઈ, થોડાક પૈસા આપો તો સારા દાકતરને બોલાવું. ’ પણ એ તો કમાય છે, દવા માટે પૈસા ખરચી શકે છે, હું શામાટે આપું ? અને કાઢું પણ ક્યાંથી ? મારે તો આકાશવૃત્તિ છે. ચપટી ચોખ્ખા મેળવીને ચલાવું છું, છતાં પણ મનમાં થયું, કે ગમે તેમ તોય નાનો ભાઈ છે, ઠામ-વાસણ વેચીને પણ પૈસા આપું. પણ એ તો ચાલ્યો ગયો...હવે પાછો આવે ખરો ? મારી સામે માથું નીચું કરી શકે ? નિમકહરામ, બધા નિમકહરામ ! ”

હલદર મહાશયે એક ગંભીર નિસાસો નાખ્યો. એમના લાંબા પ્રવચનની જરા પણ અસર મુરલી પર ન થઈ, કારણ તે તો ભારે વિચારમાં ગરકાવ થઈ સ્તનમૂન થઈને બેસી રહ્યો હતો. હલદર મહાશયે મુરલીનું

ચિંતામ્બસ્ત વદન જોઇને કહ્યું : “ જવા દે, નકામી ચિંતા ક્યે શું વળવાનું હતું ! કહે, એ તો મા તારાની ઇચ્છા હશે તેમ થશે. તારા લાભમાં એક જ વસ્તુ છે; કોઈ પ્રકારનો દસ્તાવેજ નથી. ”

હળવો શ્વાસ લેતો મુરલી બોલ્યો : “ દસ્તાવેજ ન હોવા છતાં પણ એનું લહેણું તો છે જ ને ? ”

“ પણ લહેણું છે એનો પુરાવો શું ? તું જો કહે કે મારી પાસે કશું નથી માગતો, તો એ શું કરવાનો હતો ? ”

મુરલીએ મક્કમ અવાજે કહ્યું : “ મારાથી એવો અન્યાય ન થઈ શકે. ”

હલદર મહાશયે માથા પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું : “ અરે રામ ! તારાથી થોડો અધર્મ થવાનો હતો ? હું તો તને કાયદેસરની વાત કહેતો હતો ! જવા દે, જોઈએ શું થાય છે. હરીશ કાકો રાજ છે ત્યાં સુધી તારે કશી ચિંતા કરવાની નથી. હવે પાંચ પાલી મીઠું, અઢીશેર તેલ, એક શેર ગોળ : ધરવાળીને આજે લાડુ ખાવાની ઇચ્છા થઈ છે; અને ધરગાંધી નથી તેમ પૈસા પણ નથી. મેં કહ્યું કે પૈસા આવે ત્યારે વાત, પણ મારી ધરવાળી એમ માને એવી ક્યાં છે ? એ કહેતી હતી કે મુરલીભાઈની દુકાનેથી થોડા રૂપિયા ઉછીના લઈ લેજો. મને આમ ઉછી-ઉધાર કરવાનું જરાય ગમતું નથી, પણ બાયડીની જાત થોડું સમજે છે ? લે હવે, જલદી કર ને માલ જોખી દે. ”

મુરલીએ યંત્રવત્ બધી વસ્તુઓ જોખીને આપી અને હલદર મહાશય ઉપદેશ આપતા વિદાય થયા.

રસ્તામાં હલદર મહાશયને ગણેશનો ભેટો થયો. એમણે ગણેશને ઊભો રાખી કહ્યું : “ કાં ગણેશ, છેવટે દાવો દાખલ કર્યા વગર પૈસા ન મેળવી શક્યો ? ”

ગણેશે જરા વિસ્મય પામતાં પૂછ્યું : “ શેના પૈસા ? ”

હલદર મહાશયે કહ્યું : “ મુરલી પાસે તું માગે છે ને તે ! ત્યારે લે દાવો દાખલ કરી દીધો ? ”

“ કોણે કહ્યું ? ”

ગંભીર હાસ્ય હસતાં હલદર મહાશય બોલ્યા : “ આવી વાત શું છાની રહી શકે છે ? મુરલીને મોઢેથી જ મેં સાંભળ્યું. એની સાથે આ બાબતની ચર્ચા કરીને હજી તો હું ચાલ્યો જ આવું છું. મુરલી શું કહે છે એ જાણે છે ? ‘ કોઈ પ્રકારનું લખતલખત થયું જ નથી. ’ મેં કહ્યું : ‘ ભલે લખત ન થયું હોય, પણ ધર્મ તો છે ને. ’ અને હું તો બધું જાણું છું, મારી રૂબરૂમાં જ એણે કપૂલત કરી હતી. હું કંઈ અદાલતમાં અસત્ય બોલી શકીશ નહિ. તે ભાઈ, મારાથી આટલું છાનું છપનું શા માટે ? પણ જે કંઈ કરે તે બરાબર પાકું કરીને કરજે. જમાનો એવો છે કે સગા બાપનો પણ વિશ્વાસ કરી શકાય નહિ. જેવી માની ઇચ્છા ! ”

હલદર મહાશય જવા તૈયાર થયા. ગણેશ પ્રશ્ન કર્યો : “ મારા ભાઈએ કહ્યું, લખતલખત કંઈ નથી ? ”

હલદર મહાશયે ગણેશ સામે મોઢું ફેરવી કહ્યું : “ કેમ, તારા ભાઈને શું તું કલિયુગનો યુધિષ્ઠિર માને છે ? ”

કટાક્ષભર્યું તીવ્ર હાસ્ય વેરતા હલદર મહાશય ચાલ્યા ગયા. ગણેશ એમના તરફ જોતો સજ્જડ થઈને ઊભો રહ્યો.

ચોપડા તપાસીને મુરલી મોડી રાતે ઘેર આવ્યો. નિસ્તારિણીએ પ્રશ્ન કર્યો : “ આજ કેમ આટલું મોડું થયું ? ”

મુરલીએ કશેા ઉત્તર ન આપતાં હાથપગ ધોયા. નિસ્તારિણીએ ભાતની થાળી મૂકી; જમીને મુરલી પથારીમાં પડ્યો. સ્વામીનો મનોભાવ જોઈને નિસ્તારિણીને ભારે આશ્ચર્ય થયું. તેણે ઓરડામાં આવી પ્રશ્ન કર્યો : “ આજ આમ કેમ થઈ ગયા છો ? ”

મુરલીએ પડખું ફેરવીને ગંભીરતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો : “ ખૂબ સરસ સમાચાર છે. ”

નિસ્તારિણી સ્વામીને સામે જોઈને ઊભી રહી. મુરલીએ એકાએક પડખું ફેરવી ઉઘ સ્વરે કહ્યું: “પૈસાને ખાતર ગણેશ મારા ઉપર દાવો માંડશે, નિતુ!”

નિસ્તારિણી ચમકી, એ કશે ઉત્તર આપી શકી નહિ. મુરલી એકદમ બેઠો થઈ કઠોર અવાજે બોલ્યો: “ગણેશ દાવો માંડવાનો છે, તેં સાંભળ્યું?”

નિસ્તારિણીએ પરાણે હાસ્ય લાવી કહ્યું: “જાઓ નહિ તો...”

“જાઓ નહિ તો, આ તો થોડા સમયમાં જ તું જોઈ શકીશ.”

“હું નથી માનતી!”

“ગણેશ તારા બાપને ગાળ દઈ શકે એવું તું માનતી હતી?”

નિસ્તારિણી ધરતી સામે નજર ટેકવી ઊભી રહી. તીવ્ર અવાજે મુરલી બોલ્યો: “વિચાર શું કરે છે? આ વખતે ધરણ્યાં વેચવાં છે કે ગીરવી મૂકવાં છે? પરંતુ હવે તો તારી પાસે ધરણ્યાંય નથી રહ્યાં.”

નમેલા ચહેરે નિસ્તારિણી બોલી: “તમે આટલા રોષે શા માટે ભરાઓ છો? હું ગણેશભાઈને બોલાવીને પૂછું છું.”

મુરલી બોલ્યો: “એવું ન કરીશ નિતુ, તેં ઘણું કર્યું છે; હવે તારા સ્વામીનું માથું વધારે નીચું ન નમવા દઈશ.”

મુરલી સ્ફર્ષ ગયો. નિસ્તારિણી એના પગ પાસે બેઠી બંડી પગ દબાવવા લાગી.

ગણેશનો સંસાર હવે પહેલાં જેવો ક્ષુદ્ર નથી : એને ત્યાં આત્મીય સ્વજનની વૃદ્ધિ થઈ ગઈ છે. સગાંવહાલાંઓમાં મહામાયાની મા, આપ. ભાઈ, બહેન, બનેલી વગેરે. આ બધામાંથી કોઈએ ગણેશને ત્યાં સ્થાયી વાસ કર્યો હતો એમ નથી. કોઈ દસ દિવસ તો કોઈ પંદર દિવસ અને કોઈ વળી એકાદ માસ રહીને ચાલ્યા જતા. પરંતુ સરેરાશની ગણતરી કરીએ તો ગણેશને ત્યાં બે માણસનો વધારો સ્વીકારવો પડે.

આ બધા મહેમાનો ગણેશના અન્નની સદ્ગતિ કરતા, એમ નહોતું; એ લોકોને કામ પણ ધણું હતાં. એઓ મહામાયાને ઉપદેશ આપતા, માતાંગિની ઉપર ધણિયાપું ભોગવતા, ગણેશના કાર્યની સમાલોચના કરીને દોષ દર્શાવતા અને વચ્ચે વચ્ચે નિસ્તારિણીને પણ બે વાતો સંભળાવવી ચૂકતા નહિ. માતાંગિની આ લોકોની વાતોનો ધણે ભાગે ઉત્તર નહોતી આપતી, જ્યારે ખૂબ અસહ્ય થઈ પડતું ત્યારે બે-ચાર બોલ કહી નાખતી. અને પરિણામે સંગ્રામ જમી પડતો. એ સંગ્રામને ટાઢો પાડતાં ગણેશને પગે પાણી ઊતરતાં. આટલા ખાતર ભોજન અને નિંદ્રાના સમય સિવાય ગણેશ બહાર ફરીને જ સમય વિતાવતો.

એક દિવસ ભોજનની વાનીઓ પીરસવાના પક્ષપાત પરત્વે માતાંગિની અને ગણેશની સાસુ વચ્ચે અણધાર્યો સંગ્રામ ફાટી નીકળ્યો. મહામાયા માતાના પક્ષમાં રહી. એટલે સંગ્રામની જ્વાળા વધુ ફેલાઈ ગઈ. બંને પક્ષ તરફથી દૃઢ પ્રતિજ્ઞાઓ જાહેર થઈ કે આ બાબતનો નિકાલ નહિ થાય તો કોઈ આ ધરતું અજ ઝહણુ કરશે નહિ.

નિકાલ કરનાર ગણેશ હતો. તે ફરીને રાત્રે ઘેર આવ્યો ત્યારે મહામાયાએ સ્વામી સમક્ષ કલેશની વાત બરાબર મીઠુંમરચું બબરાવીને રજૂ કરી અને બધો દોષ માનો નહિ પણ માતાંગિનીનો છે, એવું પ્રમાણ સહિત સિદ્ધ કર્યું. ગણેશ ચૂપચાપ બેસી રહ્યો. મહામાયાએ કહ્યું: “આ બાબતનો તમે ગમે તે એક નિર્ણય કરો, કારણ કે હવે અહીં રહું જતું નથી.”

“મેં પણ વિચાર્યું છે કે આવતી કાલે જ આ બાબતનો નિર્ણય કરીશ.”

“શું કરવા ધાર્યું છે?”

“વિચાર્યું છે, કે જેના લીધે આ કલહ-કંકાસ થાય છે, એને આ ઓસરીમાં પગ મૂકવાની ના કહી દઈશ.”

સ્વામીની તીવ્ર દૃષ્ટિ જોઈને મહામાયા ક્રોધભર્યા અવાજે બોલી: “એમની સાથે મને પણ તગડી મૂકશો?”

ગંભીર થઈ જઈ ગણેશ બોલ્યો: “તને તો પરણીને લાવ્યો છું, એટલે તગડી મૂકવાની કોઈ બારી નથી.”

“બારી હોત તો તગડી મૂકત! ”

“હા.”

રોષથી ડુંગરાતી મહામાય બોલી: “તમારે તગડી નહિ મૂકવી પડે, પણ હું મારી મેજે જ ચાલી જઈશ.”

“ક્યાં ચાલી જઈશ?”

“મારે જવાનાં સ્થાન ધણું છે.”

“સ્થાન હોય તો જઈ શકે છે.”

ક્રોધથી કંપતા અવાજે મહામાયા બોલી: “અને તમે મોટી ભાભીને લઈને સુખેથી...”

ગણેશે વીજળીવેગે ઊભા થઈ મહામાયાની પીઠ પર જોરથી એક લાત લગાવી દીધી. મહામાયા ચીસ પાડીને ઢળી પડી. એના નાક-મોઢેથી લોહી પડવા લાગ્યું. ગણેશ એકદમ ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ગયો.

મહામાયાની ચીસ સાંભળી એની માતા દોડી આવી, માતાંગિની આવી, નિસ્તારિણી પણ શું થયું છે એ જાણવા આવી. ગણેશની સાસુએ કન્યાની સ્થિતિ જોઈ કપાળ ફૂટતાં ફૂટતાં કૂર જમાઈ પર ગાળોતો વરસાદ વરસાવવો શરૂ કર્યો; માતાંગિની એક તરફ ચૂપચાપ બેઠી રહી, નિસ્તારિણી નાની વહુના નાકમોઢા પર પાણી છાંટી કંઈક શુશ્રૂષા કરવા લાગી. લોહી બંધ થયા પછી નિસ્તારિણીએ એને શય્યામાં સુવાડી દીધી. મહામાયા ધૂસ્કે ધૂસ્કે રડવા લાગી અને જેને ખાતર સ્વામી પરાયો બની ગયેલ છે, તેને ઉદ્દેશીને શાપ વરસાવવા લાગી, નિસ્તારિણી એના માથા પાસે બેસીને ધીરેધીરે પવન નાખવા લાગી. અને માતાંગિની દાંત વચ્ચે હોઠ દબાવીને સળગતી નજરે મોટી બાબીના મોઢા સામે જોઈ રહી.

બીજે દિવસે માતાંગિનીએ ગણેશને કહ્યું : “ જો ગણેશ, મારે માટે ગમે તે વ્યવસ્થા કર, મારાથી રોજ રોજ આ કકાસ સહન થતો નથી. ”

“ સહન ન થઈ શકે તો બીજે જઈ શકે છે. ”

“ તું શું કહે છે ગણેશ, હું વળી કયાં જાઉં ? ”

ચુલામાં-જન્મને ઘેર. ” કહીને ગણેશ બહેન પાસેથી આલ્યો ગયો.

આ પ્રમાણે કોઈક જ વખત બનતું હતું એમ નહિ, પરંતુ લગભગ દરરોજ ગણેશના કાને આવી બે-ચાર ટ્રિરિયાદ અથડાતી. સાંભળી સાંભળીને તે જેમ જેમ ઉઘ થતો જતો, તેમ તેમ મોટી બાબી પર એનો ક્રોધ પણ વધતો જતો હતો. પોતાના સંસારની અશાંતિ માટે તેણે મોટી બાબીને જ જવાબદાર ગણી હતી. ગણેશને સળગતા દાવાનળ વચ્ચે રાખીને મોટી બાબી દૂર ખસી ગયાં હતાં, એમ ગણેશ માનતો હતો. મોટી બાબી કેવાં ભયંકર પ્રકૃતિનાં છે ! પરંતુ પોતે પુરુષ હોવા છતાંય આનો બદલો લઈ શકતો નથી !

મોટી બાબી ઉપર બદલો લેવાની પ્રબળ ઇચ્છા હોવા છતાં ગણેશ મોટા ભાઈ પર દાવો માંડવાનો વિચાર કરી શક્યો નહોતો. વચ્ચે મહામાયા લેણા પૈસા માટે તાકીદ કરવાનું સ્વામીને કહેતી, પણ ગણેશ કલ્પિત

કસરની વાત કરીને પત્નીને શાંત કરતો. છેવટે લેણી રકમની વાત ગણેશના સસરા શ્રીનાથ પાલના કાન સુધી ગઈ. પાલ મહાશયે એક વાર જમાઈ સમક્ષ આ બાબતની વાત કાઢી, પણ ગણેશે સંતોષજનક ઉત્તર ન આપ્યો. બીજી તરફ મહામાયા સ્વામીને સાવ બેદરકાર ધારીને બાપને લેણા પૈસા વસૂલ કરવા માટે આગ્રહ કરવા લાગી. પાલ મહાશયે કહ્યું: “દાવો દાખલ કર્યા વગર પૈસા મળી શકે એમ નથી લાગતું.”

“તો પછી દાવો દાખલ કરો.” મહામાયાએ એના બાપને પોતાનો નિર્ણય જણાવ્યો.

પાલ મહાશય પણ દાવો દાખલ કરવામાં પાછી પાની કરે તેવા નહોતા. દાવો તો દાખલ કરી શકાય, પણ લેણા બાબતનું કોઈ ખતપત્ર નથી. પાલ મહાશય ગામના બે-ચાર માતબર માણસો સાથે વિચારણા કરવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે પાંચ માણસોના કાન પર વાત અથડાઈ, અને ગામમાં આ વાત ચર્ચાનો વિષય બનવા લાગી. પણ ગણેશે તો હલદર મહાશય પાસેથી જ પ્રથમ વાર આ વાત સાંભળી. સાંભળીને તે જોટલો વિસ્મય પામ્યો હતો, તેટલો જ વિરક્ત થયો હતો.

તે દિવસે ગણેશનું મન ખૂબ અસ્વસ્થ રહ્યું, તેને કંઈ જ ગોઠ્યું નહિ. નિશાળેથી ઘેર પાછા ફરતાં વાત સાંભળી હતી. ઘેર આવી કપડાં કાઢી તે સ્નેહ રહ્યો, ફરવા માટે બહાર ન ગયો. વળી રાત્રે કશું જમ્યો પણ નહિ. મહામાયાએ પૂછ્યું ત્યારે કશેા ઉત્તર પણ ન આપ્યો. ને માતાંગિનીએ પૂછ્યું ત્યારે ટૂંકમાં ઉત્તર આપ્યો: “શરીર બરાબર નથી.”

બીજે દિવસે ગણેશ જમવા બેઠો હતો ત્યારે નિસ્તારિણીએ રસોડા પાસે આવી પ્રશ્ન કર્યો: “હેં ગણેશભાઈ, તમે શું તમારા ભાઈ ઉપર દાવો માંડવાના છો?”

ગણેશે મોઢું ઊંચું ન કરતાં ગંભીરતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો: “પૈસા નહિ આપે તો નજીક દાવો માંડવો પડશે.”

“શું અમે પૈસા નથી આપવાનાં?”

“ પૈસા આપનાર ઉપર કોઈ માણસ દાવો કરવા ન જાય.”

નિસ્તારિણી ધડીબર કંઈ બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય ચૂપચાપ સ્તબ્ધ બનીને ઊભી રહી. ત્યાર પછી કટાક્ષભર્યા અવાજે ધીરેથી બોલી: “તમે પૈસાને ખૂબ ઓળખવા માંડ્યા છો ?”

ગણેશે ભાભી સામે જોઈ કઠોર અવાજે કહ્યું: “માત્ર પૈસા જ નહિ, પૈસાની સાથેસાથ તમને પણ ખૂબ ઓળખતાં શીખ્યો છું.”

નિસ્તારિણી નીચું જોઈને ધીરે ધીરે ચાલી ગઈ.

માતાંગિનીએ પ્રશ્ન કર્યો: “શેનો દાવો, ગણેશ ?”

“પૈસા બાબતનો.”

“પૈસા ખાતર મોટા ભાઈ ઉપર દાવો માંડીશ ?”

તીખા અવાજે ગણેશે ઉત્તર આપ્યો: “હા, માંડીશ. ભાઈ એ કંઈ દેવ તો નથી ને ?”

રોષથી ભવાં ચડાવીને માતાંગિની બોલી: “તું શું સાવ ઉખડેલ બની ગયો છે ?”

“હા, હું ઉખડી ગયો છું, અને હવે બધાને ઉખેડી નાંખીશ.”

હાથમાંનો ભાતનો કોળિયો થાળીમાં પછાડતો ગણેશ ઊભો થઈ ગયો. મહામાયા પોતાના મન સાથે બોલવા લાગી: “આપ રે, બળ્યા માણસોની બળતરામાં ધરાઈને ધાન ખાવા પણ નથી મળતું. ખાતી વખતે સૌ સારા દેખાડવા આવે છે. લેણી રકમ કાંઈ નાનીસૂતી નથી, દેવાતું તો નામ નહિ ને સારું લગાડવા આવે છે. દાવો ન માંડે તો શું કરે ? ધરબાર વેચાવીને પણ પૈસા વસૂલ કરશે.”

માતાંગિનીએ રસોડામાંથી બહાર નીકળીને કહ્યું: “એમ કરી શકત નાની વહુ, જે એકલા તારા આપના પૈસા હોત તો. પરંતુ મારા પણ પૈસા છે. મારી સહી વગર કોના આપની તાકાત છે કે મોટા ભાઈનાં ધરબાર વેચી શકે ?”

મહામાયાએ બંને હાથના લાંબા લહેકા કરતાં કઠોર અવાજે કહ્યું: “મોટા

બાઈ ઉપર આટલું બધું હેત છે તો, નાના બાઈને ઘેર પેટ ભરવા શું કામ પડ્યાં રહ્યાં છો ?”

માતંગિની બોલી: “હું પરાયું અન્ન નથી ખાતી, નાની વહુ ! મારા બાઈનું અન્ન ખાઉં છું. પારકું અન્ન ખાવાનું તો અમારા વંશમાં લખ્યું જ નથી.”

આ વાત મહામાયાની છાતી સોંસરવી નીકળી ગઈ. તેણે તરત માતંગિની સાથે રીતસરનો ઝઘડો શરૂ કર્યો, પણ માતંગિનીએ ઝઘડો ન કર્યો; તે કશે ઉત્તર ન આપતાં બહાર ચાલી ગઈ.

ગિરીશની વહુની તબિયતમાં સુધારો ન દેખાયો; પણ ઉત્તરોત્તર ખરાબ થતી જતી હતી. પત્નીની ચિકિત્સા માટે ગિરીશે કાંઈ પાછું વાળી જોયું નહિ. જ્યાં ત્યાં તેણે હાથ લાંબાવ્યો, ઓફિસના દરવાન પાસેથી રૂપિયે બે આના વ્યાજ ઠરાવીને કરજ લીધું, અને ધરનાં ઠામવાસણ પણ વેચી નાખ્યાં, છતાં આરોગ્યની આશા આપે એવાં કોઈ લક્ષણ ન દેખાયાં. છેવટે હતાશ થઈને ગિરીશે સધળો ભાર ઈશ્વરના ચરણે છોડી દીધો. આખો દિવસ ઓફિસના કામથી થાકીને તે ઘેર આવતો અને રાત્રે પત્નીની પથારી પાસે બેસીને ઉભગરો કરતો. સ્વામીની હૃદયવ્યથા નિહાળીને નાની વહુ ખૂબ અસ્થિર બની જતી. પરંતુ હાય ! પોતાના સ્વામીની હૃદયવ્યથા દૂર કરવાનો કોઈ માર્ગ નહોતો ! કાળવ્યાધિને હૃદયની વેદના સાંભળવાના કાન ક્યાં હોય છે ? નાની વહુ રાતદિવસ પોતાના આરોગ્ય માટે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કર્યા કરતી; પણ ગરીબ અને રોગીની પ્રાર્થના ઈશ્વરના અંતર સુધી પહોંચી શકે છે ?

જે દિવસે નાની વહુને તાવ ઓછો હોય તે દિવસે સ્વામી સાથે વાતો કરીને એમનું મન પ્રફુલ્લ રાખવાનો એ પ્રયત્ન કરતી, પરંતુ જ્વરનો વેગ જે દિવસે પ્રબળ રહેતો, તે દિવસે તે અચેત બની જઈશ્યામાં પડી રહેતી. ગિરીશ આખી રાત પત્ની પાસે બેસીને એના દુર્બળ દેહ પર હાથ ફેરવતો, પવન નાખતો, માથું દબાવતો, વચ્ચે વચ્ચે પત્નીના નાક પાસે હાથ રાખીને શ્વાસ ચાલે છે કે નહિ તે તપાસતો. તાવનો વેગ કંઈક ધીમે પડતો ત્યારે નાની વહુ જોતી, કે સ્વામી અટલ ભાવે અને સજળ નયને આખી રાત જાગતા બેઠા છે.

રાત્રિનો છેલ્લો પ્રહર હતો. પત્નીની શય્યા પાસે ગિરીશ સ્થિરભાવે બેઠો હતો. નાની વહુ જ્વરના પ્રબળ વેગથી પીડાઈને ધીમે ધીમે જ્વરના વેગથી મુક્ત થઈ રહી હતી. પત્નીના કપાળ પર મોતીના દાણા જેવાં પ્રગટેલાં પ્રસ્વેદબિંદુઓ ગિરીશે લૂછ્યાં. નાની વહુએ આંખો ખોલી ધીમા અવાજે પૂછ્યું : “હજી જગતા બેઠા છો ?”

ગિરીશ હળવું હસ્યો. નાની વહુ બોલી : “આમ ઉજાગરા વેડીને તમે ક્યાં સુધી બચશો ?”

ગિરીશ વ્યથાભર્યા અવાજે બોલ્યો : “મારે વળી કોને ખાતર બચવાનું છે ?”

“આવું અમંગળ કેમ બોલો છો ? તમને આ શું થઈ ગયું છે ? તમે તો પુરુષ છો, તમારે શા માટે હતાશ થવું જોઈએ ?”

“પણ તું ન બચે પછી...” ગિરીશ વાક્ય પૂરું ન કરી શક્યો.

“હું નહિ બચું, એવું કોણ કહે છે ? અને કદાચ ન બચી શકું તોયે શું થઈ ગયું ? તમારી ચરણરજ લઈ, તમારા પગમાં માથું રાખીને મરણ પામું તો મારે માટે એ મોટું સદ્ભાગ્ય ગણાશે. એમાં જ મારું સ્વર્ગ છે...મારી તૃપ્તિ છે.”

ગિરીશે ઊંઠો નિસાસો નાખતાં કહ્યું : “તારું સ્વર્ગ મારા જીવન માટે તો ભયાનક નરક મૂકતું જશે. તારી તૃપ્તિ મારે માટે જિંદગીની બળતરામાં પરિણમશે. હું તને એક દિવસ માટે પણ સુખી કરી શક્યો નથી, નાની વહુ !”

નાની વહુના પીળા પડી ગયેલા હોઠ પર ઝાંખા હાસ્યની રેખા પ્રગટી. તે બોલી : “સ્ત્રીજાતિનાં સુખદુઃખ તમે ક્યાંથી સમજો ? હું ગર્વપૂર્વક કહી શકું છું કે મારા જેવી સુખી સ્ત્રી હજારે એકાદ પણ નહિ હોય.”

નાની વહુનાં બંને નયનો આનંદનાં આંસુથી સજળ બની ગયાં. બહાર પંખીઓએ પ્રભાતનું સંગીત લલકાર્યું. નાની વહુ બોલી : “હવે તો સવાર થઈ ગયું, છોકરીને ઉઠાડીને કામ પર મોકલો. તમે પણ નાહી ધોઈને તૈયાર થઈ જાઓ. તમારે હજી ઓફિસે જવાનું છે.”

“આજ ઓફિસે નહિ જાઉં. બિચારી છોકરીને કંઈ વાંક નથી. કામ કરી કરીને તો એ સાવ લોથ થઈ ગઈ છે. હું જ બધી વ્યવસ્થા કરી લઈશ.”

ગિરીશ ઊઠીને ધરકામમાં ગુંથાયો. નાની વહુ પથારીમાં પડચે પડચે ભગવાનને પોકારવા લાગી: “પ્રભુ, ભગવાન ! સ્વામીના ચરણમાં માથું રાખીને મરવાનું સુખ મારે નથી જોઈતું, મને સારી કરી દો; તમે દયાળુ છો, તમારી દયાથી શું ન થઈ શકે ? આવા સ્વામી, આવું સુખ છોડીને હું ક્યાં જાઉં ? આ સ્વર્ગ છોડીને હું વૈકુંઠમાં આવવા પણ નથી ઈચ્છતી.”

નાની વહુમાં ઊઠવાની શક્તિ નહોતી રહી; છતાં જે દિવસે તાવનો ધખારો નહોતો કનડતો, તે દિવસે ગમે તેમ કરીને તે દ્વાર પાસે આવીને બેસતી અને પોતાની સામે જ સ્વામીને બેસાડી કન્યાને થાળી પીરસવાનું કહેતી. ગિરીશની ભૂખ મરી ગઈ હતી; એ માત્ર ભાણા પર બેસતો. નાની વહુ આગ્રહ કરીને સોગંદ આપી એને જમાડતી, અને સારી મચ્છી કે શાક ન લાવવા બદલ ઠપકો આપતી. ગિરીશ ઝાંખા હાસ્ય સહિત ઉત્તર આપતો: “જે દિવસે તું તારે હાથે રાંધીને જમાડીશ તે દિવસે હું એ રૂપિયાની વસ્તુઓ લઈ આવીશ.”

આંખનાં આંસુ આંખમાં રોકીને ગિરીશ ઊભો થઈ જતો. નાની વહુ મનથી બોલતી: “ભગવાન, મને મારી નાખવી હોય તો મારી નાખો, પણ એકાદ દિવસ તો એવો આપો, કે જેથી મારા સ્વામીને હું રસોઈ કરીને જમાડી શકું.”

પરંતુ ભગવાને એની પ્રાર્થના સાંભળી નહિ; દિવસે દિવસે નાની વહુની અવસ્થા બગડવા માંડી. ગિરીશ જાણે પાગલ બની ગયો. હાય ! સંસારમાં દરિદ્રના મોઢા સામે જોનારું શું કેઈ નથી ? આર્તની કરુણ પ્રાર્થના સાંભળનાર શું કેઈ દેવતા નથી ? શું સંસાર આટલો બધો નિષ્કૃર છે ? વિધાતાની આવી સુંદર સૃષ્ટિ શું આટલી કદરૂપી છે ? અનેક પ્રકારના જીવોના કોલાહલથી હસી રહેલી વસુંધરા શું આવી મહાશ્મશાન સમી છે ?

નાની વહુની પરિસ્થિતિ સંબંધી લોકો અનેક પ્રકારની વાતો તે કરતા જ હતા, આસ કરીને ગિરીશનો ચહેરો જોઇને એ લોકો મશ્કરી કરી વગર રહી શકતા નહિ. હરીશની વહુ વારંવાર બારી પાસે ઊભી રહીને બોલતી: “બાપ રે બાપ, બાપડી માંદી છે તેમાં તો બાપડો દુખજે પડતો જાય છે ! આવું તો સાત જન્મભારમાં ય જોયું નથી.” આવું છપ્પરપગી ધરમાં ન લાવ્યા હોત તો આટલું થાત જ નહિ.”

આ શબ્દો સાંભળીને નાની વહુ ઊંડો નિસાસો નાખતી.

ઑફિસેથી છૂટીને ગિરીશ ઘેર આવ્યો ત્યારે ધરની નજીક મોટા બાઈ સાથે મોટા થઈ ગયો. મોટા બાઈએ ગિરીશને ઊભો રાખી તેને કહ્યું: “જો બાઈ, તું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લે. કદાચ રાતવરત કશું બની જાય તો ભારે મુશ્કેલીમાં મુકાવું પડશે. તું પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ કરે તો કેઈ એના શબ્દને હાથ પાછું નહિ અડાડે.”

હરીશે ઉત્તરની આશાએ નાના બાઈ સામે જોયું; પણ ગિરીશમાં ઉત્તર આપવાની ક્ષમતા નહોતી, તે પગથી માથા સુધી થરથર કરી રહ્યો હતો, એનું ગળું સુકાઈને લાકડા જેવું બની ગયું હતું. તે માત્ર શુષ્ક નજરે મોટા બાઈ સામે જોતો ઊભો રહ્યો. હરીશે કહ્યું: “રોષ ન કરીશ બાઈ, સારા-નરસાની વાત કહી ન શકાય; પણ અતે તો એ બધું મારે જ ભોગવવું પડશે.”

ગિરીશે ઈંધાયેલા અવાજે કહ્યું: “તે...તમને એવો કંઈ આભાસ થયો છે ?”

હરીશે માથું હલાવી ગંભીર ભાવે કહ્યું: “આમાં આભાસ થવાનું શું હતું તે કહે, આ દરદનો શું વિશ્વાસ રાખી શકાય ? અને હવે એનામાં રહ્યું છે પણ શું ? ક્યારે ઈસકું આવે ને ઉપડી જાય એ તો કંઈ કહેવાય જ નહિ.”

ગિરીશના કાન સામે જાણે ધણુધણાટ શરુ થયો; પગ નીચેની ધરતી જાણે કોઈ વિરાટ ભૂકંપથી પ્રબળ વેગે ધૂળ ઊડી-સંધ્યાની ધૂસર છાયા જાણે પ્રલયના મહાઅંધકારની માફક એને ચારે તરફથી ઘેરવા લાગી. એની સ્થિતિ જોઈને હરીશ સમજી શક્યો કે પોતે આપેલી સલાહ નાના ભાઈને રૂચી નથી. એટલે તે ‘ભગવાન ઈ પરમેશ્વર છે !’ એમ કહેતો કહેતો પોતાની ડેલીમાં ચાલ્યો ગયો. ગિરીશ અચેત બનીને કાષ્ઠવત્ ઊભો રહ્યો.

નાની વહુ ત્યારે નહિ બચે ? ખરેખર નહિ બચે ! હજી ગાંધ કાલે જ સાત ગાઉ પગે ચાલીને કાલિ માતાની રામબાણુ દવા લાઇ આવ્યો છે, એ રામબાણુ ઔષધ શું નિષ્ફળ જશે ? ભાગ્યની શક્તિ સામે શું દૈવી શક્તિ પણ પરાજિત થશે ? શું નાની વહુને કોઈ નહિ બચાવી શકે ? ગિરીશના મનમાં થયું. તે રાડ પાડીને બોલી ઊઠ્યો, કે ઓ સંસારના માનવીઓ, સઘળું મિથ્યા છે, સઘળું મિથ્યા છે ! દયા, માયા, ધર્મ-બધું જ ભ્રાંતિજનક છે ! સંસાર કરુણાહીન છે, દેવતાઓ નિષ્ઠુર છે, માનવી પાપાણુ છે !

ગિરીશ ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો ઘરમાં ગયો; ઓસરી પર પહેાંચીને પાગલની માફક બોલી ઊઠ્યો: “નાની વહુ ! ઓ નાની વહુ !”

હરીશની વહુ પોતાના ઘરની બારી પાસે ઊભી રહીને બોલી ઊઠી: “અરે, તમે સાંભળ્યું ? પતી ગયું ! હાય હાય, મારા હાંડલામાં રાંધેલી માછલી પડી છે ! હજાર વાર ના પાડી કે હમણું માછલી લાવશે નહિ, પણ સાંભળે કોણ ?”

ગિરીશના નિસાસા જાણે દબાવા માંડ્યા; તે કોઈક પાગલની માફક ઓરડામાં ગયો. નાની વહુને તાવ આવ્યો હતો; તે પગથી માથા સુધી ઓઢીને સૂતી હતી. ગિરીશે એકદમ પથારી પાસે આવીને મોઢા પરથી લૂગડું ખેંચી લીધું; અને દબાયેલા અવાજે કહ્યું: “નાની વહુ ! ઓ નાની વહુ !”

નાની વહુએ ધીરે ધીરે આંખો ઉઘાડીને જોયું, અને કહ્યું: “મને બોલાવો છો ?”

એક જાડો નિસાસો નાખીને ગિરીશ ત્યાં બેસી ગયો.

મોટી વહુ ત્યારે સ્વામીને કહેતી: “જુઓ તો ખરા, શું થયું? એ છપ્પરપગી રહી કે મઠ? જરા તપાસ તો કરી આવો, જરા વાર લાગે એવું હોય તો માછલીના ઝાળ ખાઈ લઈએ; નહિ તો આ બધો ઝાળ ફેંકી દેવો પડશે!”

હલદર મહાશયે કહ્યું: “પણ હું જઈને શું કરું, તે કહે. ગિરીશને મેં ધણુંય કહ્યું કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લે, પણ એ તો કશું સમજ્યો નહિ. હવે જઈશ તો મારા પગ પકડીને મને વળગી પડશે અને કહેશે: ‘ભાઈ, જે કરવાનું હોય તે કરો.’ આવી સ્થિતિમાં હું શું કરી શકું તે કહે?”

ગૃહિણીએ તિરસ્કારભર્યા તીવ્ર અવાજે કહ્યું: “કંઈ ન કરી શકો તો ધરમાં બેસી રહો. જરા ઊભા થઈને જોઈ આવો કે વાર કેટલી છે. મને આ ઝાળની ચિંતા થઈ પડી છે.”

વિરક્તભાવે હલદર મહાશય બોલ્યા: “હવે મૂકને તારા ઝાળની પંચાત, આવતી કાલે બોઝ ભાઈઓને ઘેર સ્વસ્તિવાચન છે, તેનું શું થશે, તેની વિમાસણમાં હું તો પડ્યો છું. મારે તો ચારપાંચ રૂપિયાનું નુકસાન થશે. જ્ઞાતિ શત્રુ છે ને... મરતાં મરતાં પણ શત્રુતા નહિ છોડે.”

ગૃહિણીએ ખારી પાસે મોઢું રાખી સાદ કંથો: “અનુ, ઓ અનુ!”

અનુપમાએ ઓસરીમાં આવી ઉત્તર આપ્યો: “શું કહો છો, ભાભુ!”

“શું થયું છે, બહેન?”

અનુપમાએ કહ્યું: “કશું નથી થયું.”

“તો પછી તારા બાપુ આટલી ખૂમો કેમ મારતા હતા?”

“હું કશું નથી જાણતી, પણ મારા બાપુનું મન જરા મૂંઝવણમાં રહે છે, તેથી...”

“તો તો સારું, મેં તો જાણ્યું કે તારી માને કંઈ થયું. જો, રાત વરત તમે જરા સાવધ રહેજો, ક્યારે શું બને તે કંઈ કહી શકાય નહિ.”

અનુપમાએ કશેા ઉત્તર ન આપ્યો. ગૃહિણી ખારી બાંધ કરીને માછલીના ઝાળની સદ્ગતિ કરવા રસોડા તરફ ગઈ.

ખીજે દિવસે ઓઢિસે જવાનો વખત થઈ ગયો હોવા છતાં સ્વામીને તૈયાર થતા ન જોતાં નાની વહુએ પ્રશ્ન કર્યો: “આજ ઓઢિસે નથી જવું?”

ગિરીશે ઉત્તર આપ્યો: “ખૂબ થાકી ગયો છું, અને શરીર પણ ખરાબર નથી.”

નાની વહુએ કહ્યું: “શરીરનો પણ શો દોષ કાઢીએ! કહો, દિવસે ઓઢિસ ને રાતે હું. આખર શરીર તો માણસનું જ છે ને?”

ગિરીશ હળતું હસ્યો. નાની વહુએ કહ્યું: “જુઓ, હું હાથ જોડીને કહું છું, કે મારે ખાતર તમે તમારા શરીરને આ રીતે માટીમાં ન મેળવો; તમારી જાત સામે તો જરા નજર કરતા રહો.”

ગિરીશે હસીને ટૂંકમાં ઉત્તર આપ્યો: “સારું, હવેથી નજર રાખીશ.”

ખરી વાત એ હતી, કે શરીર ખરાબ છે એમ કહીને ઓઢિસે ન જવું, એમ નહોતું. મોટા ભાઈની વાતથી એને ભય લાગ્યો હતો. ક્યારે શું અને એ કેમ કહી શકાય? ખરેખર, જો એ પ્રમાણે અને તો? પોતે ઓઢિસે હોય ને પાછળથી મોટા ભાઈના કહેવા પ્રમાણે થાય તો? ગિરીશે વિચાર્યું: નોકરી જવાની હોય તો ભણે જાય, ખાવાનું નહિ મળે તો ઉપવાસ કરીશ; પણ પત્નીની છેલ્લી ધડીએ એના મોઢામાં પાણીનું ટીપું ન રેડી શકું તો જીવનમાં ભારે ગ્લાનિ રહી જાય; નાની વહુને છોડીને હવે ઓઢિસે ન જઈ શકાય.

ગિરીશે એક અઠવાડિયાની રજાની અરજી લખીને ટપાલમાં નાખી દીધી.

સાગરની છાતી પરથી પ્રખળ વેગે તોફાન પસાર થાય છે ત્યારે અંદરથી અને બહારથી સમુદ્ર ખૂબ ખળભળી ઊઠે છે. પરંતુ સંયોગ અને બનાવોના પ્રત્યાઘાતથી માનવહૃદય જ્યારે ખળભળે છે, ત્યારે ઘણી વાર એમ બને છે કે એ ખળભળાટનું કોઈ સ્વરૂપ બહારથી દેખાતું નથી; અંતઃકરણમાં જવાળામુખીનો પ્રચંડ લાવારસ વહેતો હોય છતાં બહારથી એનો શાંત ભાવ જોઈને કોઈ પણ ભાગ્યે જ અનુમાન કરી શકે કે, આ હરિયાળી વનસ્પતિથી શોભી રહેલું ગિરિશૃંગ એકાએક એક દિવસ ફાટીને પ્રલયનું તાંડવ નૃત્ય મચાવી મૂકશે.

ગણેશની સ્થિતિ પણ લગભગ આવી જ બની હતી. એનો બાહ્ય ભાવ જોઈને કોઈ પણ એમ ન ધારી શકે કે, એના હૃદયમાં તુમુલ વિપ્લવ મચી રહ્યો છે. લોકો એની અકૃતજ્ઞતા અને સ્વાર્થપરાયણતા જ જોઈ શકતા, પરંતુ બે પ્રકારની પરસ્પર વિરોધી લાગણીઓ સાથે એને કેવા પ્રકારનો પ્રખળ સંગ્રામ કરવો પડતો હતો તે કોઈ જોઈ શકતું નહિ, ગણેશ પણ કોઈને એ દર્શાવતો નહિ. એની આ ગંભીર અકૃતજ્ઞતા વચ્ચે કેટલું અભિમાન-બદ્ધો લેવાની કેવી પ્રખળ વૃત્તિ છુપાયેલી છે, તે પોતાની જાતથી પણ ગણેશ છુપાવી રહ્યો હતો.

જે દિવસે તેણે મોટી ભાભીના મોઢે ચડીને કહ્યું કે પોતે દાવો માંડીને પૈસા વસૂલ કરશે, તે દિવસથી એની આંખની શરમ પણ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. એક દિવસ સવારે તેણે મોટા ભાઈને કહ્યું: “આપણા રહેવાના મકાનનાં હદ-નિશાન નક્કી થઈ જવાં જોઈએ.”

“કેમ ?” મુરલીએ પૂછ્યું.

ગણેશે મોઢું ઊંચું કરી જરા મોટેથી કહ્યું : “હું આડી દિવાલ ચણાવીને સાવ જુદું કરવા ઇચ્છું છું.”

“તું એ પ્રમાણે કરી શકે છે.” કહીને મુરલી દુકાને ચાલ્યો ગયો. આ વાત નિસ્તારિણીના કાને પહોંચી. તેણે આવી ગણેશ સામે ઊભી રહી હસતે ચહેરે કહ્યું : “દિવાલ ચણાવીને આંખની શરમ આડો પડદો ઢાંકવા માગો છો, ગણેશભાઈ ?”

ગણેશે ગંભીર અવાજે કહ્યું : “નદૂટકે; જેની આંખમાં માણસની ચામડી નથી, તેની પાસે આંખની શરમ આડો પડદો રાખવો જ જરૂરી છે.”

સાંજના સમયે હલદર મહાશયને બોલાવી ગણેશે મકાનની માપણી કરી એ ભાગ કરાવ્યા. ગણેશનો ઉત્સાહ અને આગ્રહ જોઈને માત્ર નિસ્તારિણી કે માતંગિની જ નહિ, પરંતુ મહામાયા પણ આશ્ચર્ય પામ્યા વગર રહી શકી નહિ.

હલદર મહાશયના ગયા પછી માતંગિનીએ મોટી બાબીને બોલાવી જરા વ્યંગમાં કહ્યું : “બહુ ચિંતા ન કરશો બાબી, ગણેશને કહીને હું દિવાલ વચ્ચે એક બારણું રખાવીશ.”

નિસ્તારિણીએ હસીને કહ્યું : “દિવાલમાં બારણું રાખવાથી શું થવાનું હતું, બહેન ! મનનો દરવાજો જરા ખુલ્લો રાખજો.”

માતંગિનીએ કહ્યું : “મન હોય તો મનનો દરવાજો થાય ને ?”

રાત્રે મહામાયાએ સ્વામીને પૂછ્યું : “હું, તે તમે પૈસા માટે શું કર્યું ?”

“શું કરું, કહે ?”

“હું શું કહું ! તમે જ દાવો માંડવાનું કહેતા હતા ને ?”

ગણેશે આડી નજરે જોઈને કહ્યું : “એમ જ કરીશ.”

“તો પછી મારા બાપુને ખબર મોકલી ?”

“કેમ, તારા બાપુ સિવાય શું બીજા કોઈ માણસો નથી ?”

“હોય ! શા માટે નહિ ! પણ મારા બાપુ હશે તો એ ધરના ગણેશે;

એ જટલું કરશે, તેટલું પરાયા નહિ કરી શકે. તમે પોતે શું બધું કરી શકવાના હતા ?”

“કેમ નહિ ?”

“શું કરી શકશો ?”

તીવ્ર દૃષ્ટિએ પત્ની સામે જોઈને ગણેશ બોલ્યો: “હું શું ન કરી શકું માયા ?”

જરા સરમાઈને મહામાયા બોલી: “તમે શા માટે ન કરી શકો ! ગમે તેમ તોય તમે બણેલા તો છો જ.”

વ્યંગભર્યા અવાજે કઠોર હાસ્ય હસીને ગણેશ બોલ્યો: “એટલાં ભાગ્ય હતાં કે મોટી ભાભીએ દરદાગીના વેચીને મને બણાવ્યો.”

મહામાયાએ માથું નીચું કર્યું. ઘડીભર ચૂપ રહીને તે ધીમે રહીને બોલી: “જુઓ, તમે વાત વાતમાં મને જ દોષિત માનો છે. શું હું તમારી દુશ્મન છું ?”

ગણેશે હસીને કહ્યું: “જરા પણ નહિ, તું મારી સ્ત્રી છે.”

ઘડીક નીરવ રહીને ગણેશ બોલ્યો: “બહેને દિવાલ વચ્ચે એક બારણું રાખવાની વાત કહી હતી.”

વ્યસ્તભાવે મહામાયા બોલી: “ના ના, એવું કરશો નહિ. જો બારણું જ રાખવું હોય, તો પૈસા ખર્ચીને દિવાલ ચણવાની શી જરૂર ?”

“મારો પણ એવો જ મત છે.”

“બારણું રાખવાની કશી જરૂર નથી; બારણું હોય તો આવ-જાય કરે. શું ખાઈએ છીએ, શું કરીએ છીએ, શું બોલીએ છીએ, એ બધા પ્રશ્નોનો રાતદિવસ જવાબ દેવો પડે. તમે તો ઘરમાં હો નહિ, કશું જાણો નહિ, પણ મારે તો વળી મરવું પડે છે. મારાં માથાપ અથવા ભાઈ-બહેન આવે અને મારું ખાય છતાં એ લોકોની છાતીમાં શૂળ જોડાય છે. શા માટે ? મારું વરે, નહિ ભાગ કે લાગ; છતાં એ લોકોના હૈયામાં આઠલી બળતરા શા માટે થતી હશે ?”

“હવે એ બધી બળતરાનો અંત આવી જશે.”

“તો તો નિરાંતે જીવી શકાય. ખાસ કરીને વિશુડો તો ખૂબ જ કનડે છે, આખો દિ’ ખાઉં ખાઉં કરતો ચાલ્યો આવે છે, જાણે જીવનનીઆનો રાંકો.”

ગણેશે મોઢું ફેરવી ઉત્તર આપ્યો: “ઓહ્ !”

“પણ એમાં છોકરાનોયે વાંક નથી. ધરમાં શું બિચારાને પેટ ભરીને ખાવાનું મળતું હશે ? તમારી મોટી બાબીમાં પણ હવે પહેલાંના જેવો રસ નથી રહ્યો.”

ગણેશે આંખો ફેરવીને કહ્યું: “જે કંઈ થોડાધણો રસ રહ્યો છે, તે પણ હવે નહિ રહે.”

દિવાલ ચણાવવાનું કામકાજ શરૂ થયું ત્યારે એક દિવસે મુરલીએ હસતાં હસતાં નિસ્તારિણીને પૂછ્યું: “ઓસરીમાં આ શું થાય છે, નિતુ ?”

નિસ્તારિણી સ્વામીનો કટાક્ષ સમજી ગઈ; તે જરા ચિડાઈને બોલી: “શું થાય છે, એ શું તમે નથી જાણતા ?”

મુરલીએ કહ્યું: “એમાં ચિડાય છે શામાટે ? તું તો જાણે છે કે હું પાગલ છું. પાગલ માણસ શું હરવખત દરેક વસ્તુ સમજી-જાણી શકે ?”

નિસ્તારિણીએ સ્વામી ઉપર ક્રોધભર્યો કટાક્ષ કરતાં જરા કોમળ અવાજે કહ્યું: “તમને મેં એક વાર પાગલ કહીને બારે ભૂલ કરી નાખી છે. હું તમને હાથ જોડીને કહું છું, કે દયા કરીને જખમ ઉપર મીઠું ન ભભરાવો.”

નિસ્તારિણીએ આંખ આડો પાલવ દબાવ્યો. મુરલીએ ધીમા અવાજે કહ્યું: “આ શું નિતુ, પાગલની વાતથી રોષ થયો ?”

નિસ્તારિણી કશે ઉત્તર ન આપતાં કોઈ ખીજ કામ માટે ચાલી ગઈ. મુરલી વિચારમાં પડ્યો.

સંસાર કેટલો વિષમ છે ! અહીં દયા, ધર્મ, સ્નેહ, મમતા ક્યાની

કિંમત નથી, ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર પણ નથી; દયાના બદલામાં નિર્દયતા, ધર્મને બદલે અધર્મ, સ્નેહને બદલે કઠોરતા અને મમતાને બદલે વૈર આપવાનો જ જાણે આ સંસારનો નિયમ છે; ઉપકારને બદલે અપકાર કરવાનો જ સંસારનો જાણે ધારો છે. અહીં સરળતાનો અર્થ કેવળ મૂર્ખા-ધ જ થાય છે, કૃતઘ્નતા તો માત્ર શબ્દકોષની શોભા જ બની ગયેલ છે. મોટી વહુ સાચી છે, પુરુષ હોવા છતાં મુરલી જ્યારે સંસારસંગ્રામમાં હારી ગયો છે, ત્યારે મોટી વહુ હારે એમાં તો આશ્ચર્ય જ શું !

વિચારમાં ને વિચારમાં મુરલી બહાર જવા તૈયાર થયો. નિસ્તારિણીએ ખાસે આવીને કહ્યું : “ એક વાર દાકતરને તો બોલાવો. આજ ત્રણ દિવસથી વિશુનો તાવ અણુઉતર રહ્યો છે; આજ તો એને વધારે તાવ લાગે છે. ”

વિરક્તભાવે મુરલી બોલ્યો : “ હું શું કરું, કહે ? પૈસા વગર શું દાકતરને બોલાવી શકાય છે ? ”

“ એટલે શું છોકરાને દેખાડવો જ નહિ ? ”

મુરલીએ કહ્યું : “ દેખાડી શકાય, પણ ત્યાર પછી ઉપવાસ કરવા પડે તો મને જવાબદાર ન ગણતી. ”

મુરલી ચિંતાભર્યા મન સાથે દાકતરના ઘર તરફ ગયો.

સંસાર પણ વિચિત્ર છે. તંગી હોય ત્યારે જ પૈસાની આવશ્યકતા વધારે જાણી થાય છે. એક બાબતની તંગી પૂરી થાય તે પહેલાં તો કેણું જાણે ક્યાંથી બીજું આવીને જાણી જ રહે છે ! દારિદ્ર સાથે પરિચય હોવા છતાં મુરલીને આ બધું નવું નવું લાગવા ગાંઝું, સંસાર જાણે કાચડા સરખો જણાવા લાગ્યો. સંસારમાં પૈસો અને મનુષ્યત્વ, દાન અને પ્રતિદાન, સ્નેહ અને કઠોરતા, આ બધામાં કેનું પક્ષું નીચે નમે છે, એ ઘણું વિચાર પછી પણ નક્કી કરી શકાયું નહિ.

આવા અનેક વિચારો સાથે મુરલી દાકતરના ઘર તરફ જઈ રહ્યો હતો.

માર્ગમાં હલદર મહાશય મળ્યા. હલદર મહાશય વ્યસ્તભાવે બોલી ઊઠ્યા : “ કાં મુરલી, જાણેશના રૂપિયાનું શું થયું ? ”

“હજી કશું નથી થયું, કાકા.”

હલદર મહાશયે તિરસ્કારભર્યા અવાજે કહ્યું : “હજી સુધી તું કશું નથી કરી શક્યો ? ત્યારે ક્યારે કરીશ ? ગણેશ દાવો માંડશે તો શું સારું દેખાશે ? એવું થશે ત્યારે તું જ કહેવાનો, કે હરીશ કાકા, તમે છતાં દાવો માંડાય છે ! તે હું શું કરું બાઈ ! ગણેશ તો લેણુદાર છે જ ને ! મારાથી અદાલતમાં સોગંદ ઉપર જૂઠું થોડું જ બોલી શકાશે ?”

જરા રૂઢ અવાજે મુરલી બોલ્યો : “હું આપને જૂઠું કહેવા આગ્રહ કરતો જ નથી, કાકા.”

“તું આગ્રહ કરે કે ન કરે, પણ મારી નજરે તો તમે બંને સરખા છો; જેવો તું તેવો જ ગણેશ. ગમે તે રીતે તારે પૈસા તો આપવા જ પડશે. તો પછી અગાઉથી આપી દે તો બધું પતી જાય ને.”

જરા ચિડાઈને મુરલી બોલ્યો : “આ વાત તો નાનાં છોકરાં પણ સમજી શકે એવી છે.”

હલદર મહાશયે માથું હલાવતાં કહ્યું : “સાચી વાત કહેવા જતાં સૌ કોઈને રોષ ચડે છે, બાઈ ! આજકાલ શું કોઈને સાચી સલાહ પણ આપી શકાય છે ? મારી જ વાત કરું. તે દિવસે ગિરીશને મેં કહ્યું, કે બાઈ ! વહુને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવી લે. પણ બાઈ તો રોષથી ઠેકડા મારતો ચાલ્યો ગયો. હવે વહુ મરવા પડી છે, એનું શું થશે ?”

વ્યથિત અવાજે મુરલીએ પૂછ્યું : “મરવા પડી છે ?”

“અરે, અત્યારે તો નાભિશ્વાસ ચાલી રહ્યો છે. રાત કાઢશે કે કેમ એ જ શંકા છે. પણ રાતે કંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શકાય નહિ, અને આવતી કાલે છે ચૌદશ. હવે બે દિવસ સુધી એનું મુડદું સડયા કરશે. મોટા બાઈની વાત કોણ માને ! તારા બ્રહ્મમયી, તારી જેવી ઈચ્છા, મા ! મારે બોસ બાઈબોને ઘેર સત્યનારાયણની પૂજા કરવા જવાનું છે. વહેલો વહેલો નીકળી ગયો છું, કોને ખબર, કદાચ સંધ્યા પહેલાં ઘેર પણ જઈ શકાય કે નહિ ! જેવી માની ઈચ્છા ! ભગવાન ઈ પરમેશ્વર છે !”

હલદર મહાશય ચાલ્યા ગયા. મુરલી તીરછી નજરે એમના તરફ જોતો
ધીરજ ઊભો રહ્યો. ત્યાર પછી ઉતાવળે પગલે તે ગિરીશના ઘર તરફ વળ્યો.

મૃત્યુની કાળજાયા સમો સંધ્યાનો અંધકાર ધીરે ધીરે ઊતરી રહ્યો
હતો. નિસ્તબ્ધ મકાન કોઈ આવતા ભયની નજી રાહ જોઈ રહ્યું હતું.
મુરલી થડકતા પગે ડેલીમાં દાખલ થઈને મોટે સાદે બોલ્યો: “ગિરીશ કાકા!”

પોતાના અવાજથી નજી પોતે જ ચમકીને મુરલી ચારે તરફ શંકિત
નજરે જોવા લાગ્યો. તેણે ફરી ખૂબ મારી: “ગિરીશ કાકા!”

અનુપમા ઓરડામાંથી બહાર આવી અને રુદનભર્યા અવાજે બોલી:
“આવો, મારા બાપુ આજ ઑફિસે પગાર લેવા ગયા છે, તે હજી સુધી
પાછા નથી ફર્યા; તમે એક વાર અંદર આવીને જુઓ તો, મારી માને
શું થઈ રહ્યું છે?”

મુરલી ધમકતા હૈયે ઓરડામાં ગયો, અનુપમા માતાના મોઢા પાસે
મોઢું રાખીને આર્ત સ્વરે બોલી: “મા, ઓ મા!”

નજી ઓરડાની દિવાલો ખડખડાટ હસી પડી. ગિરીશની વહુના મૃત્યુધેરા
વદન સામે જોતો મુરલી ઊભો રહ્યો.

એકાએક આ સ્તબ્ધ ઓરડામાં ગિરીશ “નાની વહુ, નાની વહુ!”
કરતો દાખલ થયો. અનુપમાએ ચીસ પાડી ઊડીને કહ્યું: “બાપુ! બાપુ!”

ગિરીશ પડી જતો હતો, પણ મુરલીએ એને ઝીલી લીધો. ગિરીશ
કરુણ સ્વરે કહ્યું: “ભગવાન!”

નાની વહુએ કષ્ટપૂર્વક આંખો ખોલીને અતિ ક્ષીણ અવાજે કહ્યું:
“આવી ગયા? જરા પાણી...”

ગિરીશ બોલ્યો: “નાની વહુ!”

મુરલીએ એના બંને હાથ પકડી લઈ કહ્યું: “ગિરીશ કાકા, સ્થિર થાઓ.”

ગિરીશ રડી ઊઠ્યો. તે બોલ્યો: “અનુની બાને ન બચાવી શક્યો, મુરલી.”

મુરલીએ સ્થિર ગંભીર સ્વરે કહ્યું : “ જરાયે ભય નથી કાકા, મારાં કાકી બચી જશે. હજી ધર્મ છે, દેવતા છે, દિવસરાત ચાલે છે. ”

ગિરીશ વિસ્મયભરી ફાટી આંખે મુરલીના મોઢા સામે જોઈ રહ્યો. મુરલી બોલ્યો : “ હું કહું છું, મારાં કાકી બચી જશે, માણસના પ્રયત્નથી નહિ, પણ દેવની દયાથી બચી જશે. કશો ભય નથી, હું દાકતરને બોલાવી લાવું છું. ”

જીવન-મૃત્યુના સંધિસ્થળે સાક્ષાત્ દેવવાણી સરખું સ્થિર આશ્વાસન આપીને, ધનધોર અંધકાર વચ્ચે આશ્વાનો પ્રદીપ પ્રકટાવી ને મુરલી બહાર ચાલ્યો ગયો. ગિરીશ સ્થિર થઇને ઊભો રહ્યો. એના કાન પર વિશ્વાસની દૃઢ વાણી અથડાઈ રહી હતી : “ જરૂર બચશે, દેવતાની દયાથી એ જરૂર બચી જશે. ”

ગિરીશ ત્યાં ને ત્યાં બેસી ગયો અને બંને હાથ જોડી વિશ્વાસભરી નજરે ઊંચે જોઈ રહ્યો; તેના દબાયેલા હૃદય વચ્ચેથી માત્ર એક જ શબ્દ નીકળ્યો : “ ભગવાન ! ”

મુરલીના કંઠસ્વરથી એ ચમક્યો. મુરલીએ ડેલી પાસેથી ખૂમ મારી : “ જરા દીવો દેખાડજો ગિરીશકાકા, દાકતર સાહેબ આવ્યા છે. ”

મિધ્યા પછી રાય ભાઇઓની બેઠકમાં રાખેતા મુજબની ચોવટ જમી. એ ચોવટમાં ગામના નાના મોટા વર્ગના દરેક માણસો હાજર હતા; હલદર મહાશય પણ હતા. પરાણ નંદીએ ભૂલથી ખેડૂતનો હુકો પી લીધો. બસ, પછી તો બધા એના પર ઊતરી પડ્યા અને પરાણ નંદી પણ એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા રાજી ન થયો. ગામના ઘણા મોટા મોટા માણસોના દોષો દેખાડતાં એણે કહ્યું: “આ બધા માણસો માથું મુંડાવીને જો પ્રાયશ્ચિત્ત કરશે તો હું પણ કરીશ.”

આ વાતથી મિજલસમાં ભારે સનસનાટી ફેલાઇ ગઇ. હલદર મહાશયે દુઃખ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું: “આજના જમાનામાં શું સમાજનાં બંધનો રહ્યાં છે! જોને જોમ ફાવે તેમ કરે છે. તેમાંય વધારે બુદ્ધિ તો હલકા માણસોમાં ઘૂસી ગઇ છે, નહિ તો પરાણ નંદી કહી શકે ખરો કે હું પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ કરું!”

નિતાઈ દેએ માથું હલાવીને કહ્યું: “જીઓ કાકા, આ રસ્તો તો આપ જોવા મોટા માણસોએ જ દેખાડ્યો છે. આપ જોવા માટે તો પોથીમાંનાં રિંગણાં રહ્યાં છે. પોતાના દોષ દબાવીને પરાયા દોષ દેખાડવામાં આપ શૂરાપૂરા છો.”

હાજર રહેલા સઘળા માણસો નિતાઈ દે સામે વિરમયભરી નજરે જોઈ રહ્યા. નિતાઈએ જરા વધારે કડક અવાજે કહેવા માંડ્યું: “જીઓને, આપનો જ ભાઈ કલકતાના સાહેબ લોકોની ડબલરોટી કે એવું લાવીને ઘરમાં એના કુટુંબને ખવરાવે છે; તમે એના માટે શું કર્યું?”

શ્રીધોષે વ્યંગમાં કહ્યું: “એમાં શું દોષ છે, નિતાઈ? ઈ બધા

ખાનસામાઓ તો ગંગાજળમાં જ રસોઈ બનાવે છે.”

હલદર મહાશય હળવું હસ્યા અને ગંભીરતાપૂર્વક માથું હલાવતાં હલાવતાં બોલ્યા: “ નિતાઈની વાત સાચી છે; પણ તમે બધા શું એમ માને છે કે તમારો હરીશ કાકો પોતાના ભાઈને યોગ્ય શિક્ષા કર્યા વગર છોડી દેશે? હરીશ હલદર એવો નથી. મારી સમક્ષ તો ધર્મ પહેલો છે અને ભાઈબહેન અને કુટુંબ પછી. સતીશ દાકતર જ્યારે આવું બધું ખાવાની ભલામણ કરી ગયો, ત્યારે મેં ત્રણસો વાર મનાઈ કરતાં કહ્યું હતું: ગિરીશ, ભાઈ, આ બધું અખાધ ખવરાવીશ નહિ. કુદરત ઉપર અને ભગવાન ઉપર વિશ્વાસ રાખ. ભાગ્ય હશે તો બચી જશે; પણ એણે કશુંય ન સાંભળ્યું. ગિરીશ કદાચ માને તો પણ મુરલી માને એમ નહોતો. હવે આ વાતનું આજે શું છે! જ્યારે ગિરીશનું આખું ઘર માથું મુંઝાવીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરશે ત્યારે તમે બધા જાણી શકશો. ત્યારે હું એ મુરલી હાજરાને પણ નહિ છોડું.”

શ્રીધરે કહ્યું: “ મેં સાંભળ્યું છે કે મુરલી પૈસા આપીને ચિકિત્સા કરાવે છે.”

હલદર મહાશયે ગર્વભર્યા અવાજે કહ્યું: “ તે શા માટે ન કરાવે, ધરમાં ભિખારી છે ને બહાર દાનેશ્વરી છે! આ તરફ વેપારીઓ એના પર દાવો માંડવાના છે, અને ભાઈ સાહેબ ધરના પૈસા ખરચીને પરોપકાર કરી રહ્યા છે. પણ જે દિવસે વેપારીઓ ઢોલ પીટાવીને એનાં ધરખાર લીલામ કરાવશે તે દિવસે એનું એ પરોપકારીપણું જગજાહેર થશે.”

જગન્નાથ પાસે કહ્યું: “ એવું થાય તો પણ મુરલીને તો સારો જ કહેવો પડશે. ગિરીશની વહુ તો વગર ચિકિત્સાએ મરવા જ પડી હતી, તે તો બચી ગઈ. મુરલીનું ઘર જય કે બાર જય, પણ એનું મન ઘણું ઉમદા છે, એ તો દુસ્ત્રમનનેય કહેવું પડશે.”

આંખોનાં ભવાં ચડાવતાં હલદર મહાશયે કહ્યું: “ મુરલી તો મૂરખ છે, મૂરખ! એવા ધર્મ કરવાથી કંઈ નથી વળતું; ધર્મનો મર્મ પણ જાણ્યો

એમએ. શાસ્ત્રમાં તો પોકારીને કહ્યું છે, કે પ્રથમ પોતાનો વિચાર કરવો. શું હું ચિકિત્સા નહોતો કરાવી શકતો ? તમારી સૌની દયાથી એટલું તો હું કરી શકું એમ છું, પરંતુ આ પ્રમાણે અખાધ ખવરાવવાનો અધર્મ મારાથી ન થઈ શકે; પછી ભલે કોઈ મરે કે જીવે. હિન્દુ ધર્મ નામની કંઈક વસ્તુ તો છે ને ? એ ધર્મનો હું પ્રાણાંતે પણ ત્યાગ કરી શકું એમ નથી. પહેલાં હું ગિરીશની વહુની ખબર કાઢવા જતો, પણ ન્યારથી એના ઘરમાં અખાધ આવવું શરુ થયું ત્યારથી એની ડેલી પાસે પણ હું દૂરકતો નથી. ઘરમાં પણ ના પાડી દીધી છે. આ માટે જેને જે કહેવું હોય તે ભલે કહે, પરંતુ મારાથી અધર્મ નહિ આચરી શકાય. ધન, ભાઈ, ગિત્રો, સંપત્તિ વગેરેનું બળ કેટલા દિવસનું છે ? ધર્મ એ જ આ ભવ ને પરભવનું સાચું બાથું છે; હું તો એ ધર્મના જ આશ્રયે જીવી રહ્યો છું.”

ધર્મોવતાર હલદર મહાશયની આવી અપૂર્વ ધર્મનિષ્ઠાની વાતો સાંભળીને શ્રોતાઓ માત્ર મુગ્ધ ન બન્યા, ધણાને વિસ્મય પણ થયું. ત્યારપછી હલદર મહાશયના કહેવાથી નક્કી થયું કે ગિરીશ પરિવાર સહિત પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે ત્યાં સુધી સમાજના વ્યવહારથી દૂર રહે. અને ગિરીશના સંસર્ગથી દોષિત થયેલા મુરલી હાજરાને પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે.

આ ચોવટના જલસામાં એક નવયુવક પણ બેઠો હતો; તેણે સામી દલીલ કરતાં કહ્યું : “ જુઓ હલદર કાકા ! તમારાં શાસ્ત્રોમાં તો લખ્યું છે કે આતુરે નિયમો નાસ્તિ.”

હલદર મહાશય બોલ્યા : “ એથી શું અખાધ ખાવાનું સિદ્ધ થઈ શકે છે ? ”

યુવકે હસીને કહ્યું : “ જરૂર, ઔષધાર્યે સુરાપાનમ્ ! ”

ખિન્નમતે હલદર મહાશય તડૂક્યા : “ દવા ખાતર સુરાનો ઉપયોગ કરી શકાય, પણ ગોરાઓના ઘરનાં અખાધ ન ખાઈ શકાય.”

હલદર મહાશયની તીક્ષ્ણ વિચારશક્તિ પર હસીને યુવક બોલ્યો : “ પરંતુ કલકત્તામાં આપના જમાઈને હંમેશાં સવારે ડબલરોટી ને એવું જ

અખાધ જોઈએ છીએ.”

આંખો ફેરવીને હલદર મહાશયે કહ્યું : “કલકત્તાની વાત જવા દો, પ્રવાસમાં નિયમો ન હોય. ત્યાં કોણ શું કરે છે, શું ખાય છે એ બધાની સંભાળ કોણ રાખે? એટલે શું ઘરમાં પણ આવા અનાચારને સહી લેવો? તો તો પછી સનાતન હિન્દુ ધર્મનું નામોનિશાન પણ નાબૂદ થઈ જશે.”

એક યુવકે કહ્યું : “આપના જેવા સમાજસંરક્ષકો હશે ત્યાં હિન્દુ સમાજની એવી ગતિ થવામાં વિલંબ નહિ લાગે.”

હલદર મહાશયે યુવક ઉપર આજના સુધારાપંથનો આરોપ મૂકીને એ ચોવટમાંથી વિદાય લીધી.

મુરલીએ દુકાન ઉપાડી લીધી, સઘળો માલ-સામાન વેચી માર્યો અને મળી શકે એવી ઉધરાણી પણ પતાવી. આ પ્રમાણે તેણે માંડ મેળવી શકાય તેટલા રૂપિયા એકઠા કર્યા. મુરલીએ આ સઘળી રકમ ગણેશને આપી દીધી. ગણેશનું દેવું પતી ગયું. પરંતુ માતાંગિનીને દોઢસો રૂપિયા આપવાના બાકી રહી ગયા. પૈસા લઈને ગણેશ મુરલીને પાવતી લખી આપી. મુરલીને પાવતી લેવાની ઈચ્છા નહોતી, પણ ગણેશે જાતે જ લખી આપી. પૈસા લઈને તેણે પોતાની પેટીમાં મૂક્યા. મહામાયાએ હર્ષ પામતાં કહ્યું : “ આ વખતે મને એક સારો નેકલેસ ઘડાવી આપો. ”

ગણેશે એનો કશો ઉત્તર ન આપ્યો.

માતાંગિનીએ પૂછ્યું : “ મોટા ભાઈએ તો દુકાન વેચીને પણ તારા પૈસા ભરી દીધા, પણ હવે તેઓ ખાશે શું ? ”

ગણેશે વિરક્તભાવે કહ્યું : “ તારું માથું. ”

માતાંગિનીએ કહ્યું : “ મારું માથું ખાય તો તો હું પણ સુખી થાઉં, પણ એ બની શકે એવું નથી. મારે આંખોથી જોવાનું તો છે ને ! ”

“ ન જુએ તો શું વાંધો છે ? ”

“ તમારી માફક છતી આંખે અંધ બની શકાય એમ નથી. ”

ગણેશે કહ્યું : “ માણસ ધારે તો બધું કરી શકે છે. ”

“ પણ તમારી માફક નિમકહરામ ન બની શકાય. ”

બહેનના તિસ્કારથી ગણેશ ચિડાયો નહિ, એ તો માત્ર હળવું હસ્યો. ખરેખર, મુરલીનો ધરસંસાર ચાલે એવો કોઈ ઉપાય નહોતો. જે કંઈ

એ-પાંચ વિધાં જમીન હતી, તે ખેડૂતને ભાગે આપી હતી. આ વર્ષે પૂરે પાક પણ નહોતો થયો. જે કંઈ થોડું ધણું અનાજ આવ્યું હતું, તે માંડ માંડ ત્રણ-ચાર માસ ચાલી શકે તેટલું હતું, પરંતુ મુરલીના ચહેરા પર આ બાબતનો કશો ઉદ્વેગ દેખાયો નહિ. જાણે કોઈ પ્રકારની ચિંતા ન હોય એવા ભાવથી તે દિવસો વિતાવવા લાગ્યો. લોકો એની પાસે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા જતા ત્યારે તે હસીને કહેતો: “આટલા દિવસો સુધી તો ખૂબ ચિંતા સાથે જીવ્યો છું, હવે એક વાર નિશ્ચિંતપણે જીવી શકાય છે કે નહિ, એ જાણવાનો અવસર મળ્યો છે.” મુરલીની આવી આશ્ચર્યજનક નિશ્ચિંતતા જોઈને લોકો આશ્ચર્ય પામતા.

પરંતુ નિસ્તારિણી સ્વામીની આ નિશ્ચિંતતા વચ્ચે ચિંતાની એવી એક રેખા જોઈ શકી કે જેથી તેને શંકા આવ્યા વગર રહી શકી નહિ. તે જોતી, કે સ્વામી અત્યારે કારણ-અકારણ હસે છે, પરંતુ એ સાચું હાસ્ય નથી; એ તો છે હૃદયની ગંભીર વ્યથાને છુપાવનારું છળ માત્ર; તે ધણા આડંબર સાથે જમવા બેસે, પરંતુ બેસે એટલું જ, એ-ચાર કોળિયા ખાઈને ગમે તે બહાને ઊભો થઈ જાય. રાતે એની ઊંઘ ઊડી જતાં નિસ્તારિણી જોતી તો સ્વામી જાગ્રત સ્થિતિમાં જ રાત વિતાવી રહેલ છે. નિસ્તારિણી સ્વામીને સ્પર્ધા જવા માટે આગ્રહ કરતી ત્યારે મુરલી હસીને કહેતો: “અત્યાર સુધી સૂતો જ હતો, હમણાં જ જાગ્યો છું.”

પરંતુ નિસ્તારિણીને નિદ્રાનાં કોઈ ચિહ્ન દેખાતાં નહિ.

તંગીની ભયંકર વિટંબણા વચ્ચે રહેવા છતાં પણ નિસ્તારિણીએ ધૈર્ય ગુમાવ્યું નહોતું, તે ખૂબ ચતુરાઈથી ધરસંસાર નભાવવા લાગી. તે સ્વામીને આશ્વાસન આપતી, સાહસની પ્રેરણા પાતી, ભગવાન ઉપર વિશ્વાસ રાખવાનું કહેતી. ત્યારે પત્નીની વાત સાંભળીને મુરલી માત્ર હસતો.

નિસ્તારિણી બીજી એક બાબતમાં ખૂબ સચેત રહેતી. પહેલાં વિશુ પોતાની મરજી પડે ત્યારે કાકાને ઘેર જતો, પણ જે દિવસથી ધરસંસારમાં તંગીની શરુઆત થઈ, તે દિવસથી નિસ્તારિણીએ પુત્ર પર જરા દાખ્ય રાખ્યો. માતાના કડક દાખ્યની અવગણના કરીને વિશુ કાકાને ઘેર જતો નહિ.

થોડા દિવસ સુધી ગણેશે આ બાબત પર ધ્યાન સંપીને એક દિવસે માતાંગિનીને પૂછ્યું: “શું વિશુ આપણે ઘેર નથી આવતો, બહેન ?”

માતાંગિનીએ કહ્યું: “ના.”

“કેમ ?”

“હવે શા માટે આવે ? ઝોસરી વચ્ચે દિવાલ ઊભી કરવામાં આવી છે, ત્યારે શું હવે એવો સંબંધ રહી શક્યો છે ?”

મહામાયા બોલી: “એવું ક્યાં હતું ! દિવાલ થયા પછી તો ઘણી વાર વિશુ આવ્યો છે. હવે તો મોટી ભાભી જ છોકરાને આવવા નથી દેતી. એ-ચાર દિવસ પહેલાં બિચારો આવ્યો હતો, ત્યારે એને ખૂબ માર પડેલો.”

ગણેશે ગંભીરભાવે કહ્યું: “એ તો બહુ સારું થયું.”

મોટી ભાભીના વર્તનને સારું કહી સમર્થન આપવા છતાંયે ગણેશનું મન એ સમર્થનને સાથ આપી શક્યું નહિ. જમવા બેસતાં કોઈ સારી વસ્તુ થાળીમાં આવે ત્યારે તરત વિશુનું સ્મરણ થઈ આવતું, વિશુના કોમળ મધુર વદનની નિર્દોષતા અને મીઠી ભાષા નજર સામે ખડી થતી. હાય ! મોટી ભાભીએ એને જુદો ગણીને સંતોષ ન માન્યો, સાથેસાથ વિશુને પણ ખેંચી લીધો ! સ્ત્રીજાતિમાં શું આટલો અહંકાર ! ગણેશ થાળીમાં પીરસેલી વસ્તુને એકદમ મોઢામાં મૂકતો હતો. પરંતુ, એ સહજભાવે ગળા નીચે ઉતારી શકતો નહિ, ઉછળતી હૈયાવરાળ જાણે કાળિયાને પાંછા ઠેલતી. ગણેશનાં નયનો બીનાં થઈ જતાં.

બોજનમાં સારી સારી વસ્તુઓ ઘણી વાર બનતી. માતાંગિની આ માટે કશું બોલતી નહિ. મહામાયા જ્યારે જમાડના માટે ખૂબ આગ્રહ કરતી ત્યારે ગણેશ કહેતો: “મને આ બધું સારું નથી લાગતું.”

એક દિવસે ગણેશ ઊંચી સારી જાતના પેંડા લઈ આવ્યો હતો. મહામાયાએ પૂછ્યું: “સાંભળ્યું ? થોડાક પેંડા વિશુને આપી આવશો ?”

ગણેશે ક્રોધથી કહ્યું: “એ કરતાં તો લાવને, જઈને તળાવમાં નાખી આવું.”

મહામાયાએ કહ્યું: “તળાવમાં શા માટે ? શું ઘરમાં કોઈ

આમાર નથી ? ”

ગણેશે કહ્યું: “ તો પછી વિશુને આપવાનું કેમ કહે છે ? ”

જરા હસીને મહામાયા બોલી: “ શું હું ખરેખર આપવા માટે કહું છું ? હું તો તમારું મન જોતી હતી. ”

તીવ્ર સ્વરે ગણેશ બોલ્યો: “ એટલા માટે જ હું કહું છું માયા, કે એને આપવા કરતાં તળાવમાં નાખી દેવા સારા. ”

આ તરફ મુરલીના દિવસો ધીરે ધીરે ખૂબ વિષમપણે વીતવા માંડ્યા. અધૂરામાં પૂરું વેપારીઓએ મુરલી પર દાવો માંડવાની તૈયારી કરી. વેપારીઓ પાસે લગભગ છસો રૂપિયાનું દેવું હતું. દુકાન ઉઘાળી મૂકવાથી વેપારીઓ ધીરજ રાખી શકે એમ નહોતા; એટલે તેઓ દાવો માંડીને પૈસા વસૂલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. મુરલીએ આ વાત સાંભળી, પરંતુ તેમની સામા થવાનો કશો પ્રયત્ન ન કર્યો. કોઈ રસ્તો પણ નહોતો, એટલે તે ચૂપચાપ પડ્યો રહ્યો. નૌકા બ્યારે તોફાન વચ્ચે સપડાય ત્યારે નાવિકો હલેસાં છોડીને બેસી જાય છે. મુરલી પણ એનું સુકાન છોડીને બેસી ગયો.

આ વાત ધણાને કાને ગઈ; માતંગિનીએ પણ સાંભળી; સાંભળીને તેણે ગણેશને પૂછ્યું: “ ગણેશ, વેપારીઓ શું મોટા ભાઈ પર દાવો માંડશે ? ”

“ પૈસા નહિ ભરે તો દાવો પણ માંડશે ! ”

માતંગિનીએ એક ગંભીર નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું: “ અને એક દિવસે મોટી ભાભીએ પોતાના અંને વિશુના દાગીના આપીને દાવો થતો અટકાવ્યો હતો. ”

આ વખતે ઘરેણું છે નહિ, એટલે ઘર-જમીન વેચીને પતાવટ થશે. ” કહીને ગણેશ હસ્યો.

માતંગિનીએ વિસ્મયભરી નજરે ગણેશના મોઢા સામે જોયું. ગણેશ બોલ્યો: “ પણ એથી દેવું પતી શકશે નહિ; નદ્દટકે જેલમાં જ જવું પડશે. ”

“ મોટા ભાઈને જેલમાં જવું પડશે ? આ તું શું કહે છે, ગણેશ ! ”

ગણેશે હળવા હાસ્યસહ કહ્યું: “ હું કશું કહેતો નથી; એ તો મોટા ભાઈની કરણીનાં ફળ છે. ”

માતંગિનીએ આશ્ચર્યભર્યા અવાજે કહ્યું : “ મોટા ભાઈ જેલમાં જશે ને તું જોઈ રહીશ ? ”

ગણેશે હંડા અવાજે કહ્યું : “ નહ્નટકે. કારણ કે મોટા ભાઈ સાથે હું તો જેલમાં જઈ શકું એમ નથી, અને જાઉં તો ચાલે પણ નહિ. ”

માતંગિની કશું બોલી નહિ, એ તો માત્ર એક નિઃશ્વાસ નાખીને જીભી રહી.

ત્યાર પછી માતંગિની મોટા ભાઈ પાસે ગઈ અને બોલી : “ તમારા ઘર દાવો મંડાવાનો, ને તમે સાવ શાંત થઈને બેઠા છો ? ”

“ તો હું શું કરું, માતુ ? ”

“ શું કરું એટલે ? પૈસાની કંઈ પેરવી કરો. ”

“ કશી પેરવી થઈ શકે એમ નથી તેથી તો હું ચૂપ થઈને બેઠો છું. ”

“ એટલે આમ છાનામાના જેલમાં જશો ? ”

જરા હસીને મુરલી બોલ્યો : “ એ તો જઈશ; જેલ કંઈ જમતું થઈ નથી. ”

“ એમ નહિ બને, ભાઈ ! ”

“ તો શું થશે ? ”

“ મારા રૂપિયા તો તમારી પાસે છે ને ? ”

“ સાડાત્રણસો હતા તેમાંથી બસો ગણેશને આપ્યા છે, ”

માતંગિનીએ રોષપૂર્વક મોટા અવાજે કહ્યું : “ ગણેશને આપ્યા, શા માટે આપ્યા ? તમને આપવા માટે કોણે કહ્યું હતું ? ”

ધીમેથી હસતાં મુરલીએ કહ્યું : “ મને કોઈએ નહોતું કહ્યું માતુ, પણ આપવા યોગ્ય લાગવાથી આપ્યા છે. ”

માતંગિની બોલી : “ હું યોગ્ય-અયોગ્ય કંઈ જ સમજું નહિ, ભાઈ ! મારા રૂપિયા તમે મને જ આપો, નહિ તો હું તમારી સામે જ માથું પછાડીશ. ”

મુરલી હસવા લાગ્યો; માતંગિની આંખ આડો છેડો દબાવીને ચાલી ગઈ.

[પ] ચારા હલદર મહાશયને અધર્મનો સામનો કરવાનો મોકો ન મળ્યો. એ વખત આવે તે પહેલાં જ તેઓ બિમાર પડી ગયા. કેટલાક દિવસથી એમને તાવ આવતો હતો; તાવમાં એઓ દવા પણ નહોતા લેતા તેમ જ ભોજન પણ નહોતા લેતા; માત્ર મમરા ખાધને ઉપવાસ કરતા. પણ આવા ઉપવાસથી એમનો તાવ અટક્યો નહિ, બદકે વધ્યો.

તાવની સાથે અજીર્ણ રોગે પણ દેખાવ દીધો. કાઠી કાઠએ દવાદાર લેવા હલદર મહાશયને સલાહ આપી; પરંતુ ગૃહિણીએ આ સલાહમાં સંમતિ ન આપી. એમણે કહ્યું: “દવા ખાવાથી કાંઈ નથી વળતું; માત્ર દવામાં ને દાકતરમાં પૈસા પર પૂજો મૂકવો પડે છે. પહેલાં ધરધથ્યુ ટૂંચકા તો કરવા દો. સારું થવાતું હોય તો ગમે તેવા ભયંકર રોગીને પણ સારું થઈ જાય છે.”

એમનાં ધરવાળાંએ દર્બે(દાભડા)ના મૂળથી શરૂઆત કરીને વડ અને આંખાનાં મૂળિયાં સુધાં ખવરાવ્યાં, પરંતુ રોગ આરોગ્યના માગે ન વળતાં અવળો જ વધવા માંડ્યો. અજીર્ણ તો જાણે પેટના અંગ જેવું જ બની ગયું. હલદર મહાશયે ચિંતાભર્યાં ભાવે કહ્યું: “મને લાગે છે કે દવા લીધા વગર સારું નહિ થાય.”

એમના ધરવાળાંએ રોષપૂર્વક કહ્યું: “ના, સારું નહિ થાય ! દવા તો ખાઓ છો. દાકતરની શીશીનું પાણી એ શું ઔષધ ! અને આ બધી જડીયુટીઓ શું ઔષધ ન કહેવાય, ખરું ?”

હલદર મહાશયે કહ્યું: “પણ આ ઔષધથી કશું ફળ તો મળતું નથી.”

એમનાં ધરવાળાંએ કહ્યું: “શુ એક દિવસમાં મટી જશે? એ તો ન્યાં સુધી કર્મમાં ભોગવવાનું લખ્યું છે, ત્યાં સુધી ભોગવવું જ પડશે; પછી ગમે તે ઔષધ ખાઓ.”

નદ્દટકે હલદર મહાશયને એમનાં પત્નીની સલાહ માન્ય રાખીને ભાગ્યને આશરો લેવો પડ્યો. ગૃહિણી પણ નિશ્ચિત નહોતી, ગામમાં જે કોઈ ડોશીઓ દોરા-ધાગા, ટૂચકા, ઝોડ, ફૂંક વગેરે જાણતી તેઓનો આશ્રય લેવો શરૂ કર્યો. રામુ બાઈતીની મા ત્રણ અળણ્યાં ઝાડનાં મૂળિયાં આપી ગઈ, હુકાના પાણીમાં વાટીને વાસી મોઢે લેવામાં આવે તો એક જ દિવસમાં રોગ ચાલ્યો જશે, રોગ જો વધુ બચકર હશે તો ત્રણ દિવસમાં તો અવસ્ય જ દૂર થશે. પરંતુ આ દૈવી ઔષધનું એક જ દિવસ સેવન કરતાં રોગ એટલો વધી પડ્યો કે હલદર મહાશયને પથારીનો આશ્રય સ્વીકારવો પડ્યો. તેમણે પત્નીને કહ્યું: “આ શું થયું! રોગ તો વધી ગયો!”

ગૃહિણીએ આશ્વાસન આપતાં કહ્યું: “સારું થતાં પહેલાં એક વાર રોગ આ પ્રમાણે જોર કરી જાય. રામુની માએ કહ્યું છે કે, કોઈ જાતનો બચ નથી. હજી બે દિવસ ખાશે એટલે સારું થઈ જશે.”

હલદર મહાશયે કહ્યું: “ના, હવે મારી શ્રદ્ધા નથી રહી; એક વાર સતીશ દાકતરને બોલાવવો જોઈએ.”

એમનાં પત્નીએ છણકો કરતાં કહ્યું: “દાકતરને બોલાવવો હોય તો તમે બોલાવી લાવો. પૈસા રાખવાની તો જગ્યા નથી, જરા અસુખ થયું ત્યાં તો દાકતર! દાકતર! દાકતર! જાણે મોટો ધનવંતરી! દાકતરની દવા ખાઈને જાણે કોઈ જ નહિ મરતું હોય!”

હલદર મહાશયે એક ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

છેવટે રોગે જ્યારે સન્નિપાતનું સ્વરૂપ ગ્રહણ કર્યું, ત્યારે ગૃહિણીએ જરા ચિંતાતુર થઈને નિમાઈ વૈદ્યને બોલાવ્યો. નિમાઈ વૈદ્ય કરતો, પરંતુ આયુર્વેદ શાસ્ત્રને અને એને બાર ગાઉનું છેડું હતું. એનો કાકો બાલારામ વૈદ્ય કરતો હતો, કાકાને બાળબચ્ચાં હત્યાં નહિ; એટલે મૃત્યુ પછી નિમાઈને

બધી માલમિલકત સાથે ધંધાનો પણ વારસો મળી ગયો હતો. આ રીતે વારસાઇ હક્કના સંબંધે તે કાકાનાં ચૂર્ણો, ભસ્મો, ગોળીઓ વગેરેનો ઉપયોગ કરતો. દરદીને તપાસવા જવાનું મૂલ્ય (શી) તે લેતો નહોતો, દવાની કિંમત પણ બહુ આકરી નહોતી. અનેક સ્થળેથી રોકડ રકમને બદલે ધાસનો ભારો, ધાન, ધી વગેરે મેળવીને તે સંતોષ માનતો. આથી ગરીબ ખેડૂતોમાં એનો ધંધો ઠીક જામ્યો હતો.

નિમાઈએ આવીને હલદર મહાશયને જોયા; નાડીપરીક્ષા કરી; રોગની આગલી પાછલી હકીકત સાંભળી અને પછી રોગીને અભયવચન કહીને જરીપુરાણી પેટીમાંથી કંઈક ચૂર્ણ, મિશ્રણ અને ગોળીઓ કાઢી આપી અને પાણીના અનુપાત સાથે ત્રણ વખત લેવાની વ્યવસ્થા કરી. ગૃહિણીએ બે આના રોકડા હાથમાં મૂક્યા; અને દરદ મટી જશે ત્યારે એક સાફ આપવાનું વચન આપી વૈદને વિદાય કર્યો.

વૈદના ગયા પછી ગૃહિણીએ ઠપકાભર્યા અવાજે કહ્યું: “જોયું, હું તો ખરાબ જ કહેતી આવું છું, કે ગરમી ને વાયુને લીધે આમ થયું છે. તમે તો આટલામાં સાવ બહાવરા બની ગયા. બે આના તો બળ્યા, તમે સારા થશો એટલે ધણાય બે આના મળશે.”

હસીને હલદર મહાશય બોલ્યા: “કોઈને જાણી જોઈને બહાવરા થવું ન ગમે, પેટનું દરદ ભારે ગણાય, તેથી જ મને ડર લાગે છે.”

“તમને ડર લાગે છે, પણ મને તો જરા જેટલો પણ નથી લાગતો. જવા દો, વૈદ વળી જૂના ચોખ્ખા રાંધીને ખવરાવવાનું કહી ગયો છે. પણ જૂના ચોખ્ખા કાઢવા ક્યાંથી? લાવી આપે પણ કોણ? અરે હાં, એક વરસના જૂના ચોખ્ખા હાંડલામાં પડ્યા છે. એ શું નહિ ચાલે?”

“શા માટે નહિ? જૂના હોય તો ચાલશે.”

દવાના જોરથી કે પથ્થના ગુણથી પણ ત્રણચાર દિવસ પછી હલદર મહાશયની સ્થિતિ ભયજનક બની ગઈ; રક્તભેદ થવા માંડ્યો. હલદર મહાશય વિસામણમાં પડ્યા, અને ગૃહિણીની વ્યાકુળતા પણ વધી ગઈ. એ તો

રાતદિવસ રડીરડીને તેનીસ કરોડ દેવતાઓને પોકારવા લાગી; જપ વખતે સ્વામીના આરોગ્યની આશાએ માળાની ગણતરી પણ એવડી વધારી મૂકી. વૈધને સાક્ષને બદલે ધોતી આપવા કહ્યું. પરંતુ શ્રીમતીના આટઆટલા પ્રયત્ન છતાંયે હલદર મહાશયની સ્થિતિમાં ફેરફાર ન થયો, બદલે ગંભીરતા વધવા માંડી. આ બધું જોઈને ગૃહિણીની છાતી રૂંધાવા લાગી.

એક દિવસ તેણે વાતવાતમાં સ્વામીને પૂછ્યું: “તમે તમારા ભાઈને રૂપિયા તો આપ્યા છે, પણ એ વસૂલ કરવાનો પ્રયત્ન તો તમે કદી કર્યો જ નહિ.”

હલદર મહાશયે કહ્યું: “એ રૂપિયા કાંઈ અંગઢધાર નથી આપ્યા; એનું તો કાયદેસર લખત કરાવી લીધું છે.”

“લખત છે એ તો હું જાણું છું, પણ લખતને શું ધોધ પીવું?”

“ધોધ પીવું શા માટે? દાવો કરીશું એટલે તરત વસૂલ કરી શકાશે.”

“તો પછી આટલા દિવસ સુધી દાવો કેમ ન કર્યો?”

“એક વરસનો કરાર છે. એ કરાર પૂરો થયા પહેલાં દાવો દાખલ કરી શકાય નહિ.”

“તે વરસમાં કેટલાક દિવસ બાકી છે?”

“ત્રણ-ચાર મહિના બાકી છે, મુદત પૂરી થાય કે તરત દાવો દાખલ કરીને ધરબાર જમીન બધું લઈ લઈશ.”

ગૃહિણીએ મ્લાન વદને કહ્યું: “મારું કપાળ લેશે. મારે દાવો કરવાનો વારો આવશે; હું તો સ્ત્રી રહી, મને તો એ ધૂતી જશે.”

હલદર મહાશયે પત્નીના ચહેરા સામે જોઈ શંકાભર્યા અવાજે કહ્યું: “શું મને નહિ મટે?”

છણકો કરતાં ગૃહિણી બોલી: “તમે કેવી નાખી દીધા જેવી વાત કરો છો! બચવા ન બચવાનું કોઈ કહી શકે? આ તો હું બવિખ્યનો વિચાર કરું છું.”

એક હળવો નિસાસો નાખતા હલદર મહાશય બોલ્યા: “મને લાગે

છે કે જો સારી રીતે યોગ્ય ચિકિત્સા કરવામાં આવી હોત તો હું બચી શકત.”

ગૃહિણીએ આંખો ફેરવતાં કહ્યું: “લ્યો કરો વાત, શું હું તમારી યોગ્ય ચિકિત્સા નથી કરાવતી ?”

“મારું એમ કહેવું નથી, પણ નિમાઈ વૈદ્ય આ દરદમાં શું જાણે?”

“શું, જાણે નહિ? આખા ગામના લોકોને સારા કરે છે, અને તમારા દરદમાં કશું જાણે નહિ? તમારા નસીબમાં દુઃખ લખ્યું હોય તેમાં એ બિચારો શું કરે? એને શા માટે દોષ દો છો?”

હલદર મહાશયે વિષાદભર્યા ગંભીર અવાજે કહ્યું: “દોષ કોઈનો નથી...દોષ મારો જ છે.”

ગૃહિણીએ નાકનું ટેરવું ચડાવી, હોઠ કંપાવી જરા તીવ્ર અવાજે કહ્યું: “મારે મા, વાત તો જો, મરવા પડ્યા છે તો પણ વળ છોડતા નથી! તે વૈદ્યને બોલાવવાની શી જરૂર છે! તમે તમારે ગોરો દાકતર બોલાવો ને! પૈસા તો ઘણા દાટ્યા છે ને? રસ્તાના બિખારી જેવા તો થઈ ગયા છે, તો ય પણ હજી.....”

ગૃહિણી વધુ બોલી શકી નહિ, એ તો આંખ આડો પાલવ દબાવીને ચાલી ગઈ. હલદર મહાશયે એક નિસાસો નાખી આંખો બંધ કરી.

મૃત્યુ?—એ તો છે જ. પણ બધાં કામ જાણે અધૂરાં રહી ગયાં. ગિરીશ પાસેથી રૂપિયા વસૂલ કરી શકાયા નહિ, એની જમીન-જગ્યા પર કબજો મેળવી શકાયો નહિ. પુત્ર ઘોડિયામાં છે, ગૃહિણી બિચારી સ્ત્રીગત રહી. એનું શું થશે? ગિરીશ તો દગો-પ્રપંચ રમીને કદાચ એને રસ્તા વચ્ચે જ મૂકી દેશે. અનાથ વિધવા સામે નજર કરનાર કોઈ નહિ મળે!”

ગૃહિણીના ભવિષ્યનો વિચાર કરતાં કરતાં હલદર મહાશયની આંખો બીની થઈ ગઈ.

“ બાઈ ! ”

“ કોણ ! ગિરીશ ? ”

“ હા બાઈ, શું તમારી તબિયત નરમ છે ? ”

જરા મેં ફેરવીને હલદર મહાશય બોલ્યા : “ હા, જરા તબિયત લથડી છે. ”

ગિરીશે કહ્યું : “ જરા શા માટે ! આ તો ખૂબ બગડી હોય એમ લાગે છે. હું ઓફિસેથી આવતો હતો ત્યારે નિતુની માએ મને કહ્યું. ”

હલદર મહાશયે વ્યંગપૂર્વક હસીને ઠપકાભર્યા અવાજે કહ્યું : “ નિતુની મા તને ન કહે ત્યારે કોણ કહે ! પોણું ગામ બાણે છે, પણ તું તો માજણ્યો બાઈ, પડખોપડખ રહે; તને વહેલી ખબર ક્યાંથી પડે ? ”

ગિરીશે શરમથી માથું નીચું ઢાળી દીધું અને થોડી વાર પછી પૂછ્યું : “ દવા કોની ચાલે છે ? ”

“ નિમાઈ વૈદ્યની. ”

“ નિમાઈની ! તમે આ શું કહો છો, બાઈ ! તમે નિમાઈની દવા કરો છો ? ”

“ મોટા દાકતરને ક્યાંથી બોલાવવો, કહે. ”

ગિરીશ ઓરડામાં ગયો ત્યારે ગૃહિણી ઓરડાના બારણા પાસે બેસી હતી. તે બેસી બેઠી : “ તમે ગરીબ છો, મોટા દાકતરને ન બોલાવી શકો; પણ તમારા પોતાના જે માણસો છે, તે તો કંઈ ગરીબ નથી. એ લોકો

ગોરા દાકતરને બોલાવીને એક વાર ન બતાવી શકે ? ”

ગિરીશે કહ્યું: “ ગોરા દાકતરની શી જરૂર છે, બાબી ! સતીશ દાકતર કંઈ જોવો તેવો નથી, તમારી દેરાણીને એણે મરતાં બચાવી. એને બોલાવશો તો પણ ચાલી શકશે. ”

હલદર મહાશયે કહ્યું: “ એની વિઝીટ શી છે બે રૂપિયા, ને દવાના આઠ આના લ્યે છે. ”

મક્કમ અવાજે ગિરીશે કહ્યું: “ આઠ રૂપિયા દવાના હોય તો પણ એની દવા લેવી પડશે. તમારી જિંદગીની કિંમત દવા કરતાં ઘણી મોટી છે. ”

હલદર મહાશય હળવું હસ્યા. ગિરીશ બોલ્યો: “ હું હમણાં જ દાકતરને લઈ આવું છું. ”

ગિરીશ તરત રવાના થયો. હલદર મહાશયે કહ્યું: “ ગિરીશ, જરા સાંભળ તો ખરો. ”

પણ ગિરીશ તો ડેલી બહાર નીકળી ગયો. થોડી વાર પછી દાકતર સાથે પાછો આવ્યો. દાકતરે રોગીની સ્થિતિ જોઈને ભવાં ચડાવ્યાં. ત્યાર પછી ઔષધ તેમ જ પથ્થની વ્યવસ્થા કરીને તેણે વિદાય લીધી. ગિરીશે એની સાથે બહાર નીકળી વિઝીટ શી અને દવાના પૈસા આપીને કહ્યું: “ કેમ લાગે છે, દાકતર ? ”

દાકતરે કહ્યું: “ હોપલેસ, શા માટે નકામા પૈસા ખરચ્યો છો ? ”

ગિરીશે એના બંને હાથ પકડી લઈ કરુણ કંઠે કહ્યું: “ સ્થિતિ ગમે તેવી હોય, પણ તમારે સંભાળ લેવી જ પડશે. ”

દાકતરે કહ્યું: “ સંભાળ લઈ શકીશ, દવા આપી શકીશ, પણ આશા આપી શકીશ નહિ. ”

વ્યાકુળ ભાવે ગિરીશે પૂછ્યું: “ શું જરા પણ આશા નથી ? ”

“ એમ કોઈ ન કહી શકે. જરૂરી ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો કદાચ બચી પણ શકે. ”

કહીને દાકતર ચાલ્યો ગયો. ગિરીશે પાછા આવી બાબીને ઔષધ—

પદ્યની વ્યવસ્થા સમજવી દીધી. ગિરીશના ગયા પછી ગૃહિણીએ સ્વામીને વ્યંગમાં કહ્યું: “સારા નસીબે લક્ષમણુ જેવો ભાઈ મળ્યો છે એટલે આ વખતે હવે બચી જશો.”

હલદર મહાશયે એ વાત પર ધ્યાન ન આપતાં પ્રશ્ન કર્યો: “દાકતરની વિઝીટરી કાણે-તેં આપી?”

“હું વળી ક્યાંથી આપું? શું મારા હાથમાં તે પૈસાનું ઝાડ છે?”

હલદર મહાશય પડખું ફરી સૂઈ ગયા. બીજે દિવસે સવારે ગિરીશ વળી પાછો દાકતરને લઈને આવ્યો. દાકતરે જોયું તો ચાર ભાગ દવામાંથી બે ભાગ તો પડ્યા જ રહ્યા છે. ગિરીશે આ માટે ભાભીને પૂછ્યું. ભાભીએ કહ્યું: “સૂઈ ગયા હતા એટલે દવા નહોતી પીધી.”

દાકતરે ગિરીશને કહ્યું: “ગિરીશભાઈ! માત્ર પૈસા ખરચવાથી દરદ નથી મટતું.”

ગિરીશે ઑફિસે જઈ આઠ દિવસની રજા લીધી. રાતના ગિરીશ મોટાભાઈ પાસે રહ્યો; ભાભી છોકરાને લઈને બીજા ચોરડામાં સૂતી. હલદર મહાશય સૂતા હતા, ગિરીશ થોડે દૂર બેસીને એક પુસ્તક વાંચી રહ્યો હતો. એકાએક હલદર મહાશય બોલ્યા: “ગિરીશ!”

ગિરીશે ચમકીને મોટા ભાઈ સામે જોયું. હલદર મહાશયે પ્રશ્ન કર્યો: “દાકતરને પૈસા કાણે આપ્યા?”

“મેં આપ્યા છે, ભાઈ!”

“તેં ક્યાંથી કાઢ્યા?”

“હજી ગઈ કાલે જ પગાર આવ્યો હતો.”

હલદર મહાશયે કહ્યું: “પગાર મળ્યો એ સાચું, પરંતુ તારેય ધરવ્યવહાર છે, માથે દેવું છે.”

“દેવામાં તો હજી સુધી એક પૈસો પણ આપી શક્યો નથી, અને આ મહિને પણ નહિ આપું. ધરનો વ્યવહાર તો ગમે તેમ કરતાં નહીં જશે.”

હલદર મહાશય ખીજીું કંઈ ન બોલ્યા; અને ગિરીશ ફરી વાર પુસ્તક વાંચવામાં ગુંથાઈ ગયો.

થોડી વાર પછી દવાનો એક ભાગ પ્યાલીમાં કાઢીને ગિરીશે મોટાભાઈને પાચો. હલદર મહાશયે દવા પીધા પછી પ્રશ્ન કર્યો: “ શું તું અહીં આખી રાત રહેવાનો છે ? ”

“ હા. ”

“ કેમ ? ”

“ હજી બે વખત દવા પાવાની છે. ”

“ પણ તારા ઘરમાંય એક રોગી તો છે ને ? ”

ગિરીશે ભાઈના વદન સામે સ્થિર નજરે જોઈને કહ્યું: “ એને હવે ઘણું સારું છે. તે સિવાય અનુપમા છે. જદુ માઈતીની માને પણ ત્યાં રાખતો આવ્યો છું. ”

હલદર મહાશયે પડખું ફેરવ્યું.

ખીજે દિવસે ગૃહિણી જપમાં બેઠાં હતાં, ત્યારે હલદર મહાશયે પાણી માટે સાદ કર્યો. બે ત્રણ અવાજ કર્યા ત્યારે ગૃહિણીએ ઉત્તર આપ્યો: “ જરા તો ધીરજ રાખો, માળા પૂરી કરી લઉં. ”

પરંતુ હલદર મહાશય તો પાણી માટે ખૂંમે પાડતા જ રહ્યા. કંટાળીને ગૃહિણી હાથમાં માળા સહિત આવી અને ઓરડાના દ્વાર પાસે બેઠી રહીને તીવ્ર અવાજે બોલી: “ ઘડીકેય સહન નથી થતું ! કહું તો છું, કે આટલા જપ પૂરા કરીને પાણી આપું છું. ”

દર્દભર્યા દયામણા અવાજે હલદર મહાશય બોલ્યા: “ તું જપ પૂરો કરીશ ત્યાં તો તરસથી મારો જીવ જતો રહેશે. ”

ગૃહિણીએ મોટે ધોંટે કહ્યું: “ તે હું શું કરું ? જપ પૂરા કર્યા વગર હું ઓરડામાં પગ મૂકી શકીશ નહિ. ”

“ કેમ, આ ઓરડામાં શું છે ? ”

ક્રોધભર્યા અવાજે ગૃહિણી બોલી: “ શું, કશું નથી થયું ? ઝાડો

પેશાબ તો તમે ઝોરડામાં જ કરો છો. તે સિવાય ધરમાં વિલાયતી દવા બળી છે, એમાં કાણુ બાણુ શુધે નાખ્યું હશે ! દારૂ તો જરૂર હશે જ. તમારે તો બાણુ ધર્મકર્મ કંઈ નથી. મરવાની વેળાએ પણ તમને બુદ્ધિ આવે એવું નથી લાગતું. આવી આબડછેટ મારાથી સહી શકાય નહિ ! ”

સુખ અવાજે હલદર મહાશય બોલ્યા : “ તારી જપપૂજા મારા કરતાં પણ વધી ગઈ ? ”

નાકતું ટેરવું ચડાવીને ગૃહિણી બોલી : “ ના, એવું તે હોય ! તમારી સેવા કરું તો મારી સાતે પેઢી તરી જાય. મારે તે શું ધર્મકર્મ કંઈ છે ? ”

કંટાળીને હલદર મહાશયે કહ્યું : “ હવે બરાડા ન પાડ; જા, તું તારે તારા જપ પૂરા કર. દુનિયાનાં નસીબ એટલાં સારાં છે કે તારા જેવી ધર્મધેલી સ્ત્રીઓ ઘણી ઓછી જન્મે છે. ”

ગૃહિણીએ ઘાંટો પાડતાં કહ્યું : “ હવે તો ઓછી જ જન્મે ને ! અત્યારે બાઈ સગો થવા આવ્યો છે. મરવાની વાર હોય તો ગળામાં ફાંસો નાખો. ”

દિલથી દાઝેલા હલદર મહાશય બોલ્યા : “ એની જરૂર તો મારે માટે ઘણા સમય પહેલાં હતી. ”

ગૃહિણીએ દાંત પીસતાં ઝોરડામાં પગ મૂક્યો અને ઘડામાંથી પાણીનો ખાલો ભરતાં ભરતાં કહ્યું : “ તરસથી જીવ જતો હતો તે હવે પાણી પીને બચાવી દ્યો. ”

ગૃહિણીએ પાણીનો ખાલો સ્વામીની સામે મૂક્યો. હલદર મહાશયે ખાલો લઈને એક તરફ મૂકી દીધો. ગૃહિણીએ એમના મોઢા સામે સળગતી નજરે જોતાં તીખા અવાજે કહ્યું : “ ઓહોહો ! એમાં તો રીસ ચડી ! મારા હાથનું પાણી પણ નહિ દ્યે ! પરણ્યા ત્યારથી મને બાળી રહ્યા છો તે હવે મરતી વખતે પણ તમારો આ સ્વભાવ શું નથી છૂટવાનો ? ”

હલદર મહાશયે કશે ઉત્તર ન આપ્યો. ગૃહિણીએ કહ્યું : “ પાણી નહિ પીઓ તો મારું શું જવાનું છે ! આવી રીસ તો મેં ઘણીયે જોઈ છે

મારા હાથનું પાણી નહોતું પીવું, તો મને બોલાવી શ્વા માટે ? ”

હલદર મહાશય એકદમ બેઠા થઈ ગયા અને બંને હાથ લાંબા કરતાં બોલ્યા: “ ઝખ મારવા બોલાવી. હવે જો કેઈ દિ’ તને બોલાવું તો.....”

“ કેમ મોટા ભાઈ, શું થયું છે ? ”

હલદર મહાશય થાકેલા હોયે બિહાના પર ઢળી પડ્યા. આ તરફ ગૃહિણી ગિરીશ પ્રત્યે એક તીરછી નજર નાખી ચાલી ગઈ. ગિરીશે પથારી પાસે આવીને ફરી પ્રશ્ન કર્યો: “ શું થયું છે, ભાઈ ? ”

હલદર મહાશયમાં એ વખતે ઉત્તર આપવાની પણ શક્તિ નહોતી. જોસભેર ચાલતા શ્વાસથી એમનું શરીર ધ્રૂજી રહ્યું હતું. ગિરીશે એકદમ મોટા ભાઈની આંખો પર ને માથા પર પાણી છાંટી પાંખા વડે પવન નાખવો શરૂ કર્યો.

[૨૯]

ગણેશ જન્મવા બેઠો હતો, મહામાયા બાળુમાં બેસીને સ્વામીને જમાડી રહી હતી, શરીર નરમ હોવાથી નિસ્તારિણી સંધ્યા પછી તરત પથારીમાં પડી હતી.

ગણેશ ભાત ખાતો હતો, મહામાયા સામે બેસીને વાતો કરી રહી હતી. આડીઅવળી બે-ચાર વાતો બાદ તેણે પૂછ્યું: “એલ્યા ધરના કંઈ સમાચાર સાંભળ્યા ?”

ગણેશે થાળી સામે નજર રાખીને જ કહ્યું: “ના.”

“આજ ત્યાં ચૂલો નથી સળગ્યો.”

“કેમ ?”

“એ તો હું નથી જાણતી, પણ સાંભળ્યું છે કે તમારી ભાભીનું શરીર કંઈક નરમગરમ થયું છે, છોકરો પણ માંદો છે.”

“અને મોટા ભાઈ ?”

“એમને ઉપવાસ છે.”

ગંભીર અવાજે ‘હં’ કહીને ગણેશ જન્મવા લાગ્યો. ત્યાં તો મહામાયા બોલી: “ખરી વાત શું છે એ જાણો છો ?”

“શું ?”

“ધરમાં કશું છે નહિ.”

વ્યગ્રતાપૂર્વક ગણેશે પૂછ્યું: “કોણે કહ્યું ?”

જરા હસીને મહામાયા બોલી: “કહે વળી કોણ ? ધર ક્યાં છેડું હતું ! એ તો બધી વાતો સંભળાય છે. કાલ બપોરે જ આ બાબત એ

અને જણ વચ્ચે બોલચાલ થતી હતી. ”

ગણેશ ચૂપચાપ જમવાનું પૂરું કરવા લાગ્યો. મહામાયા ઘડીક ચૂપ રહીને બોલી: “ બહેનની ઈચ્છા છે કે થોડા દાળચોખા આપી આવવા.”

ગણેશે મોઢું ઊંચું કરી કઠોર અવાજે કહ્યું: “ એક દાણો પણ નહિ. હું ના કહું છું, મારી રજા વગર એક દાણો પણ મોકલશો નહિ. ”

મહામાયા બોલી: “ અરે, તમે એ ભય રાખશો નહિ, હું કંઈ કાચી પોચી નથી. ”

ગણેશની સાસુએ કેટલાક દિવસથી અહીં ધામો નાખ્યો હતો. આ વખતે તેમણે રસોડાના બારણા પાસે આવીને બેઠક લીધી. મહામાયા જરા લાજ કાઢીને દૂર બેઠી. સાસુએ જમાઈ સામે જોઈને ધીમા અવાજે કહ્યું: “ જુઓ, મારી માયા પાસે એવા દરદાગીના નથી; લગન વખતના જે બે ચાર દાગીના છે, તે કંઈ પૂરતા ન કહેવાય. આવતે મહિને જ પ્રસંગ છે. એ વખતે એને માટે એક નેકલેસ કરાવી આપજો. ”

ગણેશે કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ. સાસુએ કહ્યું: “ એમાં કંઈ બહુ ખરચ પણ નહિ થાય-છ સાત તોલા સોનું લેશો એટલે પતી જશે; બહુ બહુ તો બસો અઢીસોના ખરચ થશે. ”

ગણેશ ચૂપ રહ્યો. મહામાયાએ દબાયેલા અવાજે કહ્યું: “ હા, એ શું નેકલેસ લેવાના હતા ? તું પણ બારે છે મા, એવું તે કદી બનવાનું હતું ? ”

હસીને સાસુ બોલી: “ બધું બનશે બેટા, તારે જ પહેરવાનું છે. તારો સ્વભાવ પણ એવો ને એવો જ રહ્યો. ઘરેણું પહેરતાં જાણે કંટાળો ચડે છે ! તું પણ મારા જ સ્વભાવને મળતી છે. ”

મહામાયા બોલી: “ તે હશે, પણ મારે ઘરેણાંની જરૂર નથી. ”

ધીમા તિરસ્કારભર્યા અવાજે ગણેશની સાસુ બોલી: “ તને વળી શેની જરૂર છે, કહે જોઈ. દિકરી તો મારીને. જરૂર હોય કે ન હોય, પણ પાંચ માણસ વચ્ચે રહેવું હોય ત્યારે પાસે બે-ચાર સારી વસ્તુઓ તો જોઈએ. ”

માનઆબરૂનો વિચાર તો રાખવો જ જોઈએ ને ! અને તું કેમ ન

પહેરે ! અત્યારે જ તારે સારી વસ્તુઓ પહેરવાનો વખત છે. એ-પાંચ બાળબચ્ચાં થાય પછી તું થોડું પહેરવાની હતી ? પહેરવા-ઓઢવાનો ખરો વખત તો અત્યારે જ ગણાય. ”

મહામાયા બોલી: “એકલા વખતથી ચાલે મા ? એ માટે પૈસા પણ જોઈએ ને !”

અલંકાર પ્રત્યે પત્નીનો આવો વિરાગ જોઈને ગણેશ આશ્ચર્યભરી નજરે મહામાયા સામે જોઈ રહ્યો.

દિકરીની વાત સાંભળીને માતાએ ગંભીર બાવે કહ્યું: “પૈસો જોઈએ કે ન જોઈએ, એની ચિંતા તારે શા માટે કરવી પડે ? શું મારા જમાઇ કાચાપોચા છે કે પૈસા લાવી શકતા નથી ?” ત્યાર પછી જમાઇ સામે જોઈને કહ્યું: “મારી દિકરીની વાત સાંભળો છો ને ? એને નથી સારાં લૂગડાંનો શોખ કે નથી આવડતો શણગાર ! તમે એકાદ હલકો નેકલેસ કરાવો. અહીંના સોની ન કરી શકે તો સોનું મને આપજો, હું તૈયાર કરાવી લાવીશ. મારા જેઠના દિકરાની વહુનો એક નેકલેસ અમે હમણાં જ તૈયાર કરાવ્યો, એવો સરસ ઘાટ ધડાયો છે કે જોઈને આંખો ઠરી જાય. એ સોની પાસે જ ધડાવી દઈશ. ”

ગણેશે જમી લીધું હતું. ‘જોયું જશે’ કહીને તે ઊડીને ચાલ્યો ગયો.

ગણેશના ગયા પછી મહામાયાએ માતા સામે જોઈને કહ્યું: “તું પણ વિચિત્ર છે, મા ! એને કદાચ રીસ ચડશે. ”

પુત્રીના મોઢા સામે હાથ લાંબો કરીને મા બોલી: “તું તો હજી બાળક છે, ધરતી સ્ત્રી પાસે ધડી એ ધડી રીસ હોય. હં, તારા જેઠ પાસેથી આવેલા રૂપિયાનું શું કર્યું ?”

“કરે શું ? પેટીમાં મૂકી રાખ્યા છે. ”

“કેટલા રૂપિયા છે ?”

“એ હું નથી જાણતી. ”

વિસ્મયથી કપાળ સુધી આંખો ચડાવીને મા બોલી: “કપાળ મારું !

તું નહિ જાણે તો કોણ તારી મા જાણશે ? રૂપિયા તો તારી જ પાસે છે ને ?”

મહામાયા જરા ચિડાઈ ને બોલી: “હા, છે ! કહ્યું તો ખરું કે, એમણે પોતાની જ પેટીમાં રાખ્યા છે.”

“તે તેં શા માટે ન રાખ્યા ?”

“આપે ત્યારે રાખું ને !”

માએ જરા તીખા અવાજે કહ્યું: “પુરુષ કોઈ દિવસ એમ આપતો જ નથી, એ તો તારે જ લેતાં શીખવું જોઈએ. અરેરે, તું તો સાવ બોટ જેવી જ રહી ! તારામાં ખુદ્દિ ક્યારે આવશે ?”

ખીજ અનેક સ્ત્રીઓની ચતુરાઈના દાખલા આપતી આપતી મા દિકરી સાથે જમવા બેઠી.

ખીજે દિવસે સવારે માતંગિનીએ ગણેશને કહ્યું: “મારા રૂપિયા મને આપે છે ને ગણેશ ?”

“કેમ, શી જરૂર છે ?”

“વાહ, શું મારે જરૂર નહિ હોય ?”

“શા માટે જોઈએ છે તે તો કહે.”

માતંગિનીએ કહ્યું: “એક વાર કાશી તરફ યાત્રાએ જઈ આવવાને મેં વિચાર કર્યો છે.”

ગણેશ ગંભીર અવાજે બોલ્યો: “હા.”

માતંગિનીએ કહ્યું: “સાતુ ઘોષની મા જવાની છે, દીતુ ચક્રવર્તીની ફાઈ જવાની છે. ખીજ પણ ધણા માણસો જવાના છે. મેં પણ એ લોકોની સાથે જવાનો વિચાર ગોઠવ્યો છે.”

ગણેશે કશે ઉત્તર ન આપ્યો. માતંગિની બોલી: “પૂનમને દિવસે કાશીમાં ઉત્સવ છે. અહીંથી બધાં દશમને દિવસે જશે. મેં પણ એ લોકોને મળીને વાત નક્કી કરી છે.”

“તારાથી જઈ શકાશે નહિ.”

“કેમ ?”

“રૂપિયા ક્યાં છે ?”

“મોટા ભાઈએ તો મારા બસો રૂપિયા તને આપ્યા છે.”

“એ રૂપિયામાંથી એક પાઈ પણ કોઈને નહિ મળે.”

આશ્ચર્ય પામતી માતાંગિની બોલી: “નહિ મળે ? મારા રૂપિયા શું મને નહિ મળે ?”

જાએ સાદે ગણેશે કહ્યું: “ના; એ પૈસા કંઈ યાત્રા કરવા માટે નથી રાખ્યા.”

માતાંગિનીએ પૂછ્યું: “તો શા માટે રાખ્યા છે ?”

ચીસ પાડી જીકીને ગણેશ બોલ્યો: “મારા શ્રાદ્ધ માટે રાખ્યા છે...મારા શ્રાદ્ધ માટે !”

ખભે ફાળિયું નાખીને ગણેશ બજારમાં ચાલ્યો ગયો. માતાંગિની અવાજ થઈને ગાલ પર હાથ રાખી દિગ્મૂઠ જામી રહી.

મહામાયા માતાને સંબોધીને બોલી: “જોયું મા, રામ ન હોય તો રામાયણ. કાલે હજી વાત કરી ન કરી ત્યાં તો આજ પૈસાની જરૂર જામી થઈ ! તું હજી કશું નથી જાણતી, મા !”

માએ વિસ્મય સહિત કહ્યું: “તમારે અંદર અંદર આવું હશે એ હું ક્યાંથી જાણું ? ભાઈ-ભોજાઈ શું પરાયાં હશે ? એમને માટે કંઈક થાય ત્યાં ઈર્ષ્યા ! આવું તો દિકરી, તારા જ ઘરમાં જોયું !”

મહામાયા ખેદભર્યા અવાજે બોલી: “હરિ, હરિ ! કોણ ભોજાઈ ? હું ? કપાળ માફ ! કાલે છુપાઈને બધું સાંભળ્યું હશે, એટલે આજ તીરથ કરવાનું મન થઈ ગયું.”

વિસ્મય પામતી માતાંગિની બોલી: “છુપાઈને કોણે શું સાંભળ્યું છે, નાની વહુ ?”

તીવ્ર અવાજે મહામાયા બોલી: “એ તો જેનો સાંભળવાનો સ્વભાવ છે તેણે બધું સાંભળ્યું છે.”

માતાંગિનીએ રોષભર્યા અવાજે કહ્યું: “હું એવા આપની દિકરી

નથી કે છાનીમાની લપાઈ-છુપાઈને કોઈની વાતો સાંભળું.”

મહામાયાએ શ્લેષભર્યા અવાજે કહ્યું: “ત્યારે શું તીરથ કરવા જવાની વાતનું કાલે રાતે સ્વપ્નું જોયું હતું? સવાર થયું ન થયું ત્યાં તો તમને રૂપિયાની જરૂર પડી ગઈ!”

માતાંગિનીએ કહ્યું: “સ્વપ્ન જોયું હતું કે કાલે નકકી કર્યું હતું, એ જાણવું હોય તો સાત ઘોષની માને બોલાવીને તું પૂછી શકે છે.”

મહામાયાએ કહ્યું: “મારે એવી પંચાતની જરૂર નથી. તમે ગભરાશો નહિ, બહેન! મારો નેકલેસ ભલે નહિ બને. નેકલેસ પહેરવા જેવું મારું નસીબ જ નથી.”

માતાંગિની સ્થિર ગંભીર અવાજે બોલી: “તારો નેકલેસ કરાવવાનો છે? નેકલેસ જ શા માટે! તારા માથા પર તો સોનાનો મુગટ શોભે, નાની વહુ! ભગવાન એવો દિવસ આપે. પણ ભગવાન જાણે છે નાની વહુ, કે મેં તારા નેકલેસની કશી વાત નથી સાંભળી. જો મેં એ વાત સાંભળીને જ આજે રૂપિયા માગ્યા હોય તો મને ભવોભવ આવો રંડાપો મળે. હજી ગઈ કાલે જ એકાદશી હતી...આજ...”

માતાંગિની વધુ બોલી શકી નહિ; એ મોઢા પર સાડીનો છેડો દબાવીને બહાર ચાલી ગઈ.

ગણેશ બહાર જતો હતો ત્યારે એની નજર બહારના બારણા પાસે
ઊભી રહેલ નિસ્તારિણી પર પડી અને તે એકાએક થંભી ગયો.
નિસ્તારિણી ધીરે ધીરે અંદર ચાલી ગઈ.

ગણેશે જ્યારે મોઢું ઊંચું કરીને જોયું, ત્યારે ભાભી ત્યાં નહોતાં.
ગણેશ એકાએક શા માટે ઊભો રહ્યો, એ એના પોતાથી પણ સમજાયું
નહિ. પણ આમ એકાએક ઊભા રહી જવાની શરમ એના અંતરને ઝાંખું
પાડવા લાગી, તે વધુ વખત ત્યાં ઊભો રહી શક્યો નહિ; કોઈ દિશા તરફ
ન જોતાં ઉતાવળે પગલે તે બગર તરફ ચાલ્યો ગયો. જતાં જતાં તેને
સંભળાયું કે જાણે વિશુ તેને પાછળથી સાદ કરી રહ્યો છે: “કાકા,
કાકા!” પણ ગણેશ પાછળ ફરીને જોયું નહિ.

બગરમાંથી આવીને ગણેશ જ્યારે સ્નાન કરવા જતો હતો, ત્યારે
વિશુએ એની સામે આવીને કહ્યું: “મારી મા તમને બોલાવે છે, કાકા.”

વિરક્તભાવે ગણેશ બોલ્યો: “અત્યારે મને વખત નથી.”

વિશુ વધુ કંઈ ન બોલતાં ચાલતો થયો. ગણેશે સાદ પાડીને કહ્યું:
“સાંભળ.”

વિશુ પાછો ફરીને ઊભો રહ્યો. ગણેશે પૂછ્યું: “તને તાવ આવે છે?”

“હા.”

“કેટલા દિવસથી?”

દિવસની ગણતરી બાળક ક્યાંથી જાણે! તે બોલ્યો: “ઘણા દિવસથી.”

“દવા પીએ છે ને?”

“ના.”

“હવા કેમ નથી પીતો?”

“મા કહે છે, કે સારું થઈ જશે.”

“તારી મા તો દાકતરી પણ શીખી ગયાં લાગે છે ! અને તું ખાય છે શું ?”

“મમરા.”

“તાવમાં મમરા ? શું એકાદ મોસંખી પણ નથી મળતી ?”

વિશુએ ધીમેથી કહ્યું : “કેમ ન મળે ? પણ મા કહે છે કે મોસંખી ન ખવાય.”

ગણેશે ગંભીરતાપૂર્વક ઉચ્ચાર્યું : “હં.”

વિશુ ધરતી સામે નજર ટેકવી ઊભો રહ્યો.

ગણેશે કહ્યું : “તું અમારે ઘેર કેમ નથી આવતો ?”

“આવું તો મારી કાકી મને મારે છે, કાકા !”

“હં, તેથી જ તારી માએ તને મારે ત્યાં આવવાની ના પાડી હશે.”

“ના, મારી માએ તો ના નથી પાડી; મારાં કાકીએ જ કહ્યું છે કે જો હવેથી આવીશ તો ખૂબ મારીશ; તમે મારી કાકીને મારશે ને કાકા ?”

ગણેશે કહ્યું : “સારું, તું અત્યારે જા.”

વિશુ ધીરે ધીરે ધરમાં ગયો, ગણેશ નાહવા માટે ફળીઆ બહાર નીકળી ગયો.

નિશાળેથી પાછા ફરતાં ગણેશ પોતાના ધરમાં ન ગયો, પણ થરથરતા પગે બાહના ધરમાં દાખલ થયો. એ વખતે નિસ્તારિણી એક ફાટ્યું વસ્ત્ર સાંધતી બેઠી હતી. અચાનક ગણેશને ઓસરીમાં આવેલો જોઈને તે વિસ્મયથી જોઈ રહી. ગણેશ પણ કશું બોલી શક્યો નહિ, નીચું મસ્તક રાખીને એ ચૂપચાપ ઊભો રહ્યો. વિશુ ઓસરીના એક ખૂણામાં બેઠો બેઠો રમતો હતો. તે ‘કાકા, કાકા’ બોલતો બોલતો એકદમ દોડી આવ્યો અને ગણેશના પગે વળગી પડ્યો. ગણેશે એના તરફ ન જોતાં બાબીને સંબોધી કહ્યું : “મને બોલાવ્યો હતો ?”

નિસ્તારિણીએ ગંભીર થઇ જઇ ઉત્તર આપ્યો: “હા, એ વખતે બહેન આવ્યાં હતાં.”

“પૈસા બાબતની વાત માટે ને?”

“હા, તો પછી એમના રૂપિયા એમને પાછા આપી દેવા એ શું સારું નથી?”

જરા વ્યગ્ર થઇ જઇને ગણેશ બોલ્યો: “સારું છે કે નથી એ નક્કી કરવાનો બોલો મેં કોઈના ઉપર નથી નાખ્યો.”

હસીને નિસ્તારિણીએ કહ્યું: “કોઈના પર બોલો ન નાખવા છતાં પણ લોકોનો એવો સ્વભાવ હોય છે, કે બીજાના સારાનરસાની ટીકા કર્યા વગર તેઓ રહી શકતાં નથી.”

ગણેશે કહ્યું: “તો તો હું પણ કહીશ કે ત્રિશુને ધણા દિવસથી તાવ આવ્યા કરે છે, એને દવા ખવરાવવી એ શું સારું નથી?”

“પણ હું કંઈ દાકતરને બોલાવવા કે દવા લેવા થોડી જઈ શકું તેમ હતી?”

“મારા ભાઈ તો છે ને?”

“એમને વખત નથી.”

“એમને એવું તે શું કામ હતું કે દવા લાવવાનો પણ વખત નથી? દુકાન તો બંધ છે!”

“નિસ્તારિણી નિરુત્તર રહી. ગણેશે કહ્યું: “પણ ખરી વાત શું છે, તેની મને ખબર પડી છે.”

“શી ખબર પડી છે?”

“ધરમાં પૈસા નથી.”

“એ શું બોલ્યું છે?”

ગણેશે જરા ચિડાઈને કહ્યું: “બોલ્યું તો નથી, પણ મારા ભાઈ બ્યારે ગાંઠના પૈસા ખરચીને ગિરીશ હલદરની વહુ માટે દવા કરાવે છે, તો પછી અહીં ધરના બાળક માટે પૈસા નથી!”

“એમના કામનો ખુલાસો તમે એમની પાસેથી મેળવો એ જ સાડું કહેવાય.”

“મારે એવો ખુલાસો લેવાની જરૂર નથી. તમારા દિકરાને તમે જીવાડો કે મારો, એ બાબતમાં કશું કહેવાનો મને ક્યાં હક્ક હતો?”

નિસ્તારિણીએ મંદ હાસ્ય સહ કહ્યું: “એ તો તમારા મનને સમજશો એટલે દેખાશે. હું કોઈનો હક્ક છીનવી લેવા ગઈ નથી.”

“છીનવી લેવા નથી ગયાં?” ગર્જના કરીને ગણેશ બોલ્યો “છીનવી લેવા નથી ગયાં? તમે તો સઘળું છીનવી લાંબને આજ મને રસ્તાનો બિખારી કરી મૂક્યો છે. બાકી શું રાખ્યું છે? મારા જીવનના તમામ હક્કથી મને વંચિત કરીને...”

નિસ્તારિણીની આંખો અને ચહેરા પર વિજયગર્વની તીવ્ર હાસ્યરેખા ખીલેલી જોઈ ગણેશ બોલતો બંધ થઈ ગયો. પરાજયની ગંભીર શરમથી એનું મસ્તક નીચું ઢળી પડ્યું. છી છી, એક સ્ત્રી પાસે પોતે પોતાના પરાજયની વાત આવી રીતે કહી નાખશે, એવું તેણે સ્વપ્ને પણ નહોતું વિચાર્યું. ગણેશના મનમાં થયું: અત્યારે ને અત્યારે પોતાની જાન ખેંચી બહાર ફેંકી દઉં.

પાછળથી મુરલી બોલી ઊઠ્યો: “કાણુ ગણેશ, અરે ગણેશ! માતુને યાત્રા કરવા જવું છે તો...”

બાઈની સામે ફરીને ગણેશ બોલ્યો: “એક પાઈ પણ નહિ આપું. એને જે કરવું હોય તે કરી લ્યે.”

વિશુને દૂર કરી ગણેશ પાગલની માફક ચાલ્યો ગયો. નિસ્તારિણી કંઈક આછું હસી.

મુરલી બોલ્યો: “વેપારીઓએ જે દાવો માંડ્યો હતો, એમાં એકતરશી હુકમનામું થઈ ગયું છે, નિતુ.”

નિસ્તારિણીના હોઠ પરનું હાસ્ય ત્યાં ને ત્યાં જ વિલાઈ ગયું.

[ગ] રીશની સેવા-ચાકરીથી કંઈક આરામ પામીને હલદર મહાશયે નાના ભાઈને પૂછ્યું: “આજ તું ઓફિસે નથી ગયો?”

ગિરીશે ઉત્તર આપ્યો: “ના, મેં સાત દિવસની રજા લીધી છે.”

“ચડતા પગારે?”

“ના, હક્કની રજાઓ તો ભોગવાઈ ગઈ છે.”

“તો પછી રજા શું કામ લીધી? તારી વહુને તો હવે સારું છે ને!”

“એને માટે રજા નથી લીધી.”

“ત્યારે કોના માટે?”

“આપને માટે.”

“મારે ખાતર તારે તુકસાન વેડીને શા માટે રજા લેવી જોઈએ?”

ગિરીશ ચૂપ રહ્યો. હલદર મહાશયે પ્રશ્ન કર્યો: “પૈસો એ શું છે, એની પિછાન હજી પણ તું નથી કરી શક્યો?”

ગિરીશે સ્થિર અવાજે કહ્યું: “પૈસાને તો ખૂબ ઓળખું છું, ભાઈ! પણ પૈસા કરતાંય ખીજ એક મોટી વસ્તુ છે.”

“એ શું વળી?”

“કર્તવ્ય.”

હલદર મહાશયે નાના ભાઈના ચહેરા સામે જોઈને કહ્યું: “તને શું એમ લાગે છે કે તારી ચાકરી વગર હું બચી શકીશ નહિ?”

ગિરીશે નીચી નજરે ઉત્તર આપ્યો: “આપ બચી શકો તેમ છતાં મારું જ કર્તવ્ય છે તે તો મારે બળવવું જ જોઈએ.”

હલદર મહાશય કઠોર હારય હસતા બેસ્યા: “ભાઈ, હું તો જુદા થઈને મરવા પડ્યો છું, પણ અત્યારે તું મને કર્તવ્ય દેખાડવા આવ્યો છે! તારો કહેવાનો શું ઉદ્દેશ છે એ કહે બેઠું.”

ગિરીશ ચૂપ રહ્યો. જરા રહીને હલદર મહાશયે કહ્યું: “આ થોડા દિવસોમાં દાક્તરની દવા વગેરેનો કેટલો ખર્ચ થયો છે?”

ગિરીશે માથું ખંજવાળતાં ખંજવાળતાં કહ્યું: “દસ રૂપિયા.”

“હં, તારી પાસે હું કેટલું વ્યાજ માગું છું, અઢી પૈસા લેખે? ચૂલામાં જાય. તેં આટલું કર્યું છે તો સેંકડે ત્રણ ટકાનો જ હિસાબ કર.”

ગિરીશે હિસાબ કરીને કહ્યું: “લગભગ બોતેર રૂપિયા.”

હલદર મહાશયે કહ્યું: “લગભગ શા માટે? મહિને નવ રૂપિયાના હિસાબે આઠ મહિનાના બરાબર બોતેર રૂપિયા જ થાય. એમાંથી દસ રૂપિયા જાય. એટલે બાસઠ રૂપિયા રહ્યા. મૂળ રકમ સાથે ગણીએ તો ત્રણસો ને બાસઠ રૂપિયા; ખરું ને?”

“જી હા.”

“પણ બીજા ચાર પાંચ માસ જશે એટલે વ્યાજનો આંકડો સો સુધી પહોંચી જશે. ત્યાર પછી તો તારે ચારસો રૂપિયાનું વ્યાજ આપવું પડશે ને?”

“હા જ તો.”

“એટલી મુદતમાં તું રૂપિયા ભરી શકીશ?”

“ભરી શકું એવો તો કોઈ રસ્તો નથી.”

“બે-ચાર મહિના પછી કોઈ રસ્તો કાઢી શકાશે?”

“ના.”

“તો પછી?”

ગિરીશ ચૂપચાપ બેસી રહ્યો. હલદર મહાશયે ધડીભર મૌન રહીને ધીરેથી કહ્યું: “ભાઈ, હું સમજી શક્યો છું કે, આ વખતે હું પથારીમાંથી ઊઠી શકીશ નહિ. તેથી જતાં પહેલાં હું તમામ પ્રકારનું લેણદેણ ચોખ્ખું

કરવા માણું છું. કારણ કે લેણું ચૂકવવા માટે જેવી રીતે જન્મ લેવો પડે છે, તેવી રીતે લેણું લેવા માટે પણ જન્મ લેવો પડે છે. તેથી ફરી વાર જન્મ ન લેવો પડે, એવું હું માણું છું. તું શું કહે છે ?”

ગિરીશે શુષ્ક અવાજે કહ્યું: “આપ મને શું કરવાનું કહો છો, બાઈ?”

હલદર મહાશયે હસતા ચહેરે કહ્યું: “હું જે કંઈ કહીશ, તે સારા માટે જ કહીશ. તું બરાબર વિચારી જોજે. મારું કહેવું એમ છે કે, બ્યાજ સાથે મારી જે રકમ લહેણી નીકળે છે, તે રકમ બદલ તેં જે મકાન વગેરે ગીરવી મૂકેલ છે, તેનું વેચાણખત મને લખી આપ. આમ થશે એટલે બધું પતી જશે. કેમ, મારું કહેવું વાજખી છે ને?”

“હા.”

“હવે તું સમજ્યો. જો, તું બાઈ છે, એ સ્ત્રી છે; ભવિષ્યમાં તમારી બંનેની વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો ક્લેશ થાય તો મને સ્વર્ગમાં શાંતિ ન મળે. અને પછી તો તારે જ બધું સંભાળવાનું છે! બાબીને કે ભત્રીજાને તું કંઈ દૂર ઠેલી શકીશ નહિ. તો પછી તું આ પ્રમાણે કરવામાં ખુશી છે ને?”

હલદર મહાશય આશાભરી નજરે નાના બાઈ સામે જોઈ રહ્યા. ગિરીશે દબાયેલા અવાજે કહ્યું: “હા.”

હલદર મહાશયે છૂટકારાનો દમ ખેંચતાં કહ્યું: “હા...શ! બચી ગયા! એક ભારે બોળે દૂર થયો. હવે હું શાંતિથી મરી શકીશ. તારા, તારા, બ્રહ્મસનાતની મા! ભગવાન છ પરમેશ્વર છે.”

દવા લેવાનો વખત થઈ ગયો હતો. ગિરીશે દવાનો ભાગ કાઢી મોટા ભાઈના હાથમાં પ્યાલી મૂકી. હલદર મહાશય બોલ્યા: “હવે શા માટે બાઈ! આપે છે તો લાવ પી જાઉં; તારા મનનો ક્ષોભ શા માટે રાખવો જોઈએ?”

નાના બાઈના મનનો ક્ષોભ દૂર કરવા માટે હલદર મહાશય દવા પી ગયા. ગિરીશે કહ્યું: “ત્યારે હું જઈશ, નાહી-ઘોષને પછી નિરાંતે આવીશ.”

હલદર મહાશય બોલ્યા: “હા ભાઈ, જા, વખત પણુ થઈ ગયો છે. પેલી વાત ન બૂલતો. હમણું તો તું રજા પર છે, તો આવતી કાલે જ વેચાણખત તૈયાર કરાવીને રજિસ્ટર કરાવી આવજો. રજિસ્ટર કરવાતું ખર્ચ હું આપીશ. જા, સમજ્યો ?”

“સારું.” કહીને ગિરીશ ચાલ્યો ગયો. હલદર મહાશય વિજયનો ઉલ્લાસ વ્યક્ત કરતું હાસ્ય હસ્યા અને મન સાથે બોલ્યા: “તું મારી સાથે ચાલાકી રમવા આવ્યો હતો, કેમ ?”

સંસારમાં એવા માણસો ઘણા છે, જેઓ ખીજના કાર્યમાં કંઈક ને ને કંઈક હેતુ જોયા કરે છે. હેતુ વગર કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ કાર્ય કરી શકે છે, એવું તો એ લોકો મનમાં પણુ નથી ધારતા. તેથી જ હલદર મહાશયને નાના ભાઈની બ્રાતૃભક્તિ પાછળ કોઈ પ્રકારનો ગંભીર હેતુ હશે એવો સંશય થયો હતો. ગિરીશ જેવા ગરીબ માણસો ધરના પૈસા ખર્ચાને પણુ ભાઈની દવા કરાવી શકે છે, એવી અસ્વાભાવિક માન્યતા તેઓ મનમાં પણુ નથી લાવી શકતા. સ્વાર્થ વગર શું માણસ પારકી પંચાત કરી શકે છે ? અને તે પણુ ધરના પૈસા વાપરી ને ! ઘણી વિચારણાને અંતે હલદર મહાશય નાના ભાઈની સેવા પાછળ રહેલા ગંભીર હેતુને જોઈ શક્યા હતા. ગિરીશ એમનો દેણદાર હતો. કોઈ પણુ ઉપાયે દેવામાંથી રાહત મેળવવાનો એનો હેતુ હતો. આ રીતે મોટા ભાઈની સેવા કરીને જો મોટા ભાઈના મનને કૂચું પાડી શકાય તો સહજમાં દેવામાંથી છૂટી શકાય. કેવો ભયંકર હેતુ ! કેવો ઘેર સ્વાર્થ !

પરંતુ હલદર મહાશય જેવા યુદ્ધિશાળી માણસોને પ્રપંચમાં સપડાવીને કામ કાઢી લેવું એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી. ગિરીશને પોતાની યુદ્ધિ-જાનમાં ફસાવીને હલદર મહાશય ખૂબ ખુશ થયા.

ગિરીશના ગયા પછી ગૃહિણીએ આવીને પૂછ્યું: “લક્ષમણ સાથે શી ખાનગી વાતો થતી હતી ?”

“મારા બાદની.” હલદર મહાશયે આડી નજરે જોઈને કહ્યું.

કપાળમાં કરચલીઓ પાડતી ગૃહિણી બોલી: “ઝોહ ! કેવુંક શ્રાદ્ધ થશે ? શ્રાદ્ધલોની ચોર્યાશી જમાડાશે ને ?”

ગંભીરતાપૂર્વક હલદર મહાશય બોલ્યા: “જરૂર, મારા શ્રાદ્ધમાં શ્રાદ્ધલોની ચોર્યાશી ન જમે તો લોકો તારા પર ધૂળ ઉડાડે !”

સ્વામીના વદન પર તીવ્ર કટાક્ષ કરીને ગૃહિણીએ શ્લેષભર્યા અવાજે કહ્યું: “ઝોહોહો ! મારી ચિંતા કરી કરીને જ જાણે મરવા પડ્યા છો !”

હલદર મહાશય આંખો બંધ કરીને ચૂપચાપ પડ્યા રહ્યા. ગૃહિણીએ જરા વાર મૂંગી રહીને પૂછ્યું: “વેચાણખત, રજિસ્ટર, આ બધી શી વાતો થતી હતી ? ખત શેનું ?”

“મારી મિલકતનું.”

નાકતું ટેરવું ચડાવીને ગૃહિણી બોલી: “ઝોહ, મિલકતનો તો પાર નથી, જાણે અડધું રજવાડું ! એક વિધવાને એક ટંકની ખોરાકી પણ પૂરી મળી શકે એમ નથી. હં, તે કેને આપતા જાઓ છો ? ભાઈને ?”

હલદર મહાશયે ઉત્તર ન આપ્યો. ગૃહિણી બોલી: “હું બધું સમજી ગઈ છું, શું ભાઈ કાંઈ પરાયો થાય ? એ તો કહેવત છે કે ગમે તેવો તોય માજણ્યો ભાઈ ! તમે તમારે ખુશીથી સઘળું આપી દેજો; મારે ભગવાન સરખો ધણી છે.”

રોષથી હાંફતી ગૃહિણી ઝોરડા બહાર ચાલી ગઈ. હલદર મહાશય પડ્યા પડ્યા વિચારવા લાગ્યા: “માજણ્યો ભાઈ !”

પરંતુ ગૃહિણી ભગવાન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને સ્થિર રહી શકી નહિ. મૃત્યુકાળે કદાચ સ્વામીની ખુદ્દિ અવળી થાય અને તેઓ સઘળી સંપત્તિ નાના ભાઈને આપતા જાય તો શું કરવું ? આવે પ્રસંગે પોતાનું કોઈ એકાદ અંગત માણસ જોઈએ. ગૃહિણીએ તે જ દિવસે પોતાના ભાઈને તેડી લાવવા માટે એક માણસ રવાના કર્યો.

ગિરીશ ઘેર આવી પત્નીને સઘળી વાત કહી. નાની વહુએ અધી વાત સાંભળ્યા પછી કહ્યું: “રસ્તો ખોટો નથી. દેવાના પાપ જેવું શું ખીજી કોઈ પાપ છે? એ પાપથી છૂટાય તો જ સારું. અને તમે પણ દેવાની બળતરા કરી કરીને અડધા થઈ ગયા છો. તમારી ચિંતા પણ જશે.”

“ચિંતા તો જશે; પણ પછી શું?”

“ત્યાર પછી ખીજી શું? ઘરઆરતી વાત કરો છો ને?”

“હા, હાથમાંથી ઘર ગયા પછી આપણે ક્યાં ઊભા રહીશું?”

“શું ઊભા રહેવાની જગ્યા ક્યાંય નહિ મળે?”

ગિરીશે કહ્યું: “મળશે તો ખરી, પણ ઝાડ નીચે. ઝાડ નીચે તું રહી શકીશ?”

સ્વામીના વદન પર તિરસ્કારભર્યો કટાક્ષ કરતી નાની વહુ બોલી: “સાંભળો વાત, શું હું નહિ રહી શકું? તમે રહી શકો ને મારાથી નહિ રહી શકાય?”

ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખતો ગિરીશ બોલ્યો: “એ જ યોગ્ય છે. રામચંદ્રજીએ સીતાદેવી સાથે વનવાસમાં રાજસુખ ભોગવ્યું હતું, હું તારી સાથે ઝાડ નીચે રહીને સ્વર્ગસુખ અનુભવીશ.”

ગિરીશે પ્રેમાશ્રુભરી દૃષ્ટિએ પત્નીના ચહેરા સામે જોયું. મુરલીએ આરડામાં પ્રવેશ કરીને કહ્યું: “સ્વર્ગ તો હજી ઘણું દૂર છે, કાકા! અત્યારે તો નરકની જ વાત કરો.”

નાની વહુ જરા આધું ઓઢીને સરકી ગઈ. ગિરીશે પ્રશ્ન કર્યો: “નરક કેવું છે, મુરલી ?”

મુરલીએ નીચે બેસીને કહ્યું: “જેવું તેવું નરક નથી; સીધું કુંભીપાક નરક ! પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વગર ઉદ્ધાર નથી.”

વિરમય પામી ગિરીશે પ્રશ્ન કર્યો: “શેતું પ્રાયશ્ચિત્ત ? કોને કરવાનું છે ?”

“ધણાને કરવું પડશે. મારાં કાકી, આપ, આપનાં બાળબચ્ચાં અને હું પણ સાથે જ છું.”

“કારણ ?”

“કારણ, આપે કલકતાથી જે તે અખાદ લાવીને મારી કાઢીને ખવરાવ્યું છે. જુઓ કાકા, તમે બ્રહ્મણના દિકરા થઈને આવું બધું કેમ ખવરાવ્યું, કહો જો ? મારાં કાકી કદાચ ન બચત, પણ એથી આવું થાય ? છેવટે મને ગુન્હેગાર કર્યો. મારા પ્રાયશ્ચિત્તનો બધો ખર્ચ તમારે જ આપવો પડશે.”

ગિરીશે હસીને કહ્યું: “ખર્ચ કર્યો કંઈ આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી થતું, મુરલી !”

“તમે કહો એટલે ? તમારા મોટા ભાઈ જેવા પંડિત આટલામાં બીજા કોઈ નથી. એમણે જ આ નિર્ણય આપ્યો છે.”

“સારું સારું,” કહીને ગિરીશે અનુપમાને તમાકુ આપી જવા હાક મારી. મુરલી બોલ્યો: “તમાકુ તમે જ પીઓ, કાકા ! મેં તો છોડી દીધી છે.”

“શા દુઃખે ?”

“સમાજ મારો હુકો બંધ કરે એ પહેલાં જ મેં તમાકુનો ત્યાગ કર્યો છે.”

“તું પણ ભારે હુંશિયાર છે.”

હસતાં હસતાં મુરલી બોલ્યો: “ચોર છટકી જાય ત્યાર પછી જ બુદ્ધિ વધે છે, એ તો જાણો છો ને ? મારે પણ એમ બન્યું છે. હાં, મેં સાંભળ્યું છે કે તમે મોટા ભાઈની ખૂબ સેવાચાકરી કરી રહ્યા છો ?”

“ ખૂબ તો નહિ, પણ જરૂર પૂરતી. ”

મુરલીએ તીરછી નજરે ગિરીશ સામે જોઈને ધીમા અવાજે કહ્યું:
“ તમે કામ તો સારું કરો છો, કાકા ! પણ હું તમારી જગ્યાએ હોત તો શું કરત તે કહું ? દવા સાથે થોડું વિષ મેળવી દેત. ”

મુરલી ઊભો થયો. ગિરીશે કહ્યું: “ કેમ, એટલી વારમાં ઊભો થયો ? ”

મુરલીએ કહ્યું: “ મારા વિશુની તબિયત પાછી લથડી છે, એની મા પણ પથારીમાં પડી છે. હું માત્ર સમાચાર આપવા આવ્યો હતો. ”

મુરલીના ગયા પછી અનુપમા તમાકુ આપી ગઈ. ગિરીશ બેઠો બેઠો હુકો પીવા લાગ્યો. નાની વહુએ નજીક આવી સ્વામી સામે જોઈને કહ્યું: “ હું માંદો હતો ત્યારે મને સાહેબ લોકોના હાથની બનાવેલી વસ્તુઓ ખવરાવી હતી ? ”

“ હા, પણ એમાં કોઈ અખાદ્ય વસ્તુ નહોતી: ચોખ્ખાની જ બનાવટ હતી અને ગંગાજળમાં તૈયાર કરી હતી. અને સાહેબ લોકોની જાત કંઈ હલકી નથી. ”

કૃત્રિમ કોષભર્યા કટાક્ષ સહિત આધુનિક હસીને નાની વહુ બોલી: “ મને તો ભારે ભય લાગ્યો હતો ! સાહેબનું બનાવેલ હોય કે મુસલમાનનું બનાવેલ હોય, તમે તમારા હાથમાં લઈને મને ખવરાવ્યું છે; પછી શું ? ”

“ હું હાથમાં લઈને આવ્યો એટલે શું શુદ્ધ થઈ ગયું ? ”

મક્કમ અવાજે નાની વહુ બોલી: “ જરૂર. ખીજાઓ માટે એ વસ્તુ અશુદ્ધ હોવા છતાં મારે માટે તો એ ભગવાન નારાયણનો પ્રસાદ જ હતો. તમે તમારા હાથથી કદાચ મને ઝેર આપો તો પણ મારે મન તો એ મધુર અમૃત તુલ્ય છે. ”

પ્રેમના ઉમળકાથી અને ભક્તિના મહિમાથી નાની વહુનું વદન તેજોમય બની ગયું. ગિરીશ કંઈક કહેવા જતો હતો, પણ કહી શક્યો નહિ; એનું ગળું જાણે ભારે થઈ રહ્યું હતું. એના નયન અને વદન પર જાણે ગર્વની તેજરેખા ચમકી ઊઠી. તે ચૂપચાપ બેઠો બેઠો હુકો પીવા લાગ્યો.

નાની વહુ પણ સ્ત્રી છે, મોટા ભાઈની વહુ પણ સ્ત્રી છે, પણ બંને વચ્ચે કેટલો પ્રભેદ ! ગંગાજળ પણ પાણી છે અને કૂવાનું પાણી પણ પાણી છે, પરંતુ કેટલો પ્રભેદ ! કમળ પણ ફૂલ છે, અને આવળનું ફૂલ પણ ફૂલ છે; પરંતુ કેટલો પ્રભેદ ! એક જ મેઘમાળામાંથી થતી વૃષ્ટિમાં અને વિદ્યુદગ્નિમાં કેટલું બધું જુદાપણું છે ! એક આપે છે ઠંડક, બીજું આપે છે પરિતાપ. એકમાં અમૃત, બીજામાં મૃત્યુ ! ખરેખર, જગત્ વિચિત્ર છે, પચરંગી છે, ન સમન્વય એવું વિષમ છે. ॥

સ્વામીને વિચારમગ્ન જોઈને નાની વહુએ પૂછ્યું : “ દેવાની ચિંતા તો ટળી ગઈ છે; હવે શાના વિચાર કરો છો ? ”

“ વિચારનો કંઈ છેડો હોય છે ! ધણા ય વિચારો આવ્યા જ કરે છે. ”

“ શેના વિચાર આવે છે ? કહે તો. ”

“ ધણાય : આકાશના, પાતાળના, ધરતીના, તારા, મારા—ધણા ધણા વિચારો આવે છે. ”

“ મારા વિચારો શા માટે ? મારા વિચારો મારી પાસે રાખો, અને તમારી વાત તમે યાદ કરો. ”

“ કઈ વાત ? ”

મંદ હાસ્ય હસતી નાની વહુ બોલી : “ હું બચી જઈશ એવું મેં કહ્યું હતું, ને હું બચી ગઈ છું. તમે બે રૂપિયાની વસ્તુઓ લાવવાનું કહ્યું હતું તે લઈ આવો. ”

હસીને ગિરીશ બોલ્યો : “ ઓહ, આ વાત ! ”

“ હું બીજું કશું સાંભળવાની નથી, તમારે લાવવી જ પડશે. હું રાંધીને તમને જમાડીશ. ”

પ્રીતિભરી પ્રફુલ્લ નજરે પત્નીના મુખ સામે જોઈ ગિરીશ બોલ્યો : “ તારા હાથનું રાંધેલું હું ખાઉં ત્યારે ને ? તેં તો સાહેબ લોકોના હાથની રોટી ખાધી છે, તારો ધર્મ ને તારી જાત બંને ચાલ્યાં ગયાં છે. ”

નાની વહુએ કહ્યું : “ મારી જાત કે ધર્મ તમારાથી જુદું હોય તો જાય ને ? ”

નાની વહુએ સ્વામી પર વક્ર કટાક્ષ કર્યો. ગિરીશે અનુપમાને ખૂબ મારતાં કહ્યું: “અની, સાંભળે છે ને? તારી માની જાત છે જ નહિ.”

અનુપમા ધરની બહાર આવીને હસતાં હસતાં બોલી: “એ સાચું છે બાપુ? શું માની જાત જીદી હોઈ શકે?”

હુકકો એક તરફ મૂકીને ગિરીશ બોલે થયો; તે બોલ્યો: “ત્યારે તો આવા અજાતના ઘરમાં મારાથી બેસી શકાય નહિ.”

અનુપમા હસી પડી. નાની વહુએ પૂછ્યું: “અત્યારે વળી કંઈ તરફ જાઓ છો?”

ગિરીશે જતાં જતાં કહ્યું: “એક વાર મોટા ભાઈને જોઈ આવું.”

મોટા ભાઈને ઘેર આવીને ગિરીશે જોયું તો મોટી ભાભીનો ભાઈ મધુસૂદન ચક્રવર્તી આવેલ છે. એને કુશળ સમાચાર પૂછીને ગિરીશ મોટા ભાઈ પાસે જઈને બેઠો. ત્યાં બેઠાં બેઠાં તેણે સાંભળ્યું તો મધુસૂદન બહેનને ઊંચે સાદે કહી રહ્યો છે: “તમને કોઈને અક્કેલ જ નથી, તમે તો જાણે મારા બહેનીને મારી નાખવા જ બેઠો છો. આવા દરદમાં દાકતર શું કરી શકવાનો હતો? એ લોકોને શું કશી ગમ હોય છે?”

મોટી વહુએ કહ્યું: “મારી વાત તો કોઈ સાંભળે ત્યારે ને! ‘દાકતર, દાકતર’ કરીને બધા અસ્થિર થઈ ગયા છે. હું જો ના પાડું ને કંઈ સારું મારું થાય તો લોકો દોષનો ટોપલો મારે માથે જ મૂકે.”

મધુસૂદન રોષપૂર્વક બોલ્યો: “દોષનો ટોપલો? જેને ગમ નથી એ લોકો જ દોષ દે. આવા દરદની મુખ્ય દવા તો દૈવ છે. ન ચ દૈવાત્ પરં બલમ્-દૈવ કરતાં શું ખીજી કોઈ મહાન ઔષધ છે?”

મોટી ભાભી બોલી: “એટલા માટે તો તને બોલાવવો પડ્યો છે, ભાઈ! અહીં મારું અંગત માણસ કોણ હતું? અહીં તો દુશ્મનના નગર વચ્ચે રહેવું પડે છે. તું આવ્યો છે. હવે જે રીતે સારું થાય તે રીતે તું કર.”

મધુસૂદન બોલ્યો: “એ બાબત તારે ચિંતા નહિ કરવી પડે. હું મારી સાથે દૈવી દવા લાવ્યો છું, અસલ ધન્વંતરીની દવા છે, બૂઠા પીરની પ્રસાદી છે. કાલે જ નરણા મોઢે સાત દાણા મરીના અને સાત મૂળ

દામડાનાં લઈ વાટીને પાછ દે અને આ લાલ મુળિયું પચરંગી હીરથી માંધીને ગળે બાંધી દેજે. એનાથી બધું મટી જશે.”

ત્યાર પછી મોટી વહુ રસોઈ કરતાં કરતાં બાઈ સાથે સાંસારિક સુખદુઃખની વાતોમાં પડી.

ઘડીક બેસીને ગિરીશે મોટા ભાઈને પૂછ્યું: હું “આજે દાકતરને મોલાવી લાવું?”

“જરૂર નથી.”

“તો પછી હું દવા લઈ આવું.”

ગિરીશ ઊઠીને દવાની શીશી લેવા ગયો, પણ શીશી જડી નહિ. બાબીને પૂછ્યું; મોટી બાબીએ કશે ઉત્તર ન આપ્યો.

મધુસૂદન બોલ્યો: “હવે વિલાયતી દવાની જરૂર નથી, ગિરીશભાઈ! હું આવ્યો છું, તો બ્રાહ્મણ કેમ બચે એનો જ પ્રયત્ન કરવો પડશે. હું મારી આંખ સામે બ્રહ્મહત્યા જોઈ શકીશ નહિ.”

ગિરીશ કશે ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. મોટી બાબી બોલી: “આજ સુધી તો દાકતરની દવા પાઈ; શું થયું? દરદ આછું થવાની વાત તો દૂર રહી, પણ આ તો વધવા માંડ્યું છે.”

મધુસૂદન બોલ્યો: “વધે જ ને! હજી સુધી બચી ગયા છે, એ જ ધણું છે. કાલે તેલનું માલિસ કરી બરાબર નવરાવો. જોજો, અડધો રોગ તો આપોઆપ ચાલ્યો જશે.”

માથાકૂટ કરવી નકામી છે, એમ માની ગિરીશ જવા તૈયાર થયો. હલદર મહાશયે ગિરીશને સંબોધી કહ્યું: “ભાઈ, જરા અહીં આવ તો.”

ગિરીશ મોટા ભાઈની શય્યા પાસે ગયો. હલદર મહાશય બોલ્યા: “તારે વેચાણખત લખી આપવું એવી વાત થઈ હતી ને?”

“જી હા; આવતી કાલે હું રજિસ્ટર કરાવી લઈશ.”

“હમણાં રહેવા દેજે.”

“કેમ ભાઈ?”

“હું વિચાર કરીને પછી કહીશ.”

“સારું.” કહીને ગણેશ ચાલ્યો ગયો. મોટી વહુએ ભાઈને સંબોધીને કહ્યું: “સગાઈ દેખાડવા આવ્યા હતા, કોઈ દિવસ પાછું વાળીને જોયું પણ નથી અને આજે ‘ભાઈ ભાઈ’ થઈ રહ્યું છે!”

મધુસૂદને કહ્યું: “એની પાછળ તો ઊંડો હેતુ છે, બહેન! એમની પાસે કેટલા રૂપિયા લેણા છે?”

“ત્રણસો રૂપિયા; મકાન ગીરવી પડ્યાં છે.”

હસતાં હસતાં મધુસૂદન બોલ્યો: “તેથી જ આજે ભાઈનું સગપણ ફૂટી નીકળ્યું લાગે છે! પણ હું એ પ્રપંચ નહિ ચાલવા દઉં. કાલ મને ગીરવીખત દેખાડજે.”

હલદર મહાશય ક્ષીણ અવાજે ગૃહિણીને બોલાવવા લાગ્યા. ગૃહિણીએ વિરક્તિ સહિત ઉત્તર આપ્યો: “કેમ, શું થયું છે?”

હલદર મહાશયે કહ્યું: “મારે માટે ખાવાનું લાવ તો.”

“ઓહોહો! એટલી વારમાં ખાવાનું? શું વેળા વીતી જાય છે? જરા ધીરજ રાખો, મારો ભાઈ બે ગાઉનો પંથ કાપીને આવ્યો છે. તે પહેલાં એને જમાડી લઉં.”

ત્યાર પછી ભાઈને સંબોધી કહ્યું: “આખો દિવસ ખાવાની બળતરા થાય છે, ભાઈ! જેમ રોગ વધતો જાય છે, તેમ ખાવાની બળતરા પણ વધતી જાય છે, આખો દિ’ ખાઉં ખાઉં ને ખાઉં.”

વ્યસ્તભાવે મધુસૂદન બોલ્યો: “ના ના, ઝાઝું ખાવું સારું નહિ. દિવસ-માં કેટલી વાર ખાય છે?”

“ખાવાનો તો ધડો જ ક્યાં છે! દસ વાર ખાય તોય એની એ જ બળતરા. જો હું કંઈક કહું તો બહારના માણસો આગળ મને ઝંખવાણી પાડે. હું આટઆટલું કરું છું તોય મારા કપાળમાં તો અપજશ જ લખાયો છે. હું સારા ધરની દીકરી છું તે આટલું સહન કરીને સેવા કરી રહી છું.”

મધુસૂદને બહેનને સાંત્વના આપતાં કહ્યું: “ શું કરવું, તે કહે. ગમે તેમ તોય માથાનો ધણી છે ને ।”

ગૃહિણીએ તરત પોતાની હૈયાવરાળ બાઈ પાસે ઠાલવવી શરુ કરી: “ પરણીને કોઈ દિ સુખ જોયું નથી, કોઈ દિ દુઃખને ઠાર્યું નથી, અત્યારે પણ એની એ જ હૈયાહોળી છે, પાછલી જિંદગી માટે વિસામા જેવી કેઈ વ્યવસ્થા કરી નથી.” આ પ્રમાણે બહેને સઘળી દુઃખકથા બાઈને કહી સંભળાવી. હલદર મહાશય પથારીમાં ચૂપચાપ પડ્યા પડ્યા સાંભળતા હતા અને નિસાસા નાખતા હતા. હલદર મહાશય આંસુ ન પાડી શક્યા, પણ મનથી ભારે અંજપો અનુભવવા લાગ્યા. અત્યારે એમનામાં ઊભા થવાની શક્તિ નહોતી, નહિ તો અત્યારે ને અત્યારે ગૃહિણીને ચૂપ કરી દેત. પણ શું કરે ! મનમાં ને મનમાં બળવા સિવાય અન્ય કોઈ રસ્તો એમની સામે રહ્યો નહોતો.

માણસ ત્યારે જ પોતાની જાતને ઝોળખી શકે છે, જ્યારે અક્ષમતાના પ્રયંડ આઘાત વડે એનું હૃદય જાગ્રત થાય અને જોઈ શકે કે સામર્થ્ય કરતાં એનામાં નબળાઈ કેટલી વધુ છે, અસત્યના પડદા કરતાં સત્યની નગ્ન પ્રતિમા કેટલી કઠોર છે અને આદર કરતાં અનાદર કેટલો સ્વાભાવિક છે. આત્મવંચનાના સૂક્ષ્મ પડદા પાછળ મનને જ્યાં સુધી ઢાંકી રાખી શકાય છે, ત્યાં સુધી જ માણસ આત્માભિમાનથી પૂર્ણ બનીને પોતાની જાતને બીજા કરતાં જરા ઉચ્ચ રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ સત્યના સ્વાભાવિક વંટોળથી એ આવરણ ઊડી જાય છે, ત્યારે માણસ પોતાની નિર્બળતા જોઈને વિસ્મય પામ્યા વગર રહી શકતો નથી, ત્યારે તે પોતાની જાત માટે પોતે જ શંકાશીલ બની બેસે છે. //

હલદર મહાશય પણ આજ પોતાની જાત પ્રત્યે પોતે શંકિત બની બેઠા. એમના અસીમ વર્યસ્વ વચ્ચે કયે સ્થળે આટલી નિર્બળતા છુપાઈ ગઈ હતી, તે તેઓ સમજી શક્યા નહિ. એમના મનમાં થયું, કે સંસાર દુઃખજન છે, જીવન પડછાયાની રમત સરખું છે.

જે એમ જ હોય તો આ બધું અસત્ય અસત્યમાં સમાઈ જાય, પડછાયાની રમતનું પરિણામ ભલે શૂન્યમાં આવે, પણ આ અસત્યની પાછળ જે સત્ય ઊભું રહે તો ? માયાળગળના વિલય પછી જે વાસ્તવિકતાની કઠોર મૂર્તિ જાણત થાય તો ? મૃત્યુ જ જે જીવનની છેલ્લી યવનિકા ન બને તો ? શું એ યવનિકા પાછળ જ સ્વર્ગ અને નરક હશે ? જીવનના સામા કિનારે શું જીવનના કૃત કર્મનો વિચાર થતો હશે ? ત્યાંનો વિચારક શું અંદર અને બહારની બંને દિશાઓ જોઈને વિચાર કરતો હશે ? ત્યાં શું બહારના આવરણ હેઠળ અંદરનું કુત્સિત દૃશ્ય ઢાંકી શકાતું નહિ હોય ?

સંધ્યા પછી બોસ મહાશયે આવી એમને સલાહ આપી, કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જરૂરી છે. શેનું પ્રાયશ્ચિત્ત ? રોગનું કે પાપનું ? પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત તો થોડું ધણું દાન દેવું એ જ...! પરંતુ આત્મવંચનાનું પ્રાયશ્ચિત્ત શું ? જીવનનું દાન દેવા છતાં પણ એ પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ શકે એમ નથી, એ પાપનું પરિણામ નરક સિવાય અન્ય કંઈ જ નથી.

સંધ્યા પછીનો અંધકાર ગાઢ થતો જતો હતો. વિચારના ગાઢ અંધકાર વચ્ચે ભટકી રહેલા હલદર મહાશયનાં નયનો સામે જાણે નરકનાં ભીષણ દૃશ્યો ખડાં થયાં. કેવાં બિભત્સ દૃશ્ય ! એ લોખંડી ટોપ પહેરેલો વિરાટકાય યમ, એના વિકૃત આકૃતિવાળા અનુચરો, અગ્નિની જ્વાળાઓથી ધબકતું રૌરવ, હજારો કીટો અને ગંદવાડથી ખદબદતું કુંભીપાક, પાપીઓની આર્ત ચીસો, યમદૂતોની છાતી તોડી નાખે એવી ત્રાડો, સળગતી વૈતરણીનો વિરાટ કલ્લોલ ! !

હલદર મહાશય ચીસ પાડી ઊઠ્યા. ગૃહિણી બડબડાટ કરતી હાથમાં દીવો લઈને ઓરડામાં આવી. સ્વામીનાં લાલ નેત્રો અને ભયથી વિકૃત બનેલું વદન જોઈને તે થંભી ગઈ.

ચીસનો અવાજ ગિરીશના કાન પર પણ અથડાયો હતો, તે એકદમ દોડી આવ્યો અને બોલ્યો : “શું થયું છે બાબી ?”

ગૃહિણીએ બેદરકારપણે ઉત્તર આપ્યો: “ થાય શું બીજું, કંઈક મધુર સ્વપ્નું જોયું હશે.”

ગિરીશે આરામનો ઊંડો શ્વાસ લઇ કહ્યું: “ એમ જ હો, દુર્ગા !”

આંખો ફેરવી નાખી તીખા અવાજે ગૃહિણી બોલી : “ તમે જેવું ધારો છો એવું નથી ! તમારા મનની ઇચ્છા પૂરી પડવાને હજી તો ઘણી વાર છે.”

ગિરીશ ધરતી સામે નજર રાખી ધીરે ધીરે ચાલ્યો ગયો.

મધુસૂદને ગરમીનો પ્રતીકાર કરવા માટે બીજે દિવસે હલદર મહાશયને ઠંડા પાણીથી સારી રીતે નવરાવ્યા. પેટની બળતરા ઓછી થાય એ હેતુ લક્ષમાં રાખીને મોળી છાશ સાથે ભાત પણ ખવરાવ્યા. સાથોસાથ દૈવી ઔષધનો પણ વિધિપૂર્વક ઉપયોગ કરાવ્યો. છાશ-ભાત પેટમાં પડ્યા પછી હલદર મહાશય કંઈક સ્ફૂર્તિમાં આવ્યા અને સાળાની વ્યવસ્થા માટે ધન્યવાદ આપતા આપતા પથારીમાં પડ્યા. સંધ્યાસમયે એમની જીવનશક્તિ પણ દિવસના તપતા સૂર્યની માફક ક્ષીણ થતી ગઈ. સંધ્યા પહેલાં બોલવાની શક્તિ તો બીજે રૂંધાઈ જ ગઈ હતી. વાત કહેવા જતા ત્યારે વેદનાભરી એકાદ અરેરાટી નીકળી જતી.

આમ ને આમ બે દિવસ વીત્યા. ત્રીજે દિવસે રાતના મોટી વહુનો આર્ત ચીત્કાર સાંભળીને ગિરીશ એકદમ દોડી આવ્યો. તેણે આવીને જોયું તો હલદર મહાશયને નાભીઆસ ઊપડ્યો હતો. ગિરીશે મોટા ભાઈના મોઢામાં ગંગાજળ રેડી, એમના કાન પાસે મોઢું રાખી પ્રભુનું સ્મરણ શરુ કર્યું. જીવનના સામે આરે જવાના આધાર સરખું પ્રભુનામ સાંભળતાં સાંભળતાં હલદર મહાશયે ગિરીશની નજર સાથે નજર મેળવી. ત્યાર પછી તેમણે એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો. ગિરીશે દુઃખી અવાજે કહ્યું: “ભાઈ! ભાઈ!”

ગૃહિણી પછડાટ ખાઈને રડી પડી અને પોકારવા લાગી: “તમે ક્યાં જાઓ છો! મને અધવચ્ચે છોડીને ક્યાં જાઓ છો! હાય! હાય! મારું શું થશે?”

મધુસૂદન ખાસ કામને કારણે તે દિવસે બહાર ગામ ગયો હતો. બીજે દિવસે જ્યારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે દહનક્રિયા પતી ગઈ હતી. મધુસૂદને

યજમાન તથા પડોશીઓ સમક્ષ હલદર મહાશયની પેટી ખોલીને દેખાડી; પેટીમાં એક બે દાગીના, એકાદ બે ચિટ્ઠીઓ અને ગિરીશનું ગિરીવી ખત પડ્યું હતું; એ વિના બીજું કશું નહોતું. ગિરીશે લખી આપેલું ગીરોખત ખોલીને જોયું તો ખત નીચે હલદર મહાશયે પોતાના સ્વહસ્તે લખ્યું હતું: “બ્યાજ સહિત આખી રકમ મળી ગઈ છે અને ગિરીશે ગીરો મૂકેલી જમીન છૂટી થઈ છે. એ લખાણ નીચે હલદર મહાશયની સહી હતી. મધુસૂદન ખોલી બેઠો: “આ તો બનાવટી સહી છે.”

વૃદ્ધ બોસ મહાશયે ધીર-ગંભીર અવાજે કહ્યું: “ના, આ કંઈ બનાવટી નથી; એમણે પોતે જ લખ્યું છે, એ વખતે હું એમની પાસે જ બેઠો હતો. એ વખતે પેટીમાં કંઈક રોકડ ને દાગીના પણ વધારે હતા.”

આ સાંભળીને ગિરીશ વિસ્મય પામી થંભી ગયો. એનાં બંને નયનો આંસુથી છલકાઈ ગયાં.

યજમાનની સહાયથી શ્રાદ્ધકાર્ય પતાવીને મોટી વહુ નાના પુત્ર સાથે ભાઈને ઘેર ચાલી ગઈ.

ભાઈને ઘેર પાંચ-સાત દિવસ તો બહુ સારી રીતે પસાર થયા; પરંતુ ત્યાર પછી સ્વામીના ઘરમાં ને ભાઈના ઘરમાં મોટી વહુને મોટો ફેરફાર જણાવા લાગ્યો. સ્વામીના ઘરમાં એનું પ્રભુત્વ અખંડ રહ્યું હતું, પરંતુ અહીં પ્રભુત્વ દાખવવા જતાં ભાભી નાકનું ટેરવું ચડાવીને ઇશારાથી સમજાવી દેતી કે આ કંઈ તમારું પોતાનું ઘર નથી, પારકું ઘર છે; અહીં કંઈ હુકમ ન કરી શકાય, અહીં તો હુકમ પાળી શકાય. પારકાની તાબે દારી બેઠાવવાનો અભ્યાસ મોટી વહુમાં નહોતો, એટલે વાતવાતમાં ભાભ સાથે કલહ થયા કરતો.

છેવટે ભાભીએ એક દિવસે સાફસાફ શખ્તોમાં સમજાવી દીધું, કે અહીં વડપણ કરવાનો તમને જરાય અધિકાર નથી, એવો અધિકાર ભોગવવે હોય તો અહીં વધુ સમય નભી શકશે નહિ. ચાકરની માફક કામકાજ કરવાનું ઈચ્છા હોય અને માનઅપમાન ગળી શકાતાં હોય તો જ અહીં રહી શકાશે

નહિ તો તમારે તમારા ધરનો રસ્તો શોધી લેવો જોઈએ. બહેને બાઈ પાસે ફરિયાદ કરી, પણ બાઈ કોઈ પ્રકારનો પ્રતિકાર કરી શક્યો નહિ. તેણે સરળ શબ્દોમાં બહેનને સમજાવી દીધું કે બહેન પર બાઈને મમતા હોય છે; બીજાએ પણ એવી મમતા રાખવી જોઈએ; એવો કાંઈ નિયમ નથી. એટલે બાબીની ઈચ્છા પ્રમાણે ચાલવામાં પણ શ્રેય છે.

પરંતુ મોટી વહુ બાબીની ઈચ્છા સુજળ ચાલીને બાઈનું અન્ન ખાવા રાજી ન થઈ. એટલે મધુસૂદને દુઃખિત બાવે કહ્યું: “ એ તો હું જાણું છું, નાનપણથી જ તારે કોઈની સાથે બનતું નથી; તો પછી એક કામ કર. તું તારે ઘેર જા. યજમાનોનાં બે-ચાર ધર છે, એકાદ બ્રાહ્મણને રાખી લેજે, અડધી આવક એ લેશે ને અડધી તને આપશે. તારે તો બે જ પેટ ભરવાનાં છે, સુખેથી બધું ચાલ્યું જશે.”

મોટી વહુએ ગુસ્સે થઈ કહ્યું: “હું એમ જ કરીશ, મારા પૈસા ને ધરેણું મને આપી દે.”

મધુસૂદને કહ્યું: “ પૈસા કંઈ મારી પેટીમાં નથી પડ્યા. હલદર મહાશયના શ્રાદ્ધ પહેલાં જ નલડાંગાના કિતુ ઘોષને ત્યાં એ જમા કરાવ્યા છે! અને એ પૈસા પર તારો હક્ક નથી; એ તો તારા સગીર બાળકની સંપત્તિ છે. તારો પુત્ર જ્યારે ઉમ્મરલાયક થશે ત્યારે હું એને બધું સોંપી દઈશ.”

બાઈનો આવો નફ્ટ ઉત્તર સાંભળીને મોટી વહુ કલ્પાંત કરીને માથું ફૂટવા લાગી. એથી બાબીએ વિરક્ત થઈને ધર બહાર નીકળી જવાનો આદેશ કર્યો. પણ મોટી વહુ એમ સહેલાઈથી બાઈને છોડે એવી નહોતી; તેણે તો ગામના બે-ચાર આબરૂદાર માણસોને વચ્ચે નાખ્યા. મધુસૂદને સમજાવ્યું, કે હલદર મહાશય પાસે માત્ર પચાસ રૂપિયાની રોકડ હતી. મારી બહેન અત્યારે સાતસો રૂપિયા કહીને મારે ગળે પડે છે! નદ્દટકે પુત્રને આગળીએ વળગાડીને મોટી વહુ ઘેર આવી. હવે કેવી રીતે સંસાર નભાવવો એ એક મોટો કાયડો થઈ પડ્યો.

નાની વહુએ સ્વામીને પૂછ્યું: “હેં, હવે બહેન માટે શું કરશું?”

ગિરીશે કહ્યું: “તું શું કરવાનું કહે છે?”

નાની વહુએ કહ્યું: “વાહ, હું વળી શું કહું? મોટી બાબી શું આપણે મન પરાયાં છે? આપણને જો એક મુઠ્ઠી ધાન મળશે, તો શું બાબી માટે નહિ મળે?”

ગિરીશે હસીને કહ્યું: “તું જ્યારે કહે છે તો તો જરૂર મળશે.”

મોટી વહુએ ખૂબ વિચાર કર્યા પછી અંતે ગિરીશનો હાથ પકડીને કહ્યું: “ગિરીશભાઈ, હવે અમે મા-દિકરાનું શું થશે? મારો ભાઈ તો બધું ધૂતી ગયો.”

ગિરીશે હસીને કહ્યું: “બાબી, તમારો ભાઈ બધું શું ધૂતી ગયો છે? થોડાઘણા રૂપિયા ને ઘરેણાં: એ જ ને? મને તો નથી ધૂતી ગયો ને? જ્યાં સુધી હું છું ત્યાં સુધી તમારે ગભરાવાની કોઈ જરૂર નથી.”

મોટી વહુએ શરમથી માથું નીચું ઢાળી દીધું. ગિરીશે કહ્યું: “બાબી, એમાં શરમાવાનું કંઈક કારણ નથી, તમે મારી પાસે ત્રણસો ચારસો રૂપિયા માગો છો; એમ માનજો કે એના વ્યાજમાં તમે મારે ત્યાં જમો છો.”

મોટી વહુએ કહ્યું: “પણ તમારા ભાઈએ તો રૂપિયા જતા કર્યા છે.”

“મને ભાઈ માનીને તેઓ રૂપિયા જતા કરીને જ્યારે જઈ શકે છે, તો હું પણ મારી બાબી અને મારા ભત્રિજાને મારાં અંગત માણસો સમજી શું એક મુઠ્ઠી ધાન નહિ આપી શકું?”

નાની વહુએ ધુમટા વચ્ચે આંખો ચડાવીને કહ્યું: “ઓહો, શું તમે જ જાણે અન્નના માલિક છો!”

ત્યાર પછી મોટી વહુનો હાથ પકડી સ્નેહભર્યા અવાજે તે બોલી: “એમની વાત જવા દો. બહેનને ત્યાં રહેવામાં શું કોઈ પ્રકારની હરકત છે!”

દેરાણીના ચહેરા સામે જોઈને મોટી વહુ એકદમ ધૂસ્કે ધૂસ્કે રડી પડી.

પોતાનું અભિમાન અખંડ રાખવા ખાતર માણસને પોતાના મન સાથે ભયાનક યુદ્ધ ખેલવું પડે છે, એ ખબર ગણેશને પહેલાં નહોતી પડી. જો એને આવી ખબર હોત તો તેણે સંગ્રામ થાય એ પહેલાં જ ચોખવટ કરી લીધી હોત. પરંતુ જ્યારે સંગ્રામની શરુઆત થઈ ગઈ, ત્યારે તો બંને દિશામાં બંને પક્ષોએ ખુલ્લી છાતીએ ખડા રહીને યુદ્ધના પરિણામની રાહ જોવી રહી; પછી સંગ્રામ સિવાય સંધિની વાત હુંયે જ ન ચડે. કદાચ હુંયે ચડે તો પણ ગણેશ એવી કાયરતા સ્વીકારવા તૈયાર થાય એમ નહોતો. આ યુદ્ધથી એને હૃદયદૂર્ગ સાવ છિન્નભિન્ન થવા માંડ્યો હતો, અંતરની સઘળી શક્તિ સાવ ક્ષીણ થવા લાગી હતી, પ્રત્યેક ચિત્તવૃત્તિ સંધિ માટે તલપાપડ થઈ રહી હતી, છતાં પણ ગણેશ યુદ્ધમાંથી છૂટો થઈ શક્યો નહિ; એનું ઉન્નત અભિમાન ઉત્સાહ રેડી રહ્યું હતું. ગણેશ સઘળું બળ એકઠું કરીને સામા પક્ષનું માથું નીચું નમાવવા માટે જૂઝી રહ્યો હતો. પગલે પગલે નિષ્ફળતા મળવા છતાં પણ ગણેશ પોતાના સંકલ્પથી વિચલિત થતો નહિ, એક સ્ત્રી સામે—મોટી ભાભી સામે—માથું નમાવીને તે પરાજય સ્વીકારવા જરા પણ તૈયાર નહોતો. યુદ્ધના આખરી પરિણામ સુધી લડી લેવું જોઈએ, એવી તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી.

છેવટે જે દિવસે ગણેશે સાંભળ્યું, કે વેપારીઓ કોર્ટમાં જીતી ગયા છે અને મોટા ભાઈને જેલમાં લઈ જવા તૈયાર થયા છે, ત્યારે ગણેશે વિચાર્યું, કે આ વખતે યુદ્ધનો અંત આવી જશે; આ વખતે કાં તો વિજય કાં તો પરાજય. ગણેશના મનની વૃત્તિઓ વિજયની પ્રતીક્ષા માટે

આતુર બની.

આ વખતે એક દિવસ ગિરીશ સાથે મેળાપ થતાં ગણેશે પૂછ્યું:
“કાં ગિરીશ કાકા ! કહે છે કે તમે તમારા મોટા ભાઈની વહુને આશરો આપ્યો છે ?”

ગિરીશે કહ્યું: “હા. સ્ત્રીજાત, એ બિચારી ક્યાં જઈને ઊભી રહે ?”

“ચુલામાં જઈને ઊભી રહે. કઈ આખર જાળવવા ખાતર તમે આવી બયાનક સ્ત્રીને આશરો આપ્યો છે, કાકા ? હું હોત.....”

હસીને ગિરીશે પૂછ્યું: “તું હોત તો ધરખહાર તગડી મૂકત. તારાથી એમ થઈ શકત એમ ને ?”

“એક સો વાર ! તમે હજી નથી ઝાળખી શક્યા, કાકા ! એ તો સર્પની જાત છે, એ જાતનો જરા જોડોયે વિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ. એ જાતની ઉત્પત્તિ જ કેવળ સંસારમાં આગ પાથરવા માટે થયેલી છે.”

ગિરીશે મંદ હાસ્યપૂર્વક કહ્યું: “તું પાગલ થઈ ગયો છે, ગણેશ ! એ આગ નથી પાથરતી, આગને ઠારે છે. જગતમાં રનેહ, દયા, માયા જે ક્યાંય પણ હોય, તો સ્ત્રીજાતના હૈયામાં જ છે. સંસારમાં જે કોઈ પણ શાંતિ આપી શકે એમ હોય, તો તે સ્ત્રીજાત જ. એ સ્ત્રીજાતની તું નિંદા કરે છે, ગણેશ ?”

તીરછી આંખો કરીને ગણેશ બોલ્યો: “નિંદા શું, મારા હાથમાં જે સત્તા હોય, તો હું એક જ દિવસમાં આ જાતને સંસારમાંથી નિર્મૂળ કરી નાખું.”

“એમ થાય તો પછી સંસારમાં રહે શું ?”

ગણેશે કહ્યું: “દયા, ધર્મ, સુખ, શાંતિ: બધું રહે.”

ધીર ગંભીર અવાજે ગિરીશ બોલ્યો: “ભાઈ, તું ખોટું સમજ્યો છે. તું ખરેખર અતિ દુર્ભાગી છે કે સ્ત્રીજાતને ઝાળખી શક્યો નથી. જે માણસ સ્ત્રીને નથી ઝાળખતો એ માણસ જિંદગીને પણ નથી ઝાળખતો. દોષથી ભરેલી સ્ત્રીની છાતીમાં પણ કોમળ હૃદય હોય છે અને ગમે તે

હિવસે એ હૃદય આગળ સધળા દોષ નથી પડે છે. સંસારમાં તારે સુખ-શાંતિની ગરજ હોય તો તું સ્ત્રીજાતિને શ્રદ્ધા, પ્રેમ અને વિશ્વાસની નજરે જોતાં શીખજે. મારો અચળ વિશ્વાસ છે, કે તારી સધળી બળતરા સ્ત્રીની કામળ લાગણીઓથી શાંત બની જશે.”

ગિરીશ ચાલ્યો ગયો. ગણેશના મનમાં થયું, કે ગિરીશ કાકા પાગલ તો નથી થયા ને ! સ્ત્રીજાતિ આગળ સુખ શાંતિ ! આગની પાસે શીતળતા ! સર્પની પાસે સરળતા, હિંસક પશુ પાસે મમતા, રેતીના રણમાં શીતળ જળની આશા ? જરૂર, ગિરીશ કાકામાં ગાંડપણની અસર આવી છે.

ગણેશનો દોષ ન હતો. તે જીવનમાં બે સ્ત્રીઓના સંપર્કમાં આવ્યો છે—એક નિસ્તારિણી અને બીજી મહામાયા. માતાનું સ્મરણ તો એને મનમાં પણ નહોતું, નિસ્તારિણીને જ તે મા તરીકે જોતાં શીખ્યો હતો. ત્યાર પછી તે મા સમાન બાળી પાસેથી એવો દારુણ આઘાત પામ્યો, કે જેથી તે નિસ્તારિણીને જ પોતાના સુખની શત્રુ સમજવા લાગ્યો. વચ્ચે વચ્ચે ગણેશના મનમાં થતું, કે આ ભૂલ છે. પણ ભૂલ કોની છે—પોતાની કે નિસ્તારિણીની ? એ સમજી શકાયું નહોતું, તેથી જ ભૂલ સુધારવાનું બની શક્યું નહોતું. બીજી સ્ત્રી મહામાયા. પરંતુ ગણેશે કલ્પનામાં જેટલા પ્રકારનાં હિંસક પ્રાણીઓના અસ્તિત્વની ગણતરી કરી હતી, તેટલા પ્રકારનાં પ્રાણીઓથી મહામાયા જરાયે ઊતરતી નહોતી. એટલે ગણેશનું હૃદય ગિરીશ કાકાને પાગલ માને એમાં શી નવાઈ !

પરંતુ માનવપ્રકૃતિ વચ્ચે એવી એક અજ્ઞાત શક્તિ રહેલી છે, જેની સામે હૃદયની તમામ પ્રવૃત્તિને પરાજય સ્વીકારવો પડે છે. આ અજ્ઞેય વૃત્તિને લોકો વિવેકના નામે ઓળખે છે. માણસ ગાંડા હાથીની માફક ઉચ્છ્રંખલતાના માર્ગે દોડ્યો જતો હોય તોપણ એક વાર તે પાછળ ફરીને જુએ છે, એ કેવળ વિવેકશક્તિના કારણે જ. આ વિવેકનું શાસન ન હોય તો સંસાર ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં સળગતી ભઠ્ઠી જેવો નારકીય બની જાય.

અંતઃકરણમાં પર્વત જેટલો વિદ્રેષ પોષવા છતાં પણ ગણેશને

વચ્ચે વચ્ચે માનવહૃદયના સ્વાભાવિક વિવેકનો આંચકો લાગતો. નક્કી કરેલા માર્ગે દોડવા છતાં પણ જ્યારે ગણેશ એક વાર પાછળ જોતો, ત્યારે તેના હૈયા વચ્ચે જાણે દાવાનળ ભભૂકી ઊઠતો. તે પોતાની નિર્દયતા પ્રત્યે પોતે જ શંકિત થયા વગર રહી શકતો નહિ; છતાં પણ ગણેશ પોતાના માર્ગેથી ચલાયમાન થયો, અભિમાન આવીને એની સધળી વૃત્તિ પર સ્વાર થઈ જતું; પરાજયની ઝાંખપ મૂર્તિરૂપે સામે આવીને વિવેકના આંચકાને નિષ્ફળ બનાવી દેતી. આવા ભયાનક હૃદયવિદ્રોહથી ગણેશ વખતે વખતે પાગલ જેવો થઈ જતો.

આ તરફ મુરલીની સ્થિતિ જેમ જેમ વધારે શોચનીય થતી ગઈ, તેમ તેમ ગણેશનો માનસિક વિપ્લવ પણ વધતો ગયો. આના પરિણામે ગણેશની સુખશાંતિ સાવ નષ્ટ થવા માંડી; આહાર-વિહારમાં, નિદ્રામાં, ભ્રમણમાં: પ્રત્યેક કાર્ય વચ્ચે કોઈ ભયાનક અશાંતિ આવીને એને પીડવા લાગી. જેમ જેમ પીડન વધતું જતું, તેમ તેમ નિસ્તારિણી પ્રત્યે તેનો ક્રોધ વિરાટ રૂપ ધારણ કરતો જતો.

ખીજી તરફ વેપારીઓ વૉરંટ કઢાવી મુરલીને પકડાવવાની વેતરણ કરવા લાગ્યા.

ને કલેસ બનાવવા માટે સ્ત્રી સાથે ઝઘડો કરીને ગણેશ મોડી રાત્રે સળંગ ગયો. ગંધ આવ્યા પછી નેકલસની વાત અને સ્ત્રી સાથેનો વિરોધ ભૂલી જઈને તે એક અપૂર્વ સ્વપ્નરાજ્યમાં વિચરણા કરવા લાગ્યો. સ્વપ્નમાં તે આજનો યુવાન અને અભિમાનથી ભરેલો ગણેશ નહોતો રહ્યો, પરંતુ પંદર વર્ષ પહેલાંનો ગણેશ બની ગયો હતો, અને તેની સઘળી અશાન્તિ સરખી નિસ્તારિણીની ભીષણ પ્રકૃતિ વચ્ચે માતૃસ્નેહનું અપૂર્વ માધુર્ય ખીલી ઊઠ્યું હતું: ગણેશ લાડ કરી રહ્યો છે, નિસ્તારિણી એના લાડ પૂરા કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. ગણેશ હસે છે, નિસ્તારિણી મુગ્ધ સ્નેહ-સજલ દૃષ્ટિથી નાના દિયરનું હાસ્ય નિહાળી રહી છે. ગણેશ ચિડાઈને નિસ્તારિણીની પીઠ પર ધબ્બા મારે છે, નિસ્તારિણી હસતી હસતી એને પોતાના હૃદય સરસો લેવા પ્રયત્ન કરે છે.

એક દિવસ ગણેશે હઠ લીધી: મારે રંગીન કોટ જોઈએ. નિસ્તારિણીએ મુરલીને કહ્યું: મુરલીએ પૈસા ન આપ્યા. ગણેશે પણ હઠ ન છોડી, તેણે રડી-કકળીને નિસ્તારિણીને ખૂબ અસ્થિર કરી મૂકી. દિયરના રુદ્ધનથી વ્યાકુળ બનીને નિસ્તારિણીએ છેવટે પોતાના નાકની નથ કાઢીને દિયરને આપી; અને કહ્યું: “આ નથ વેચીને કોટનું કપડું લઈ આવજો.” ગણેશે ઘણા આનંદ સહિત નથ તો લીધી, પણ ભાભીના ચહેરા સામે જોઈને એનો આનંદ વિષાદમાં પલટાયો. નથ વગર ભાભીનો ચહેરો બહુ જ બેડોળ લાગે છે! ગણેશે કહ્યું: “ના ભાભી, તમે નથ પહેરી લ્યો, મારે કોટનું કાપડ નથી જોઈતું.” નિસ્તારિણીએ એને ખૂબ સમજાવ્યો, પરંતુ નથ વેચીને કાપડ ખરીદવા ગણેશ રાજી ન થયો. ત્યારે નિસ્તારિણીએ કહ્યું: “આ

નથ મારી નથી, તું વેચીને કાપડ લઈ આવ. ત્યાર પછી તું બણીગણીને મોટો થાય ત્યારે કમાઈને મને હીરા-મોતીવાળી સાચી નથ લઈ આપજે.” ગણેશે આનંદપૂર્વક આ વાતનો સ્વીકાર કરીને નથ લીધી. પણ ધરની બહાર નીકળે તે પહેલાં જ કાણુ જાણે ક્યાંથી માતાંગિનીએ આવીને એનો હાથ પકડ્યો, અને કંઠેર અવાજે કહેવા લાગી: “અમાગિયા, આવડી ઉમ્મરે તું આટલો નાદાન થયો છે? બાબીનાં ઘરેણાં વેચીને કપડાં પહેરી શકાય? મોટો થઈશ ત્યારે તો તું બાબીને ઘર બહાર તગડી મૂકીશ!”

ગણેશે વિનયપૂર્વક કહ્યું: “ના બહેન, હું મોટો થઈશ ત્યારે બાબીને હીરાની નથ લઈ આપીશ.” માતાંગિનીએ ત્રાડ પાડીને કહ્યું: “નાલાયક, તું કશું આપવાનો નથી. તું મોટી બાબીને રસ્તાની બિખારણુ બનાવવાનો; આજ તો હું તને માર્યા વગર નહિ મૂકું.” કહીને માતાંગિનીએ ગણેશની ગરદન પકડી. ગણેશે ધ્રુમ મારી: “બાબી, બાબી” પણ એનો અવાજ બહાર નીકળી શક્યો નહિ. માતાંગિનીએ જોરથી ગરદન દબાવી. ગણેશની આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં. હતી તેટલી બધી શક્તિ એકત્રિત કરીને તેણે બહેનની પકડ ઢીલી કરી અને ચીસ પાડી: “બાબી!”

ગણેશની ઊંઘ ઊડી ગઇ. અત્યારે પણ તે થડકતા હૈયે ધ્રુજ રહ્યો હતો, પરસેવાથી પથારી પણ ભીંજાઈ ગઈ હતી. એ-ત્રણ વાર આંખ ચોળી ને ગણેશ પાગલની માફક પથારીમાં બેઠો થયો.

મહામાયાએ ઉતાવળા પગલે અંદર આવીને કહ્યું: “જરા ઊઠો તો ખરા, પેલે ઘેર કોઈ આવેલ છે.”

ગણેશ ઊઠીને ધીરે ધીરે બહાર આવ્યો. બહાર નીકળીને જોયું તો, વેપારી, નાજર અને પોલિસના માણસો મુરલીના ધરના બારણા પાસે બેઠા હતા. ગણેશને જોઈને વેપારીએ કહ્યું: “કાં ગણેશભાઈ, તમારા મોટા ભાઈ ધરની બહાર આવશે કે અમારે ધરની અંદર પ્રવેશ કરી મુરલીને પકડાવવો પડશે?”

ગણેશે કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે એકદમ પોતાના ઘરમાં પાછો

આવ્યો. મહામાયાએ શંકિત અવાજે પૂછ્યું: “એ બધા કાણ છે?”

ગણેશે ગંભીરતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો: “અદાલતના માણસો.”

“એમ! તેઓ શા માટે આવ્યા છે?”

“મોટા ભાઈ ને ગિરફતાર કરવા...”

“મહામાયાએ વિસ્મય સહિત પૂછ્યું: “ગિરફતાર! ગિરફતાર કરીને શું કરશે?”

મહામાયાની મા તે વખતે ધરકામ કરી રહી હતી. તેણે દબાએલા અવાજે કહ્યું: “તું પણ સાવ મૂરખ જ રહી! ગિરફતાર કરીને જેલમાં લઈ જશે.”

મહામાયાએ ગભરાઈ ને કહ્યું: “ઓ મા, શું જેલમાં લઈ જશે?”

માએ કહ્યું: “તે લઈ ન જાય? પારકાનું દબાવી ખેડા હોઈએ તે કેમ છોડે? એ લોકો તો ઘંટી દબાવીને પૈસા વસૂલ કરશે. મારા જેઠના સાળાનો દિકરો જેલમાં ગયો હતો. ધરખાર બધું ગયું, પણ કપાળમાંથી ઘંટી ન ગઈ. છેવટે મોઢામાંથી લોહી પડવા માંડ્યું અને જેલમાં ને જેલમાં મરી ગયો.”

મહામાયાએ બચબચાં અવાજે કહ્યું: “કાણ જાણે મા, લોકો આટલું બધું દેવું શા માટે કરતા હશે?”

ગણેશ ધીર ગંભીર થતો ઓરડામાં ગયો. મહામાયા પણ એની પાછળ ગઈ. ઓરડામાં જઈને ગણેશે પોતાની પેટી ખોલી. પેટીમાં મુરલી પાસેથી મળેલા ચારસો રૂપિયા હતા. ગણેશે એ બધા રૂપિયા લઈ ને સાફના છેડે બાંધ્યા. ત્યાર પછી મહામાયાની સામે જોઈ ને કહ્યું: “તારી પેટીની ચાવી ક્યાં છે?”

વિસ્મય સહિત મહામાયાએ ઉત્તર આપ્યો: “કેમ, ચાવીની શી જરૂર છે?”

“તારાં ઘરેણાં જોઈએ છીએ.”

સ્વામીના વદન પર તીરછી નજર ફેંકતાં મહામાયા બોલી: “શા માટે,

શું મારાં ધરેણાં વેચીને બાઇને બચાવવા માગો છે ?”

મક્કમ અવાજે ગણેશ બોલ્યો: “હા.”

“હું ધરેણાં નહિ આપું.”

ચિડાઇને ગણેશ બોલ્યો: “તારા બાપને પણ આપવાં પડશે. લાવ, ઝટ કર.”

મહામાયાએ કહ્યું: “ચાવી ખોવાઈ ગઈ છે.”

પત્નીના ચહેરા પર સળગતી નજર ફેંકીને ગણેશ મહામાયાની પેટી પાસે ગયો. મહામાયા એકદમ દોડીને પેટી પર બેસી ગઇ અને બોલી: “ના, હું નહિ આપું, કોઈ કાળે નહિ આપું.”

ગણેશે પત્નીને દૂર ધકેલી પેટી ઉપાડી લીધી અને જોરથી ધરતી પર પેટી પછાડી. પેટી તૂટી ગઈ. વેરણુછેરણુ ચઢી ગયેલાં ધરેણાં વીણી લાઇને ગણેશે એના સાક્ષના છેડે બાંધ્યાં. ત્યારપછી તે બહાર જવા તૈયાર થયો. મહામાયા એકદમ ઊઠીને બારણા આડે ઊભી રહી અને જોરથી બોલી: “હું નહિ આપું, કોઈ કાળે નહિ આપું.”

મહામાયાની મા ફાટી આંખે આ બધું જોઇ રહી હતી.

ગણેશે શાર્ફલ સરખી ભીષણ-ભયંકર નજરે એક વાર મહામાયા સામે જોયું, ત્યાર પછી બંને હાથે મહામાયાની ગરદન પકડી. મહામાયાએ એક હળવી ચીસ પાડી. ગણેશે પત્નીને એક તરફ પછાડી. ગણેશની સાસુ “બાપ રે, દોડો દોડો, મારી દીકરીને મારી નાખી...” કહેતી ચીસો પાડવા લાગી. ગણેશે એ ચીસો પ્રત્યે જરાયે ધ્યાન ન આપ્યું; તે તો પાગલની માફક અસ્થિર પગલે ઘર બહાર ચાલ્યો ગયો.

માતાંગિનીએ ઓસરીમાંથી બૂમ મારી: “ગણેશ !”

ગણેશ ત્યારે ડેલી બહાર નીકળી ગયો હતો. માતાંગિની સજળ નયને ઊભી રહી.

મહામાયાની માએ દેકારો કરતાં કહ્યું: “ઓ બાપ રે, મારી દીકરીને મારી નાખી ! કોઈ આવો...”

મહામાયાની માના અવાજથી માતંગિનીમાં જાણે ચેતના આવી. તે એકદમ ઓરડામાં આવી અને જોયું તો, મહામાયા બેભાન થઇને ધરતી પર પડી હતી. માતંગિનીએ ઠંડુ પાણી લાવી એના મોઢા પર છાંટ્યું. આ દેકારાથી પડોશનાં બે-ચાર સ્ત્રીપુરુષો પણ દોડી આવ્યાં હતાં. એ લોકો પણ માતંગિની સાથે મહામાયાની સુશ્રૂષામાં જોડાયાં.

થોડી વારના પ્રયત્નને અંતે મહામાયા જાનમાં આવીને બેઠી થઈ અને મોઢા આડે પાલવ રાખી ધૂસ્કે ધૂસ્કે રડવા લાગી. માતંગિની ધીર ધીરે ઓરડા બહાર નીકળી ગઈ.

મવારે ઊડીને નિસ્તારિણીએ જ્યારે બહારનો દરવાજો ખોલીને જોયું તો દરવાજા બહાર કેટલાક માણસો ઊભા હતા, જેમાં લાલ પાઘડીવાળા પોલિસો પણ હતા. નિસ્તારિણી એકદમ અંદર ચાલી આવી. મુરલી એ વખતે નિદ્રામાં હતો; નિસ્તારિણીના ઝડપી પગલાનો અવાજ સાંભળીને તેની ઊંઘ ઊડી ગઈ. તેણે કહ્યું: “શું થયું છે, નિતુ ?”

નિસ્તારિણીના હાથપગ ધ્રુજ રહ્યા હતા. તે તરત કશો ઉત્તર ન આપી શકી. થોડી વાર પછી જરા સ્વસ્થ થઈને તેણે સ્વામીને સંબોધી વાત કહી. એ સાંભળીને મુરલીનો ચહેરો ઝાંખો પડી ગયો. તે ધીરે ધીરે બેઠો થયો. નિસ્તારિણીએ પૂછ્યું: “એ બધા શા માટે આવ્યા છે ?”

લુખ્ખું હસીને મુરલીએ જવાબ આપ્યો: “મારા માટે નિમંત્રણ-પત્ર લઈને આવ્યા છે.”

નિસ્તારિણીએ બયભરી નજરે સ્વામી સામે જોયું. મુરલીએ ઓરડા બહાર નીકળી મોઢું ધોયું. ત્યાર પછી કપડાં બદલી ખભે ચાદર નાખી. નિસ્તારિણીએ થડકતા હૈયે કહ્યું: “ક્યાં જાઓ છો ?”

કોથભરી નજરે પત્ની સામે જોઈને મુરલી બોલ્યો: “જમને ઘેર.”

નિસ્તારિણીનો ચહેરો જાણે પીળો પડી ગયો. વિશુ હજી સૂતો હતો. મુરલી ટગરટગર પુત્રની સામે જોઈ રહ્યો; ત્યાર પછી બહાર જવા આગળ વધ્યો. નિસ્તારિણી એકદમ સ્વામીના ચરણમાં ઢળે પડી અને બંને હાથ વડે પગ પકડીને બોલી: “ઓ, ન જશો, ન જશો.”

મુરલી તીરછી નજરે એના સામે જોઈ રહ્યો. નિસ્તારિણીનાં આંસુ

સ્વામીના પગ પર ટપકી રહ્યાં હતાં. મુરલીએ સ્થિર ગંભીર અવાજે કહ્યું:
“ પાગલ સાથે પાગલપણું ન કર, નિતુ.”

અશ્રુથી દબાયેલા અવાજે નિસ્તારિણી બોલી: “ ના ના, મારી જ ભૂલ થઈ છે. પણ તમને સોગંદ છે, મારી ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત્ત મને જ કરવા દો. હું ગણેશભાઈને બોલાવું છું.”

વજ્રગંભીર અવાજે મુરલી બોલ્યો: “ મોટી વહુ ! ”

સ્વામીના શુષ્ક કઠોર ચહેરા પર કરુણ નજર નાખીને નિસ્તારિણી આંસુભર્યા અવાજે બોલી: “ અપમાન થશે તો મારું થશે, પણ મારી ભૂલની સગ્ન તમે કઠોર બનીને માથા પર ન લ્યો.”

મુરલી કંઈક કહેવા જતો હતો, એ જ વખતે ગણેશના મકાનમાંથી ચીસ સંભળાઈ: “ ઓ બાપ રે, મારી દિકરીને મારી નાખી...” નિસ્તારિણી એકદમ ઝિભી થઈ ગઈ અને સ્વામી સામે જોઈ રહી. મુરલીએ કહ્યું: “ અત્યારે વળી એ લોકોને શું થયું ? ”

નિસ્તારિણીએ કહ્યું: “ મને લાગે છે કે ગણેશે નાની વહુને મારી હશે.”

મુરલી સ્થિર ગંભીર થઈ જઈ ઝિભો રહ્યો. દરવાજા બહારથી વેપારીના અવાજ અભ્યો: “ અરે મુરલી, ઓ મુરલી ! અમે અંદર આવીશું તો તારી આબરૂ વધશે ? ”

મુરલી પત્નીના ચહેરા સામે જોઈ રહ્યો. નિસ્તારિણીએ ભયથી કંપતા અવાજે કહ્યું: “ હવે શું થશે ? ”

દૃઢ અવાજે મુરલી બોલ્યો: “ નિતુ, તું તો ડાહી છે; ગભરાય છે શા માટે ? મને કશું નથી થવાનું. તું વિશુને બરાબર સંભાળજે અને કોઈ પણ પ્રસંગે ગણેશની મદદ માગવા ન જતી.”

મુરલી આગળ વધ્યો. નિસ્તારિણી એકદમ આગળ આવીને બારણા આડી ઝિભી રહી. રડતાં રડતાં તે બોલી: “ જશો નહિ, જશો નહિ, ધડીક ઝિભા રહો.”

વિશુ પથારીમાં બેઠો થઈ જઈ બોલી કહ્યો: “ મા ! ”

નિસ્તારિણી રડતાં રડતાં બોલી: “તમે આટલા નિષ્ઠુર ન બનો.”

બહારથી અવાજ આવ્યો: “મુરલી!”

મુરલીએ કઠોર અવાજે કહ્યું: “મેં કદી પણ નિષ્ઠુરતા નથી બતાવી; પણ આ સમયે...”

નિસ્તારિણી બોલી: “તમારાથી અને એટલી નિષ્ઠુરતા બતાવો, પણ હું તમને જવા દઇશ નહિ.”

માને રડતી જોઈને પુત્ર પણ રડી જાહે, અને રડતો રડતો આવીને માને વળગી પડ્યો. તે પોકારવા લાગ્યો: “મા! મા!”

ગભીર નિરાશાભર્યા અવાજે મુરલીએ નિસ્તારિણીને પ્રશ્ન કર્યો: “તું ટેક સાચવી શકીશ?”

નિસ્તારિણીએ મક્કમ મનથી સતેજ અવાજે ઉત્તર આપ્યો: “ભગવાન સાચવશે. તમે કોઈ દિવસ કોઈનું પણ ખૂડ નથી કર્યું.”

મુરલી વ્યંગમયું કઠોર હાસ્ય હસ્યો. એ હાસ્ય સાંભળીને નિસ્તારિણી ચમકી જઈ વિશુ ભયથી માને વધુ જોરથી વળગી પડ્યો, અને કરુણ અવાજે “મા! મા!” કહેવા લાગ્યો.

મુરલીએ બંને હાથ વડે પોતાનું હૃદય દબાવીને કહ્યું: “ભગવાન!”

બરાબર એજ વખતે ગણેશ હાંફતો હાંફતો અંદર આવીને જાલો રહ્યો. મુરલીએ વિસ્મયભરી નજરે એના સામે જોયું. ગણેશ દબાવેલા શ્વાસે બોલ્યો: “ભાભી, ભાભી!”

નિસ્તારિણી ચમકીને ગણેશ સામે જોઈ રહી. ગણેશે ઉચ્ચ અવાજે કહ્યું: “તમને ધન્ય છે, ભાભી! તમે માણસને જેલમાં મોકલી શકો છો, ખૂન કરી શકો છો, છતાં પણ તમારી જ જિત થઈ છે.”

ગણેશે સાફના છેડે યાંધેલા રૂપિયા અને ધરેણું છોડીને ભાભીની સામે મૂક્યાં. નિસ્તારિણી વિસ્મયભર્યા અવાજે બોલી જઈ: “ગણેશ!”

“હા હા, હું ગણેશ! તમારી જિત થઈ ને મારી હાર થઈ.” ગણેશે જાણે સાદે કહ્યું.

હર્ષભર્યા અવાજે નિસ્તારિણી બોલી: “ ના ગણેશભાઈ, જિત તમારી થઈ છે ને હું જ હારી ગઈ છું. ”

એક ગંભીર નિઃશ્વાસ નાખીને મુરલી બોલ્યો: “ નિતુ, હારજિત કોઈની નથી થઈ; સ્નેહ અને મમતા સમક્ષ સહુને માથું નમાવવું પડે છે. આ તો આપણું સાચું મિલન થયું છે. ”

એજ વખતે માતાંગિનીએ આવીને કહ્યું: “ જ્યાં સુધી ઓસરી વચ્ચે આ દિવાલ ખડી છે ત્યાં સુધી મિલન થયું ન ગણાય, મોટા ભાઈ ! ”

મુરલીએ કહ્યું: “ બહેન ! મનની દિવાલ તૂટી ગયા પછી આ દિવાલ તોડવી જરાયે કઠણ નથી. ”

નિસ્તારિણીએ ગણેશનો હાથ પકડીને કહ્યું: “ શું તમે નાની વહુને મારી છે ? ”

હસતે ચહેરે ગણેશ બોલ્યો: “ ત્યાં જ મારી નખળાઈ છે, બાબી ! હવે એ સધળો બોળે તમારે જ સંભાળી લેવો પડશે. ”

મુરલી પ્યારભરી નજરે નાના ભાઈ સામે જોતો ઊભો રહ્યો.

नवां पुस्तकें

श्रीमतीसीता

लक्ष्मीमान

भाई

भनिभरि

भाऊका

प्याताली

सहस्रपत्नी

दुर्गेश नांकी

महिमदीन

जानका

राजगीलाप

मोरपराधी

महानाथ

रमना नाम

नाथ

श्री राजमा

श्री राजमा

श्री राजमा

श्री राजमा

श्री राजमा

श्री राजमा

सं स्का २ लक्ष्मी

आजेल बांकीन रसाया.

